

ภาคผนวก ก เนื้อหาคัมภีร์แพทย์แผนไทยโดยสังเขป 22 คัมภีร์

เนื้อหาคัมภีร์แพทย์แผนไทยโดยสังเขป 22 คัมภีร์

"**แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์**" เป็นคัมภีร์แพทย์ที่คนไทยใช้สืบต่อกันมาแต่โบราณ บานแผนกและค่านำบางตอนในหนังสือแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ จัดพิมพ์โดยพระยาพิศณุประสาทเวช กล่าวว่าเมื่อจุลศักราช 1232 (พ.ศ.2413) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้ประชุมคณะแพทย์หลวงช่วยกันชำระตรวจสอบตำรับคัมภีร์แพทย์ที่ใช้กันมานั้นให้ถูกต้องดีแล้ว ให้สร้างขึ้นไว้เป็นส่วนพระราชกุศล เป็นที่เฉลิมพระเกียรติยศและสำหรับแผ่นดินสืบไป จัดว่าเป็นพระคัมภีร์แพทย์ฉบับหลวง ซึ่งต่อมาต้นฉบับได้เก็บรักษาไว้ในหอพระสมุดวชิรญาณ เนื่องจากคัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์เป็นสมุดคู่มือสำหรับผู้รักศึกษาวิชาแพทย์ และเป็นตำราแพทย์ประจำบ้านสำหรับสามัญชนทั่วไป ต่อมาจึงมีผู้นำคัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ มาจัดพิมพ์เป็นฉบับต่าง ๆ กัน และในช่วงเวลาต่าง ๆ กัน คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์จึงมีอยู่หลายฉบับ เช่น ฉบับโรงเรียนราชแพทยาลัย (ต่อมาคือ โรงพยาบาลศิริราช) ฉบับกรมพยาบาล กระทรวงธรรมการ ฉบับพระยาพิศณุประสาทเวช และฉบับโรงเรียนแพทย์แผนโบราณ เป็นต้น คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์เหล่านี้ ฉบับของโรงเรียนแพทย์แผนโบราณ โดยอาจารย์วิระ ดันตวิรุกุล มีเนื้อหาคัมภีร์มากกว่าฉบับอื่นๆ โดยเรียกคัมภีร์นี้ว่า แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ฉบับโรงเรียนแพทย์แผนโบราณวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามราชวรมหาวิหาร ใช้เป็นคู่มือตำราเรียน ประกอบด้วย 22 คัมภีร์ ดังนี้

คัมภีร์ฉันทศาสตร์

คัมภีร์ฉันทศาสตร์ แต่งเป็นคำประพันธ์ประกอบด้วยร้อยและกาพย์ชนิดต่าง ๆ ซึ่งเรียบเรียงขึ้นจากคัมภีร์ฉันทศาสตร์โบราณ โดยพระยาธิปัต (กล่อม) ผู้ว่าราชการเมืองจันทบุรีเกี่ยวกับผู้ประพันธ์ฉันทศาสตร์ กุสุมา รัชชมณี (2542, หน้า 4) สันนิษฐานว่า ตำราฉันทศาสตร์ ฉบับนี้มีคำขยายชื่อ ว่า ตำราแพทย์เรียบเรียงขึ้นใหม่ เมื่อพิจารณาการลำดับความและความต่อเนื่องของเนื้อหาที่อาจแบ่งได้เป็นตอน ๆ แล้ว อาจกล่าวได้ว่าเป็นการนำต้นฉบับตอนต่าง ๆ มารวมไว้ในที่เดียวกันมากกว่าจะเป็นการนำมาเรียบเรียงใหม่ ผู้ประพันธ์ฉันทศาสตร์จึงน่าจะมีหลายคน แต่ที่ปรากฏชื่อพระยาวิชาธิปัต (กล่อม) ผู้ว่าราชการเมืองจันทบุรีว่าเป็นผู้เรียบเรียงขึ้นใหม่นั้น น่าจะเป็นเพราะมีข้อความในตอนมรณญาณสูตร (2504, หน้า 38) (ตอนหนึ่งในตำราฉันทศาสตร์) ว่า

“...คัมภีร์กำเนิดไข้ ลิขิตไว้ในทางทาน
ตัวเราผู้แต่งสาร ได้ครองจันทบุรีเมือง...”

(คัมภีร์จันทศาสตร์, 2504, หน้า 38)

“...ผู้แต่งสาร น่าจะหมายถึง ผู้ประพันธ์ ซึ่งคงจะประพันธ์เฉพาะตอนมรณ
ญาณสูตรนี้ แต่เมื่อในตอนอื่น ๆ ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่งอื่นได้อีกเลย เมื่อมีการนำต้นฉบับแต่
ละตอนมารวบรวมไว้ด้วยกัน จึงใช้ชื่อเจ้าเมืองจันทบุรีเป็นผู้เรียบเรียง แต่ก็นับได้ว่ามี
ลักษณะพิเศษที่ต่างจากคัมภีร์แพทย์อื่น ๆ เพราะปรากฏชื่อผู้แต่งที่เป็นบุคคลจริง มิใช่
บุคคลในตำนานดังในคัมภีร์อื่น ๆ

ในความหมายกว้าง กุสุมา รัชมนิ (2542, หน้า 1 - 2) กล่าวว่า จันทศาสตร์
คงจะหมายถึง ตำราแพทย์โดยรวม ดังปรากฏในคัมภีร์ประถมจินดา (2504, หน้า 40)
ตอนต้นว่า

จักแสดงบัดนี้ (คันถัง) ซึ่งพระคัมภีร์แพทย์อันวิเศษ (ปะฐุมะจินดารัง)
ชื่อ ประถมจินดา (จันทะโสมุจัง) อันเป็นหลักเป็นประธานแห่งพระคัมภีร์จันทศาสตร์ทั้ง
ปวง...”

(คัมภีร์ประถมจินดา, 2504, หน้า 40)

เรียบเรียงให้ความสำคัญแก่คัมภีร์ประถมจินดาว่า มีเนื้อหาเป็นหลักของตำราแพทย์
ทั้งหมด จันทศาสตร์จึงมีความหมายครอบคลุมตำราต่าง ๆ เช่น ประถมจินดา โรคนิทาน อภัยสัน
ตา ตักกะสิลา เป็นต้น

ส่วนในความหมายแคบ จันทศาสตร์เป็นชื่อตำราฉบับหนึ่ง เช่นเดียวกับตำราอื่น ๆ
ที่กล่าวมาแล้ว พิจารณาจากบทไหว้ครู เนื้อหาที่สอนจรรยาแพทย์ และข้อควรปฏิบัติสำหรับแพทย์
น่าจะนับได้ว่า เป็นตำราฉบับแรกในชุดแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์

ในวรรณกรรมอินเดียโบราณคำประพันธ์สั้น ๆ ที่ผูกขึ้นมาเพื่อใช้ท่องจำข้อความรู้ต่าง ๆ
ในคัมภีร์พระเวท เรียกว่า สูตร เฉพาะสูตรในคัมภีร์อถรรพเวท (ซึ่งเป็นแหล่งกำเนิดของตำรา
การแพทย์อินเดีย) เรียกได้อีกอย่างว่า จันท์ ชื่อจันทศาสตร์ จึงน่าจะมีความหมายว่า ตำรา
(ศาสตร์) ที่แต่งเป็นสูตร (จันท์) ตามอย่างตำราการแพทย์ในคัมภีร์อถรรพเวท ในเนื้อหาโดยสังเขป
จะกล่าวถึงจันทศาสตร์ตามความหมายแคบนี้

คัมภีร์ฉันทศาสตร์ แต่งเป็นคำประพันธ์ประกอบด้วยร้อยและกาพย์ชนิดต่าง ๆ เนื้อหาในตำราฉันทศาสตร์ อาจแบ่งเป็นตอน ๆ ได้ดังนี้ ตอนที่หนึ่ง ตอนขึ้นต้นว่าด้วยจรรยาแพทย์ (กาพย์ยานี) เริ่มต้นด้วย "บทไหว้ครู" ผู้ประพันธ์เริ่มต้นด้วยการไหว้ "พระไตรรัตนนาถา" คือพระรัตนตรัย อันเป็นที่พึ่งของพุทธศาสนิกชนทั้งปวง แล้วจึงไหว้ "พระฤๅษีผู้ทรงญาณ" ผู้รอบรู้ในโรคทั้ง 8 องค์ ไหว้เทพเจ้าของพราหมณ์ คือ พระอิศวร (ศิวะ) และพระพรหม ทุกชั้นฟ้า ซึ่งเป็นผู้ "สาปสรรซึ่งว่านยา" ตรงตามคติอินเดีย แล้วก็ไหว้ "ครูกุมารภัก หรือ หมอชีวกโกมารภัก" ซึ่งในตำนานคติพุทธถือกันว่าเป็นแพทย์หลวงของพระเจ้าพิมพิสารแห่งแคว้นมคธในสมัยพุทธกาล และได้รับยกย่องให้เป็นบิดาแห่งการแพทย์แผนอินเดีย เป็นผู้ที่บรรดาหมอหลวงและหมอพื้นบ้านแบบโบราณทั่วราชอาณาจักรสยาม ถือว่าเป็น "บรมครู" แห่งตน

บทไหว้ครูในตำราฉันทศาสตร์ (2504, หน้า 39) จบด้วยการ "ไหว้ครูผู้สั่งสอน" แล้วขอพรให้ตน "ล่วงลุนิพพานดล" ตรงกับความปรารถนาในตอนท้ายเรื่อง ซึ่งเน้นย้ำอีกครั้งหนึ่งว่า ขอให้เกิดขึ้น "องค์พระเมตไตรย" และขอให้ "ข้ามฝั่งยังห้องแก้ว พระนิพพานอย่าแปรปรวน (ตำราฉันทศาสตร์, 2504, หน้า 39)

ในคัมภีร์ฉันทศาสตร์ (2504, หน้า 1) กล่าวถึงข้อห้ามหรือข้อควรประพฤติปฏิบัติ ซึ่งเรียกว่า บาปกรรม เป็นการชี้ทางเดินของแพทย์ (ทั้งหมอนวดและหมอยา) โดยเท่ากับเป็นการ "ส่องสว่างให้สว่าง" กระจำแจ้งในมรรคา" มีทั้งหมด 14 ข้อ ควรจำดังนี้

"...ฉันทศาสตร์ท่านกล่าวไซ้ สิบลี่ข้อจงควรจำ เป็นแพทย์นี้ยากนัก จะรู้จักซึ่งกองกรรม ดัดเสียซึ่งบาปกรรม สิบลี่ตัวจึงเที่ยงตรง เป็นแพทย์ไม่รู้ใน คัมภีร์ไสยท่านบรรจง รู้แต่ยามาอำองค์ รักษาไข้ไม่เช็ดขาม บางหมอกก็กล่าวคำ มุสาซ้ำกระหน่ำความยกตนว่าตนงาม ประเสริฐยิ่งในการยา บ้างหมอกก็เกียจกัน ที่พวกอันแพทย์รักษา บ้างกล่าวเป็นมายา เขาเจ็บน้อยว่ามากครัน บ้างกล่าวอุบายให้ แก่คนใช้นั้นหลายพันหวังลาภจะเกิดพลัน ด้วยเชื่อถ้อยอาตมา บางทีไปเยียนไข้ บมีใครจะเชียวหา กล่าวถึงคุณยา อันตนรู้ให้เชื่อฟัง บางแพทย์ก็หลงเล่ห์ ด้วยกาเมเข้าปิดบังรักษาโรคด้วยกำลังกิเลส โลกะเจตนา บางพวกก็ถือตน ว่าคนไข้อนาถา ใหยาจะเสียยา บทอนลาภจะพึงมี บางถือว่าตนเฒ่า เป็นหมอเก่าชำนานูดี ฐยาไม่รู้ที่รักษาได้ก็ขึ้นบาน แก่กายไม่แก่รู้ประมาทผู้อดมญาณ แม้เด็กเป็นเด็กชาญ ไม่ควรหมิ่นประมาทใจ เรียนรู้ให้เจนจัด จบจังหวัดคัมภีร์ไสย ตั้งต้นปฐมใน ฉันทศาสตร์ดังพรรณนา..."

(คัมภีร์ฉันทศาสตร์, 2504, หน้า 1)

ซึ่งได้ชี้ให้เห็นข้อบกพร่องของแพทย์โดยทั่วไป ที่มักจะมี ความประมาท ความอวดดี ความริษยา ความโลภ ความเห็นแก่ตัว ความหลงตนเอง ประโยชน์ที่เกิดขึ้นจากการที่บรรดา แพทย์เล็งเห็นข้อบกพร่องต่างๆ เหล่านี้ย่อมมีส่วนช่วยให้ คนไข้หายเร็วขึ้น ไม่สิ้นเปลืองค่าใช้จ่าย และที่สำคัญก็คือ คนจนก็ได้รับความสนใจโยดีจากแพทย์ ในส่วนแพทย์ด้วยกันเองนั้น ผู้แต่งก็ เตือนสติมิได้ แพทย์สูงอายุ ผู้มีอาวุโสกว่า หลงตนเอง จนลืมไปว่า แพทย์หนุ่มที่มีความสามารถก็ มีอยู่ ควรรับฟังแพทย์หนุ่ม ๆ บ้าง

ในคัมภีร์ฉันทศาสตร์ (2504, หน้า 2) ส่วนที่กล่าวถึง "จรรยาแพทย์" โดยตรง ว่าควรมี อย่างไรบ้างนั้น ส่วนใหญ่ยึดหลักคำสอนในพระพุทธศาสนาเป็นแนวชี้แนะ "จรรยาแพทย์" เช่น

"...ศีลแปดแลศีลห้า	เร่งรักษาสมათาน
ทรงไว้เป็นนิจกาล	ทั้งไตรรัตน์สรณา
เห็นลาภอย่าโลภนัก	อย่าหาญหักด้วยมารยา
ใช้น้อยกว่าใช้นา	อุบายกล่าวให้ฟังกลัว
โทโสจงอดใจ	สุขุมไว้อยู่ในตัว
คนไข้ยิ่งคร้ามกลัว	มิควรขูให้อดใจ
ไมโหยอย่าหลงเล่ห์	ด้วยกาเมมิจฉาน
พยาบาลแก่คนไข้	ทั้งผู้อื่นอันกล่าวกล..."

(คัมภีร์ฉันทศาสตร์, 2504, หน้า 2)

ในส่วนของการเยียวยารักษา มีความน่าสนใจเป็นอย่างยิ่ง เพราะพระยาวิชยาธิบดี (หมอกอล่อม) ในคัมภีร์ฉันทศาสตร์ (2504, หน้า 2-3) ได้แสดงให้เห็นในทรรศนะของแพทย์ชาวพุทธ ว่า มิได้เชื่อเรื่อง "กรรม" อย่างมกมายหากได้พยายามชี้ให้เห็นว่า ถ้ารักษาไม่หาย อาจจะเป็น ความบกพร่องหรือผิดพลาดของแพทย์เองก็ได้ แพทย์ที่ดีไม่ควรบัดความผิดไปให้คำว่า "กรรม" เช่น

"...บางที่มีภูทัน	ด้วยโรคนั้นไซวิสัย
ตนบรูทิภูฐิใจ	ถือว่ารู้ขึ้นกระทำ
จบเรื่องที่ตนรู	โรคนั้นสู้ว่าแรงกรรม
ไม่สิ้นสงสัยทำ	สุดมือม้วยน่าเสียดาย"

รู้น้อยอย่าบังอาจ
แรงโรคว่าแรงยา

หมิ่นประมาทในโรค
มิควรถือคือแรงกรรม"

(คัมภีร์ฉันทศาสตร์, 2504, หน้า 2-3)

เฉพาะ คัมภีร์ฉันทศาสตร์ (2504, หน้า 2) ในตอน "จรรยาแพทย์" นี้ มีบางบทที่ผู้แต่งพยายามใช้ความเปรียบเทียบ โดยความสำคัญของแพทย์ ปรากฏในบทเปรียบเทียบ "กายนคร" ซึ่งเปรียบร่างกายมนุษย์เป็นเมือง และแพทย์เป็นทหารป้องกันบ้านเมืองจากข้าศึก คือ โรคภัย ทำให้เนื้อหาค่อนข้างหนักเป็นปรัชญาหรือวิชาการ มีคุณค่าทางด้านวรรณศิลป์ด้วย เช่น

...อึ่งจะกล่าวสอน	กายนครมีมากมาย
เปรียบเทียบเปรียบในกาย	ทุกหญิงชายในโลก
ดวงจิตคือกระษัตริย์	ผ่านสมบัติอันโอฬาร
ข้าศึกคือโรค	เกิดเช่นฆ่าในกายเรา
เปรียบแพทย์คือทหาร	อันชำนาญรู้ล้าเนา
ข้าศึกมาอย่าใจเบา	ห้อมล้อมรอบทุกทิศ
ให้ดำรงกระษัตริย์ไว้	คือดวงใจให้เร่งยา
อึ่งห้ามอย่าโกรธา	ข้าศึกมาจะอันตราย"
ปิดตคือวังหน้า	เร่งรักษาเขม้นหมาย
อาหารอยู่ในกาย	คือเสบียงเลี้ยงโยธา
หนทางทั้งสามแห่ง	เร่งจัดแจงอยู่รักษา
ห้ามอย่าให้ข้าศึกมา	ปิดทางได้จะเสียที่ ฯ..."

(คัมภีร์ฉันทศาสตร์, 2504, หน้า 2)

ตอนที่หนึ่ง เริ่มด้วยบทไหว้ครูกล่าวถึงคุณสมบัติของแพทย์และสิ่งที่แพทย์ควรรู้

ในท้ายตอนที่หนึ่ง มีสังเขปอาหารของใช้ทั้ง 8 ประเภท คือ ทับสองโทษ ขางทับสำรอง กำเดาทับละของขาง ขางทับกำเดา กำเดาทับขาง มุกเลือดทับกำเดา ดับทรวดทับขาง และทับซ้ำในตอนที่สองมีข้อความกำกับว่า "ว่าด้วยคัมภีร์ตักกสิลา" ขึ้นต้นด้วยบทไหว้พระรัตนตรัย บิดา มารดา และครูอาจารย์ แล้วกล่าวถึงวิธีสังเกตอาการไข้และยารักษา

คัมภีร์ฉันทศาสตร์ (2504, หน้า 10) ตอนที่สามกล่าวถึงกำเนิดโรคภัย ฤดูแลงและรสา ลักษณะของหญิงที่มีน้ำนมดี มี 4 จำพวกและน้ำนมชั่ว มี 4 จำพวก เป็นการวินิจฉัยลักษณะน้ำนม คุณค่าของน้ำนม โดยดูจากรูปลักษณะของเจ้าของน้ำมนั้น เช่น

“...หญิงหนึ่งนั้นมียก อกไหล่มายเนตรน้อย พักตร์เข้มช้อยชมชวน นิ่มเนื้อ นวลเอวรัตนสาทัดเล็บสิงห์ หลังราบยั้งถันตั้ง เต่ากลมดั่งดอกบัว หัวนมเล็ก ขอบแดง กล้องแก่งมือเท้าเรียว น้ำนมเขียวรสมันหวานฯ

หญิงหนึ่งมีอาการตาเหลือกลานไหล่มู หน้าแข็งทุตันแซน ใหญ่ยิ่งมั่นแม่มือ ใหญ่ ใจดีใจร้ายนมห่างปลายแบน เสียงเหมือนลำเนียงกามหยักโสกนมมีรสเปรี้ยว ปรากฏสำคัญฯ...”

(คัมภีร์ฉันทศาสตร์, 2504, หน้า 10)

ประเด็นที่น่าสนใจยิ่งขั้นก็คือ ในโลกทัศน์วิคิดของแพทย์แผนไทย ซึ่ง ชลธิรา สัตยา วัฒนา (2542, หน้า 10) กล่าวว่า ผู้หญิงจะมีความเท่าเทียมกันหมด คุณค่าของหญิงในเชิง ชีววิทยามีลักษณะเป็นวิทยาศาสตร์ คือ ขึ้นอยู่กับรูปลักษณ์ มิใช่เผ่าพันธุ์หรือชั้นวรรณะ เช่นที่มี เนื้อหาและแนวคิดปรากฏในวรรณคดีไทยแบบฉบับบางเรื่อง เป็นต้นว่าคุณค่าของน้ำนม ก็ขึ้นอยู่กับรูปลักษณ์ ดังที่ผู้แต่งเห็นว่า

“...อเนิงยศศักดิ์ตระกูล ในประยูรสุริยวงศ์ กษัตริย์พงศ์เศรษฐี ปุโรหิตมีเสนา เผ่าพันธุ์ค้าชื่อชาย ขาวนาหมายรูปร่าง สรรพสรรพางค์กล่าวมา หาโรคคาบมิได้ เป็นเอก ในสตรีคุณนมมีกล่าวมา มาตรมั่นว่ากุมาร เกิดบันดาลดวงแผน ขางร้ายมั่นได้กิน มลทินสิ้นเป็นดี...เลี้ยงลูกยากห่อนคง ถึงเผ่าพงศ์สมบุรณ์ ตามตระกูลเชียวใจ รูปนมใน กล่าวมาทั้งมวลว่าเหมือนกัน...”

(ชลธิรา สัตยาวัฒนา, 2542, หน้า 10)

ในตอนท้ายกล่าวถึง ลักษณะไข้สามชั้น คือ เอกโทษ ทูวันโทษ และตรีโทษ ตอนที่สี่ กล่าวถึง วิธีสังเกตตำแหน่งชีพจร ซึ่งเปลี่ยนไปตามเวลาขึ้นแรม เช่น “เดือนขึ้น ค่ำบาทา” “เจ็ดค่ำประจำแข็ง” “สิบห้าค่ำประจำใจ” พร้อมทั้งข้อควรระวังต่าง ๆ

ตอนที่ห้า กล่าวถึง ธาตุทั้งห้า คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ และอากาศ ซึ่งเป็นสาเหตุแห่งโรค

ตอนที่หก กล่าวถึง อาการของไข้ป่วง 8 ประเภท และยารักษาโรค ป่วง คือ อาการของโรคที่เกิดจากธาตุทั้ง 4 คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม สัมผัสโทษเนื่องจากกินของแสลง ทำให้มีอาการถ่ายท้อง และอาเจียน เป็นไปต่าง ๆ ตามกิริยาอาการ คือ ป่วงงู ป่วงลิง ป่วงลม ป่วงศิลา ป่วงลูกนก ป่วงเลือด ป่วงน้ำ และป่วงโกฐ

ตอนที่เจ็ด กล่าวถึง กำหนดเวลาโม่งยามที่สัมพันธ์กับสมุฏฐานโรค เรียกว่า กาลสมุฏฐาน คือ กาลเวลาเป็นที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค แบ่งออกเป็น 2 กาล คือ กาลกลางวันและกาลกลางคืน

ตอนที่แปด กล่าวถึง โรคท้องร่วงลักษณะต่าง ๆ

ตอนที่เก้า กล่าวถึง บุคคลที่ปกติ หรือเจ็บป่วยอยู่ เมื่อเวลาแห่งความตายมาถึง จะมีอาการและลงบอกเหตุปรากฏให้ได้ยินหรือเห็นเป็นภาพต่าง ๆ เรียก มรณญาณสูตร เป็นการบอกวิธีสังเกตนิมิตของผู้ตาย

ตอนที่สิบ กล่าวถึง อาการของโรคซางประเภทต่าง ๆ และกล่าวถึงธาตุในร่างกายซ้ำกับตอนที่ห้า แต่มีเพียงธาตุทั้ง 4 คือ ดิน น้ำ ลม และไฟ

ตอนลงท้ายของ คัมภีร์ฉันทศาสตร์ (2504, หน้า 39) เป็นคำเตือนแพทย์ให้ศึกษาตำราฉันทศาสตร์ และกล่าวถึงลักษณะของแพทย์ที่ดี และทำสุดเป็นไปตามแนววรรณคดีฉบับทั้งหลาย คือ มีการอธิษฐานขอให้ได้บรรลุนิพพาน และระหว่างที่ยังไม่บรรลุนิพพาน ได้อธิษฐานไว้อย่างน่าชื่นชมในอุดมคติอันสูงส่งของท่าน กล่าวคือ ผู้แต่งขอว่า

"...ข้าขอกำลังยิ่ง	อายุยืนปัญญาไว
ให้มีเมตตาไป	แก้สัตว์ทั่วทุกสรรพพรรค
เกิดไหนให้เป็นแพทย์	อย่ารู้มีผู้เทียมทัน
โรคสิ้นทุกสิ่งสรรพ	ให้รอบรู้กำเนิดนา..."

(คัมภีร์ฉันทศาสตร์, 2504, หน้า 39)

นอกจากนี้ใน คัมภีร์ฉันทศาสตร์ (2504, หน้า 39) ผู้แต่งก็ยังได้ใช้จินตนาการเชิงกวีของท่านคาดโทษทางใจแก่หมอผู้ไม่มีจรรยาว่า

“...หมอนั้นครั้งสิ้นชนม์
นรกอันยิ่งไฟ
หมู่่นายนิริยบาล
เครื่องโทษบรรดามี

จะไปทนกำเนิดใน
ทั้งหมอน้ำทองแดงมี
ประชุมเชิญด้วยยินดี
จะยกให้เป็นรางวัล...”

(คัมภีร์จันทศาสตร์, 2504, หน้า 39)

เป็นที่น่าสังเกตว่าจากบทเริ่มต้น ซึ่งยังมีร่องรอยของอิทธิพลความเชื่อและหลักปฏิบัติต่าง ๆ จากวัฒนธรรมอินเดีย แล้วเริ่มปรับให้เข้ากับความเชื่อต่าง ๆ ของสังคมไทยและพุทธศาสนา เข้าไว้ด้วย ดังจะเห็นได้จากคำสอนให้แพทย์ประพฤติ “ศีลแปด และศีลห้า เร่งรักษาสมาทาน ทรงไว้เป็นนิจกาล ทั้งไตรรัตนสรณา” และยังให้คิดหลักกรรมต่าง ๆ เช่น

“...ให้ตัดซึ่งวิตกกา พยาบาทวิหิงสา กามราคะในสันดาน วิจาโรให้พินิจ จะทำ
ผิด ฤฯขอบกาล หิริกังละอายบาป อันยุ่งหยาบสิ้นทั้งหลาย ประหารให้เสื่อมคลาย คือ
ตัดเสียซึ่งกรรม...”

(คัมภีร์จันทศาสตร์, 2450, หน้า 3)

นอกจากนั้นยังแนะนำว่าผู้ใดจะเรียนวิชาแพทย์ควรจะ “พิเคราะห์หัดผู้อาจารย์ เทียงแท้ว่า
พิสดาร ทั้ง พุทธไสย จึงควรเรียน” (คัมภีร์จันทศาสตร์, 2450, หน้า 3) และบทยกครูในตำรา
จันทศาสตร์เป็นอีกตัวอย่างหนึ่งที่แสดงการประสานความเชื่อระหว่าง “พุทธไสย” เข้าด้วยกัน คือ
ผู้ประพันธ์เริ่มต้นด้วยการไหว้ “พระไตรรัตนนาถา” แล้วจึงไหว้ “พระฤๅษีผู้ทรงญาณ แปดองค์
เธอมีญาณ โดยรอบรู้ในโรคา” (คัมภีร์จันทศาสตร์, 2504, หน้า 2) นับเป็นการปรับแนวคิดให้เข้า
กับค่านิยมและความเชื่อของคนในสังคมไทยได้อย่างน่าสนใจ ซึ่งกฤษณา รัชชมนี (2542, หน้า 7)
แสดงความเห็นว่า ความหลากหลายของเนื้อหาในคัมภีร์จันทศาสตร์ น่าจะเป็นประโยชน์อย่าง
กว้างขวางแก่คนไทยโบราณ ที่ใส่ใจในความรู้เรื่องการรักษาโรค มาถึงปัจจุบันนี้เมื่อมีวิทยาศาสตร์
การแพทย์สมัยใหม่เข้ามาแทนที่ เนื้อหาในคัมภีร์จันทศาสตร์อาจเป็นที่รู้จักน้อยลง แต่ประโยชน์ใน
ด้านวรรณกรรมที่เห็นได้ชัดประการหนึ่ง คือ ความเข้าใจความคิด ความเชื่อ และวิถีชีวิตของคน
ไทยโบราณ โดยเฉพาะเรื่องการสังเกตธรรมชาติ และสิ่งใกล้ตัว และความพยายามปรับตัวให้เข้า
กับธรรมชาติให้มากที่สุด

คัมภีร์ประถมจินดา

คัมภีร์ประถมจินดา เป็นคัมภีร์ที่กล่าวถึง เรื่องของมนุษย์ที่มาปฏิสนธิในครรภ์มารดา จนกระทั่งคลอดและเติบโต ประทีป ชุมพล (2542, หน้า 8) กล่าวว่า คัมภีร์ประถมจินดา ไม่มีหลักฐานเกี่ยวกับผู้แต่งและสมัยที่แต่ง แต่พิจารณาจากสำนวนและเนื้อหาแล้ว น่าจะสันนิษฐานได้ว่า เป็นตำราที่มีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ซึ่งในชั้นหลังได้รับการยกย่องว่าเป็นคัมภีร์แพทย์ อันวิเศษ อันเป็นหลักเป็นประธานแห่งคัมภีร์ฉันทศาสตร์ทั้งปวง คำว่า ประถมจินดา น่าจะหมายถึง ชีวิตใหม่ที่เริ่มต้นมีคุณค่าดั่งแก้วมณี เนื้อหาในตอนต้นได้กล่าวถึงการพิเนาศและการเกิดใหม่ของโลก เริ่มตั้งแต่ไฟประลัยกัลป์ล้างโลก และการเกิดใหม่ เกิดแผ่นดิน เกิดสิ่งมีชีวิต และเกิดมนุษย์ ข้อความในตอนนี้อ้างว่า ปรากฏมาจากพระคัมภีร์จักวาฬที่ปณี การอ้างอิงมาจากคัมภีร์จักวาฬที่ปณี ซึ่งเป็นตำราที่ภิกษุชาวล้านนา (เชียงใหม่) ชื่อ พระสิริมังคลาจารย์ เป็นผู้แต่งขึ้น เมื่อ พ.ศ. 2063

ในคัมภีร์ประถมจินดา (บางตำราเรียก ประถมจินดาร์) กล่าวถึงกำเนิดของโลกที่ได้เกิดไฟประลัยกัลป์ล้างโลก ไหม้ฟ้า แผ่นดิน ภูเขา และเขาพระสุเมรุจนหมดสิ้น จากนั้นเกิดฝนฟ้าใหญ่ ตก 7 วัน 7 คืน แล้วน้ำท่วมถึงชั้นพรหมปุโรหิต

ถัดไปเกิดดอกบัวขึ้น 7 ดอก ผุดขึ้นเหนือน้ำ และเกิดแผ่นดินใหม่ ทำวมหาทพรหมได้แจ้งแก่พรหมทั้งหลายว่า จะมีพระพุทธเจ้า 5 องค์ เกิดขึ้นตามมิติของดอกบัว 5 ดอก

ต่อมามีน้ำค้างเมื่อกตมบังเกิด ตกลงมาเป็น 7 วัน 7 คืน และทับถมลอยอยู่เหนือน้ำหนา 2 แสน 4 หมื่นโยชน์ เกิดเป็นแผ่นดินและเขาพระสุเมรุ เมื่อแผ่นดินและเขาพระสุเมรุตั้งขึ้นแล้วนั้น พระอิศวรได้อาราธนาพรหมจารี 2 องค์ ชื่อว่า พรหมจารีลงมากินจวนดิน แล้วทรงครรภ์ คลอดบุตรได้ 12 คน พวกนี้เกิดด้วยครรภ์ปรามาส (เอามือลูบหน้าแล้วมีครรภ์) เกิดบุตรแพร่หลายไปทั้ง 4 ทวีป คือ บุรพวิเทหทวีป อุตตรกुरुทวีป อมรโคยานทวีป และชมพูทวีป การปฏิสนธิแบ่งเป็น 4 แบบ คือ

ชลาโมหุชะ	หมายถึง	สัตว์ที่เกิดในครรภ์ เช่น คน สุนัข โค แมว
อัญชชะ	หมายถึง	สัตว์ที่เกิดเป็นฟองฟัก (เกิดแต่ไข่) เช่น นก ลา แมว เต่า
สังเสทชะ	หมายถึง	สัตว์ที่เกิดด้วยเปลือกตม และเกิดในของขึ้น โสโครก

อุปปาดิกะ หมายถึง สัตว์ที่มาปฏิสนธิโดยไม่มีสิ่งใด ๆ เกิดขึ้น ผุดขึ้นเต็มตัวทันทีทันใด เกิดแล้วโตเลย ตายก็ไม่ มีซากปรากฏ เช่น เทวดา สัตว์วันรก พรหมต่าง ๆ

ในชมพูทวีป อันเป็นดินแดนที่พวกเราอาศัย เรียกว่า "การเทพ" ผู้ตั้งครรภ์ต้องมีการเสพยาเมถุนสังวาสกันจึงจะตั้งครรภ์ และมนุษย์ที่จะปฏิสนธิถือกำเนิดขึ้นมาได้จะต้องอาศัยธาตุทั้ง 4 ของบิดามารดา ที่บริบูรณ์พร้อม คือ ปถวีธาตุ 20 อาโปธาตุ 12 วาโยธาตุ 12 เตโชธาตุ 4 ระคนกันเข้า คือ โลหิตบิดามารดา ระคนกันมิได้วิปริต จึงยังเกิดด้วยธาตุน้ำ การปฏิสนธินั้นกว่าจะตั้งได้เป็นอันยากยิ่งนัก เมื่อตั้งโลหิตได้ 7 วัน ก็ยังเกิดเป็นปฐมภักชละ เรียกว่า ไชยเภท คือ มีระดูชำระล้างครั้งหนึ่ง หรือมิฉะนั้นมารดาก็ผันวิปริตไปต่าง ๆ ทำให้รู้ว่าตั้งครรภ์ขึ้นแล้ว เมื่อเริ่มตั้งครรภ์แล้ว ถ้าไม่วิปริต ครบ 7 วัน ก็ขึ้นเข้าเหมือนน้ำล้างเนื้อ

ครบ 14 วัน เป็นชั้นเนื้อ

ครบ 21 วัน มีสัณฐานดังไข่มุก

ครบ 28 วัน แดกออกเป็นสาขา คือ มีศีรษะ 1 มือ 2 เท้า 2

ครบ 35 วัน เกิดมีเกสา โลมา นขา ทันตา ตามลำดับ

ครบ 42 วัน โลหิตจึงบังเกิดเวียนเข้าเป็นตานกยูง ที่หัวใจเป็นเครื่องรับวิญญาณ ถ้าเป็นหญิงโลหิตเวียนซ้าย ถ้าเป็นชายโลหิตเวียนขวา

ครบ 3 เดือน โลหิตแตกออกไปตามปญฺจสาขา

ครบ 4 เดือน ก็ตั้งอาการ 32 ชั้น บังเกิดที่ตาและหน้าผากก่อน แล้วสิ่งทั้งปวงจึงยังเกิดตามลำดับกัน

ครบ 5 เดือน เกิดมีจิตและเบญจมนันท์ มีรูปขันธ์และวิญญาณรู้สึกร้อนเย็นจนครบกำหนดตลอด

ทารกที่อยู่ในครรภ์ พอครบ 5 เดือน ก็รู้สึกร้อนเย็น ถ้ามารดากินอาหารเผ็ดร้อนเข้าไปก็จะทรมนทรมาย ดิ้นเสือกไปมา

ลักษณะทารกที่อยู่ในครรภ์ จะนั่งยองกอดเข้าเอามือกำไว้ได้คาง ผินหน้าสู่กระดูกสันหลังของมารดา ผินหลังออกนาก็ นั่งทับกระเพาะอาหารเก่า อาหารใหม่ต้องอยู่บนศีรษะ น้ำอาหาร ก็จะซาบลงไปกระหม่อม เพราะทารกอยู่ในครรภ์นั้น กระหม่อมเปิด ถ้ามารดามีได้รับบริโภคอาหารก็จะส่งผลให้การทรมนทรมายระส่ำระสายดิ้นรนไปต่าง ๆ

เมื่อทารกจะมาปฏิสนธิในครรภ์แห่งมารดา จะเกิดนิมิต 6 ของมารดาต่าง ๆ คือ

1. ถ้ามารดาอยากเนื้อและปลา และสิ่งของอันเป็นอันคาว ท่านว่าสัตว์นรกมาปฏิสนธิ
2. ถ้ามารดาอยากสิ่งเปรี้ยว และขม ท่านว่ามาแต่หิมพานต์มาปฏิสนธิ
3. ถ้ามารดาอยากสรรพผลไม้ สัตว์ที่มาปฏิสนธิมาแต่สวรรค์
4. ถ้ามารดาอยากกินน้ำผึ้ง น้ำอ้อย และน้ำตาล สัตว์ที่มาปฏิสนธิมาแต่ไตรภพ
5. ถ้ามารดาอยากกินดิน สัตว์ที่มาปฏิสนธิมาแต่พรหม
6. ถ้ามารดาอยากกินสิ่งของเผ็ดร้อน สัตว์ที่มาปฏิสนธิมาแต่มนุษย์

การเจริญเติบโตของทารกในครรภ์มารดา มีขั้นตอนการเจริญของทารกในครรภ์ เรียกว่า "ครรภ์กำเนิด" การรักษาคัวตัวของมารดาขณะมีครรภ์ เรียกว่า "ครรภ์รักษา" ลักษณะที่ไม่ตั้งครรภ์ การแท้ง และการผิดปกติขณะตั้งครรภ์เรียกว่า "ครรภ์วิปลาส" การดูแลรักษาทารกในครรภ์ เรียกว่า "ครรภ์ปริณิชนอล" การทำคลอด การแก้ปัญหาในเวลาคลอดของทารกและมารดา ในระยะ 7 วันแรก เรียกว่า "ครรภ์ประสูติ"

ในการอธิบายของการดูแลรักษาครรภ์ เป็นการให้ความสำคัญต่อ การอภิบาลทารก และการเอาใจใส่มารดาเป็นอย่างยิ่ง เห็นภาพถึงขบวนการรักษา และทะนุถนอมต่อชีวิตที่จะเกิดใหม่อย่างลึกซึ้ง เมื่อการคลอดออกมา ตำราได้ให้ความสำคัญต่อสุขภาพอนามัยของทารก และมารดา สำหรับทารกได้กล่าวถึงสรรพยานานาชนิด อันเกี่ยวเนื่องกับอาการเจ็บไข้ได้ป่วยของทารก การดูอาการ และการรักษาพยาบาล และการใช้สมุนไพรชนิดต่าง ๆ ในด้านมารดาเน้นเรื่องการดูแลรักษาสุขภาพหลังคลอดการอยู่ไฟ ซึ่งเรียกว่า อยู่ในเรือนไฟ เพื่อให้มดลูกเข้าอู่

ในลักษณะความเชื่อเกี่ยวกับครุผู้ให้ความรู้ในด้านการทำคลอด พระภูมิเจ้าที่ แม่จื้อ เป็นต้น เพื่อความเป็นสิริมงคลสำหรับมารดาและทารก ที่น่าสนใจประการหนึ่งคือ การกำหนด ต้นไม้ประจำปีเกิดสำหรับทารกแต่ละคน เช่น ปีชวด ต้นมะพร้าว ปีฉลู ต้นตาล ปีขาล ต้นรั้ง ปีเถาะ ต้นจิ้ง (ต้นนุ่น) ปีมะโรง ต้นกาลพฤกษ์ ปีมะเส็ง ต้นโพงบาย ปีมะเมีย ต้นกล้วย ปีมะแม ต้นทองหลวง ปีวอก ต้นขนุน ปีระกา ต้นไผ่ ปีจอ บัวบก ปีกุน บัวหลวง การกำหนดต้นไม้ประจำตัวทารกนั้น น่าจะนำมาประยุกต์ใช้ในสภาพปัจจุบัน ในเรื่องค่านิยม เรื่องการรักต้นไม้ รักป่า และรักธรรมชาติ

คัมภีร์ปฐมจินดา ให้ความสำคัญกับ "น้ำนม" มาก โดยแยกน้ำนมออกเป็น 2 ชนิด คือ น้ำนมจากแม่ผู้ให้กำเนิด และน้ำนมจากผู้อื่น ซึ่งเรียกว่า "แม่ นม" ในเรื่องน้ำนมได้อธิบาย คือ ลักษณะของสตรีที่มีน้ำนมที่ดี และไม่ดี และถ้ามีปัญหาก็มีวิธีแก้ไขโดยการรักษา เพื่อให้

น้ำนมปราศจากโรค และแก้ปัญหาน้ำนมที่ไม่มีคุณค่าทางโภชนาการ รวมถึงการรักษาพยาบาลทารกที่กินน้ำนมที่ให้โทษที่ดื่มเข้าไป

ในตอนสุดท้าย กล่าวถึงโรคสำหรับเด็ก และยาสำหรับแก้โรคนั้น ๆ โรคเด็กที่รู้จักกันทั่วไป ได้แก่ โรคซางและโรคตาน สำหรับคำว่า "ซาง" นั้น คือ โรคของเด็กเล็กที่มีอายุต่ำกว่า 5 ขวบ มีอาการหลายอย่าง เช่น ไม่มีนมกิน ไอ อาเจียน ปวดหัว ตัวร้อน เชื้องซึม มือเท้าเย็น ท้องขึ้น ท้องเดิน กระจายน้ำ ปากคอกแห้ง เป็นต้น คำว่า "ซาง" ใช้เป็นคำนำหน้าโรคชนิดต่าง ๆ ที่เกิดจากเด็กทารก เช่น "ซางซัก" เป็นอาการของทารกเกิดอาการตัวร้อน เกิดลมชัก ซากกรไกร แข็ง นอนดิ้นท้องเสีย อาเจียน ถ้าเป็นนานเด็กจะซูบผอมกว่าปรกติ "ซางฝอยเพลิง" โรคซางที่ทำให้มีเม็ดขึ้นในปาก ลิ้น ล้าคอ เม็ดสีดำ ขึ้น 3 วัน จะทำให้เกิดปวดร่างกาย และหายใจหอบ

สำหรับโรคตาน แบ่งเป็นกลุ่มใหญ่ ๆ 2 ชนิด คือ "ตานโจร" กับ "ตานจร" ตานโจรหรือ ตานขโมย ก็เรียก เป็นโรคที่เนื่องมาจากซางเจ้าเรือนที่กำหนดโรค ตานโจรเป็นแก่เด็กอายุตั้งแต่ 5-6 ขวบขึ้นไป ส่วนตานจรมันเกิดแก่เด็กตั้งแต่อายุ 3 เดือน จนถึง 7 ขวบ

คัมภีร์ปฐมจินดา เป็นตำราแพทย์แผนไทยที่เกี่ยวกับแม่และเด็ก กล่าวถึงเรื่องราวการกำเนิดของชีวิตมนุษย์ตั้งแต่เริ่มปฏิสนธิ การเจริญเติบโต และการรักษาครรภ์ การคลอด การเลี้ยงดูทารก และการรักษาสุขภาพของมารดา

เนื้อหาที่สำคัญแสดงให้เห็นถึงการกำเนิดของโรค อาการของโรค การรักษาโรค รวมถึงรายละเอียดของยาสมุนไพร และสรุปในท้ายคัมภีร์ประถมจินดาอย่างน่าสนใจว่า "สัตว์ทั้งหลายย่อมบริโภคอาหารอันหยาบช้าต่าง ๆ จึงประกอบด้วยโรคพยาธิทั้งปวง" อันหมายถึง ปรัชญาของการแพทย์แผนไทยที่เน้นในเรื่องโภชนาการเป็นประการสำคัญ และชี้ให้เห็นว่า การป้องกันดีกว่าการรักษา

คัมภีร์ธาดูวิงศ์

คัมภีร์ธาดูวิงศ์ มีเนื้อหาที่กล่าวถึงการมรณะ (ตาย) ของมนุษย์มี 2 แบบ คือ โบราณโรคเป็นการตายโดยโรคเรื้อรัง ตายโดยปกติ และปัจจุบันโรค เป็นการตายด้วยถูกทุบตบโดยตี ถูกประหารชีวิต ประทีป ชุมพล (2542, หน้า 11 - 12) กล่าวว่า "คัมภีร์ธาดูวิงศ์ แต่งเป็นร้อยแก้วไม่ปรากฏชื่อผู้แต่งและสมัยที่แต่ง มีเนื้อหา กล่าวถึงการจำแนกหรือการแบ่งธาตุ 4 เป็นคัมภีร์ที่เกี่ยวข้องหรือต่อเนื่องกับคัมภีร์ธาดูวิวรรณ์ ในเนื้อหาเกี่ยวกับการรักษาโรค เกี่ยวกับการพิหารของธาตุทั้ง 4 ตามฤดูกาลในรอบเดือนทั้ง 12 เดือน ความเชื่อเกี่ยวกับธาตุ 4 นั้น ไทยได้รับอิทธิพลจากพุทธศาสนา รายละเอียดปรากฏในพระไตรปิฎก ซึ่งได้รับอธิบายรายละเอียดดังนี้ คือ สิ่งมีชีวิต

เกิดมาล้วนประกอบด้วยธาตุทั้ง 4 คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ ร่างกายจะปรกติ ธาตุ 4 จะต้องสมดุล เกี่ยวข้องกันและกัน โดยแบ่งออกเป็นธาตุดิน 20 ธาตุน้ำ 12 ธาตุลม 6 และธาตุไฟ 4"

ธาตุดิน หรือปถวีธาตุ คือ องค์ประกอบของสิ่งมีชีวิต เป็นของแข็ง มีความคงรูป เช่น อวัยวะ ต่าง ๆ เป็นธาตุดิน ได้แก่ เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เส้นเอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ไล่ใหญ่ ไล่ย่อย อาหารใหม่ อาหารเก่า และเยื่อในสมอง

ธาตุน้ำ หรืออาโปธาตุ คือ องค์ประกอบของสิ่งมีชีวิต มีลักษณะเป็นน้ำ เป็นของเหลวที่มี คุณสมบัติไหลไปมา ซึมซับทั่วร่างกายอาศัยธาตุดินเพื่อการคงอยู่อาศัยธาตุลมเพื่อการเคลื่อนไหว ได้แก่ น้ำดีเสลด น้ำหนอง น้ำเลือด น้ำเหลือง มันเหลว น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ น้ำปัสสาวะ หรือน้ำมูตร และน้ำในอุจจาระ

ธาตุลม หรือ วาโยธาตุ คือ องค์ประกอบของสิ่งมีชีวิต มีลักษณะเคลื่อนไหวได้มี คุณสมบัติ คือ ความเบา เป็นสิ่งที่ร่างกายมีการเคลื่อนไหว เดินนั่งนอนคู้เหยียดได้ ธาตุลมอาศัย ธาตุดินและธาตุน้ำเป็นเครื่องนำพาพลัง ขณะเดียวกันธาตุลมพยุงดิน และทำให้น้ำเคลื่อนไหวไปมาได้ ธาตุลมที่สำคัญมี 6 ประการ จัดเป็นธาตุลมภายใน ได้แก่ ลมพัดจากข้างล่างสู่เบื้องบน ลม พัดจากเบื้องบนสู่เบื้องต่ำ ลมพัดอยู่ในท้องนอกลำไส้ ลมพัดกระเพาะลำไส้ ลมพัดทั่วร่างกาย และลมหายใจเข้าออก

ธาตุไฟ หรือเตโชธาตุ คือ องค์ประกอบของสิ่งมีชีวิต มีลักษณะที่เป็นความร้อน ไฟทำให้ ลม และน้ำในร่างกายเคลื่อนที่ด้วยพลังแห่งความร้อนอันพอเหมาะ ไฟภายในมี 4 ประการ ได้แก่ ไฟทำให้ร่างกายอบอุ่น ไฟทำให้ร้อนระส่ำระสาย ไฟทำให้ร่างกายเหี่ยวแห้ง และทรุดโทรม และไฟย่อยอาหาร

ทฤษฎีการแพทย์แผนไทย เชื่อว่า การเจ็บป่วยเกิดจากสาเหตุ 6 ประการ คือ

1. มูลเหตุธาตุทั้ง 4
2. อิทธิพลของฤดูกาล
3. ธาตุที่เปลี่ยนไปตามวัย
4. ถิ่นที่อยู่อาศัย
5. อิทธิพลของกาลเวลา และสุริยจักรวาล
6. พฤติกรรมเป็นมูลเหตุที่ก่อโรค

กล่าวถึงลักษณะธาตุพิการตามฤดู ซึ่งมี 4 ฤดู 7 ละ 3 เดือน คือ

เดือน 5 6 7 เตโชธาตุพิการ

เดือน 8 9 10 วาโยธาตุพิการ

เดือน 11 12 1 อาโปธาตุพิการ

เดือน 2 3 4 ปถวีธาตุพิการ

นอกจากนี้ยังกล่าวถึงลักษณะธาตุแตก คือ

เตโชธาตุแตก มี 4 จำพวก ทำให้เกิดการเจ็บป่วยและมีอาการต่าง ๆ

วาโยธาตุแตก มี 6 จำพวก ทำให้เกิดการเจ็บป่วยและมีอาการต่าง ๆ

อาโปธาตุแตก มี 12 จำพวก ทำให้เกิดการเจ็บป่วยและมีอาการต่าง ๆ

ปถวีธาตุแตก มี 20 จำพวก ทำให้เกิดการเจ็บป่วยและมีอาการต่าง ๆ

คัมภีร์ธาตวิภังค์ ได้ให้ความสำคัญกับธาตุ 4 และอิทธิพลของฤดูกาล โดยเชื่อว่า ธาตุทั้ง 4 จะต้องอยู่ในภาวะสมดุลกับร่างกาย จึงจะไม่เจ็บป่วย โดยธาตุดินอาศัยน้ำทำให้ชุ่ม และเต่งตึง อาศัยลมพยุ่งให้คงรูป และเคลื่อนไหว อาศัยไฟให้พลังงานอุ่นไว้ไม่ให้เน่า น้ำต้องอาศัยดินเป็นที่เกาะกุมซับไว้มิให้ไหลเหือดแห้งไปจากที่ควรอยู่ อาศัยลมทำน้ำไหลซึมซับทั่วร่างกาย ลมต้องอาศัยน้ำ ดิน เป็นที่อยู่อาศัยและนำพาพลังไปในที่ต่าง ๆ ดินปะทะลมทำให้เกิดการเคลื่อนที่ แต่พอเหมาะ ไฟทำให้ลมเคลื่อนที่ไปได้ ในขณะที่ลมสามารถให้ลูกโซน เผาผลาญมากขึ้นได้ จะเห็นได้ว่าธาตุทั้ง 4 ต่างอาศัยซึ่งกันและกัน จะขาดสิ่งใดสิ่งหนึ่งไม่ได้ หากแปรปรวนจะเสียความสมดุลทันที

สำหรับฤดูกาลทำให้ผลของร่างกายแปรปรวนได้เช่นเดียวกัน โดยช่วงรอยต่อระหว่างฤดูกาล เช่น ฤดูหนาวต่อฤดูร้อน ความเย็นจะเฉียดผ่านเข้าไป และความร้อนเริ่มเฉียดผ่านเข้ามาฤดูร้อนต่อฤดูฝน ความร้อนเฉียดผ่านเข้าไป มีผลต่อธาตุลมย่อยมเฉียดเข้ามากระทบร้อนด้วย เมื่อถึงอากาศหนาวกำลังมา ละอองฝนปลายฤดูฝน และธาตุลมเฉียดเข้าสู่ความเย็น ในขณะที่ความหนาวเย็นต้นฤดูหนาวเริ่มเฉียดมารับลมปลายฤดูฝน สภาวะดังกล่าว หากปรับตัวไม่ได้จะเกิดเสียความสมดุลและเกิดการเจ็บป่วย นอกจากนี้คัมภีร์ธาตวิภังค์ ยังให้ความสำคัญเรื่องการไชยา ในกรณีเกิดความไม่ปรกติในร่างกายอันเกิดแต่ธาตุพิการ หรือความแปรปรวนตามฤดูกาลอย่างพิสดารด้วย

คัมภีร์สรรพคุณ (แถมหาพิกิต) ว่าด้วยยาแก้ไข้พิษ

ตำราสรรพคุณยาเป็นการนำเอาพืชสมุนไพรมาศึกษาค้นคว้าและวิเคราะห์ว่า พืชสมุนไพรแต่ละชนิดรักษาโรคอะไรได้บ้าง มีทั้งการศึกษาเรื่อง ลำต้น ดอก ใบ ราก ผล แก่น กระพี้ ยาง ฯลฯ ของพืชสมุนไพรแต่ละชนิดจะมีสรรพคุณต่างกัน

สรรพคุณ คือ สรรพคุณยา หรือสรรพคุณเภสัช ว่ารักษาโรคอย่างไร ขึ้นอยู่กับรสของสมุนไพรนั้น ๆ เพราะสมุนไพรแต่ละรส จะมีสรรพคุณยาต่างกัน

ประทีป ชุมพล (2542, หน้า 13) กล่าวว่า ตำราพระโอสถพระนารายณ์ เป็นตำรายาซึ่งเชื่อกันว่าเป็นตำรับที่นายแพทย์ทั้งไทยและต่างประเทศ ได้ทูลเกล้าฯ ถวายแด่สมเด็จพระนารายณ์มหาราช ดังนั้น ในชั้นหลังตำรายาดังกล่าว

จึงมีชื่อเรียกว่า "ตำราพระโอสถพระนารายณ์" ในตำรายาเล่มนี้ ได้กล่าวถึงความสำคัญของสมุนไพรด้วย และกล่าวว่า ผู้ที่จะมีอาชีพเป็นหมอ จะต้อง "รู้จักสรรพคุณยา"

จากหลักฐานน่าจะกล่าวได้ว่า ในสมัยอยุธยา คัมภีร์สรรพคุณยาน่าจะเป็นที่รู้จักกันดีในวงการแพทย์แผนไทย แต่อย่างไรก็ตามตำราสรรพคุณยามาปรากฏหลักฐานอย่างชัดเจนในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น อยู่ในศิลาจารึก ตำรายาที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ในเนื้อหาที่ว่าดังสรรพคุณยามีรายละเอียดของพืชสมุนไพรนับร้อยชนิด

ศิลาจารึกตำรายาที่วัดพระเชตุพนฯ สถาปนาเป็นครั้งแรกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก หลังสร้างกรุงเทพมหานครเป็นนครหลวงในปี พ.ศ.2325 พระองค์โปรดให้ตั้ง "ตำรายา" และฤๅษีตัดตนไว้ตามศาลาราย แต่เมื่อครั้งรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ ขึ้นใหม่ใน พ.ศ. 2375 เกี่ยวกับการรวบรวมตำรายานั้น พระองค์โปรดให้พระยาบำเรอราชแพทย์ (พระโอรสของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช) เป็นหัวหน้าผู้รวบรวมตำรายาจากหมอหลวง หมอเฉลยศักดิ์ (หมอราชฎ์) หมอพระ โดยระบุว่า ผู้นำตำรายามามอบให้จะต้องสาบานว่าตัวยาขนานนั้น ๆ ตนใช้มาก่อน และใช้ได้ผลจริง ๆ

จารึกตำรายาที่วัดพระเชตุพนฯ แบ่งเป็น 4 ประเภท ดังนี้

1. วิชาบริหารร่างกาย (ฤๅษีตัดตน)ทำเป็นรูปฤๅษีหล่อด้วยดีบุกจำนวน 59 ท่า มีโคลงสี่อธิบายประกอบทุกท่า
2. วิชาเวชศาสตร์ ศึกษาโรคภัยไข้เจ็บตามทฤษฎีการแพทย์แผนไทย มีการแยกสมุฏฐานของโรค การวินิจฉัยโรค การใช้ยาบำบัดรักษาโรค รวมจำนวนยามี 1,128 ขนาน
3. วิชาแผนนวด หรือวิชาหัตถศาสตร์ มีภาพโครงสร้างของร่างกายมนุษย์ แสดงที่ตั้งของเส้นประสาทการนวด 14 ภาพ และภาพเกี่ยวกับการนวดแก้ช้ำดยอก แก้เมื่อย และโรคต่าง ๆ 60 ภาพ
4. วิชาเภสัช เป็นวิชาที่ว่าด้วยสรรพคุณของเครื่องสมุนไพร ที่เรียกว่า ตำราสรรพคุณยา ปรากฏสรรพคุณในการบำบัดรักษา จำนวน 113 ชนิด

ในขณะที่จารึกตำรายาที่วัดพระเชตุพนฯ มีการระบุผู้เป็นเจ้าของตำรายา หรือวิชานั้น ๆ ทุกขนาน แต่ในวิชาเภสัช หรือตำราสรรพคุณยา กลับไม่มีชื่อเจ้าของตำรายา เมื่อนำตำราสรรพคุณยามาเปรียบเทียบกับตำราสรรพคุณยา ซึ่งจารบนสมุดไทย ของกรมหลวงวงศาธิราช (สนิท)

(เป็นอธิบดีแพทย์กำกับหมอลวงในสมัยสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4) จะเห็นได้ว่าใกล้เคียงกันมาก เพียงแต่ฉบับของกรมหลวงวงศาธิราช (สนิท) มีรายละเอียดที่มากกว่าเล็กน้อย ซึ่งประทีป ชุมพล (2541, หน้า 81-83) กล่าวว่า กรมหลวงวงศาธิราช (สนิท) ทรงนิพนธ์ "ตำราสรรพคุณยา" ให้เป็นตำราแพทย์แผนไทยสมัยใหม่ ซึ่งผิดแผกแตกต่างจาก "ตำรายาไทย" ที่เคยมีมาในอดีต เพราะในตำรายาไทยจะเป็นการกล่าวถึงการประกอบยา อันประกอบด้วยพืชสมุนไพรหลายชนิดนำมารวมและต้มผสมกันอันเชื่อว่าสามารถแก้โรคต่างๆ ได้ซึ่งยากแก่การศึกษาค้นคว้า และตรวจสอบสรรพคุณแต่ละส่วนของพืช เพราะในตำรามิได้บอกถึงสรรพคุณเฉพาะอย่าง ซึ่งอาจเป็นวิธีการปิดบังสูตรยาที่แท้จริงของแพทย์แผนไทยก็ได้ แต่มีไชยติ

ในตำราของกรมหลวงวงศาธิราช (สนิท) นั้น ได้ในสมุนไพรมากกว่า 100 ชนิด มาเขียนเป็นตำรายาโดยแยกด้านรายละเอียดของส่วนต่าง ๆ ของสมุนไพรในแต่ละชนิด ไม่ว่าจะเป็นส่วนของลำต้น ใบ เปลือก แก่น กระพี้ ยาง หัว ราก ดอก และราก ว่าสามารถนำไปใช้แก้โรคอะไรได้บ้าง เป็นการอธิบายที่ค่อนข้างจะเป็นสมัยใหม่และเป็นแนวทางที่จะนำไปตรวจสอบหรือทดสอบทางวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ได้

เมื่อตรวจสอบจารึกจดหมายเหตุ เรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ในรัชกาลที่ 3 มีรายชื่อของกรมหลวงวงศาธิราช (สนิท) เป็นผู้ทรงความรู้ รวมอยู่ในคณะนักปราชญ์ราชบัณฑิต ผู้ร่วมจารึกนั้นด้วย ซึ่งขณะนั้นพระองค์ดำรงพระยศเป็น "กรมหมื่นวงศาสนิท" และเป็นผู้ร่วมนิพนธ์โคลงกาพย์ตัดต้นด้วย จึงน่าจะเป็นไปได้ว่า ตำราสรรพคุณยาที่วัดพระเชตุพนฯ เป็นพระนิพนธ์ของกรมหลวงวงศาธิราช (สนิท) นั่นเอง

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์สรรพคุณยาในตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์นั้น เป็นคนละสำนวนกันกับฉบับวัดพระเชตุพนฯ และฉบับกรมหลวงวงศาธิราช (สนิท) แต่มีเนื้อหาใกล้เคียงกันมาก เห็นได้ว่ามีพื้นฐานมาจากต้นฉบับเดียวกัน แต่ได้มีการปรับปรุงแก้ไข และเพิ่มเติมในชั้นหลัง

คัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัย

ตำราสมุฏฐานวินิจฉัย มีเนื้อหาเริ่มต้นด้วยการบูชาต่อพระพุทธเจ้า พระธรรมและพระสงฆ์ อันรวมเรียกว่า พระรัตนตรัย และกล่าวถึงมูลเหตุการเกิดโรค การวินิจฉัยโรค ซึ่งเป็นความรู้ขั้นพื้นฐานในการที่จะเข้าใจทฤษฎีการแพทย์แผนไทย และบรรลุถึงการวินิจฉัยโรคอย่างถูกต้องแท้จริง ประทีป ชุมพล (2542, หน้า 15) กล่าวว่า คัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัย แต่งเป็นร้อยแก้ว ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง และสมัยที่แต่ง แต่น่าจะเป็นตำราที่มีมาแต่ครั้งสมัยกรุงศรีอยุธยาแล้ว สมุฏฐานวินิจฉัย เป็นตำราทางการแพทย์แผนไทยเล่มเดียวที่ไม่กล่าวถึงตำรายาเลย แต่กล่าวเฉพาะปรัชญาความรู้ในการวินิจฉัยโรค รวมทั้งองค์ประกอบต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการค้นหาเหตุแห่ง

การเกิดโรค และการรักษาสุขภาพและทฤษฎีการแพทย์แผนไทย สะท้อนให้เห็นถึงวิถีชีวิตของคนไทย ในการดำเนินชีวิตที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อ และพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา

คัมภีร์สมุฏฐานวินิจจัย (2504, หน้า 45) ได้กล่าวถึงร่างกายว่า ประกอบด้วยธาตุทั้ง 4 คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ และธาตุลม ซึ่งสอดคล้องกับพระไตรปิฎก เล่ม 5 (2525, หน้า 304) ในพระสูตรตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค ซึ่งพระพุทธเจ้ากล่าวไว้ว่า

“...ดูกรภิกษุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ภิกษุย่อมพิจารณาการอันตั้งอยู่ตามปรกตินี้แล โดยความเป็นธาตุว่า มีอยู่ในกายนี้ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม และในอัมภคณวิลาสินี อรรถถา ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค อรรถถา พระพุทธเจ้าได้อธิบายถึงธาตุทั้ง 4 ว่า

ปถวีธาตุ (ดิน)	มีลักษณะเข้มแข็ง ลักษณะแก้ไขไม่แปรผัน
อาโปธาตุ (น้ำ)	มีลักษณะไหลไป
เตโชธาตุ	มีลักษณะร้อน
วาโยธาตุ	มีลักษณะเคลื่อนไปมา...”

(คัมภีร์สมุฏฐานวินิจจัย, 2504, หน้า 45)

เป็นที่น่าสังเกตว่า ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช แม้ว่าในตำราพระโอสถพระนารายณ์จะกล่าวถึงสมุฏฐานของโรค แต่ไม่ได้เอ่ยถึงชื่อคัมภีร์สมุฏฐานวินิจจัยโดยตรง กระทั่งเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดให้พระยาบำเรอราชแพทยเป็นหัวหน้าในการตั้งตำรายาที่วัดพระเชตุพนฯ เมื่อ พ.ศ. 2375 ได้จัดสมุฏฐานวินิจจัยไว้ในกลุ่มวิชาเวชศาสตร์

เมื่อมีการชำระตำราแพทย์แผนไทย ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ พ.ศ. 2413 นั้น พระคัมภีร์สมุฏฐานวินิจจัยได้รับการชำระในครั้งนั้นด้วย และได้มารวมไว้ในตำราเวชศาสตร์สงเคราะห์ ซึ่งเป็นฉบับลายมือ และจัดพิมพ์รวมเป็นตำราแพทย์ใช้สอนในโรงเรียนแพทยากร เมื่อ พ.ศ. 2432 ใช้ชื่อว่าแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ และต่อมาได้ตีพิมพ์ซ้ำอีกหลายครั้ง

ในคัมภีร์สมุฏฐานวินิจจัย (2504, หน้า 2) กล่าวถึงความเชื่อในทฤษฎีการแพทย์แผนไทยว่า การเจ็บป่วยเกิดขึ้นจากสาเหตุใหญ่ ๆ 4 ประการ ได้แก่

ธาตุสมุฏฐาน (มูลเหตุธาตุทั้งสี่) คือ สมุฏฐานเตโชธาตุ สมุฏฐานวาโยธาตุ สมุฏฐานอาโปธาตุ และสมุฏฐานปถวีธาตุ

ฤดูสมุฏฐาน (อิทธิพลของฤดูกาล) คือ สมุฏฐานฤดู 3 สมุฏฐานฤดู 6

อายุสมมุฏฐาน (อายุที่เปลี่ยนไปตามวัย) คือ ปฐมวัย (1-16 ปี) มัชฌิมวัย (16-30 ปี) และปัจฉิมวัย (30 – สิ้นอายุขัย)

กาลสมมุฏฐาน (อิทธิพลของกาลเวลาและสุริยจักรวาล) คือ กาลสมมุฏฐานแบ่งตามช่วงต่าง ๆ ทั้งกาลกลางวัน กาลกลางคืน และกำหนดโดยแบ่งเป็นราศรีต่าง ๆ ทั้ง 12 ราศรี

ในภาพรวมของสาเหตุของการเกิดโรค ตำราแพทย์แผนไทยถือว่าเป็นปัจจัยที่สำคัญ เพราะมนุษย์คือส่วนหนึ่งของธรรมชาติ หากมนุษย์ละเมิดกฎธรรมชาติ ก็จะเป็นต้นเหตุของการเกิดโรคภัยไข้เจ็บต่าง ๆ

จะเห็นได้ว่า พระคัมภีร์เล่มนี้มีความสำคัญมาก ซึ่งคัมภีร์สมมุฏฐานวินิจฉัยได้กล่าวว่า พระคัมภีร์สมมุฏฐานวินิจฉัยนี้ เป็นตราขูแห่งคัมภีร์เวชศาสตร์ทั้งหลาย เป็นหลักเป็นประธานอันใหญ่ ยิ่งลึกซึ้งคัมภีร์ภavnก มีอาจที่บุคคลจะหยั่งรู้ได้โดยง่าย ถ้าแลแพทย์ผู้ใดมิได้เรียนคัมภีร์นี้ จะวางยากับมีอาจที่จะได้ (ถูก) ต้องภัยโรคโดยแท้ เหตุว่ามีได้รู้ในกองสมมุฏฐานพิกัดอันนี้

แพทย์ที่ไม่ได้ศึกษาคัมภีร์สมมุฏฐานวินิจฉัย ท่านว่าเป็น มิจฉายาณแพทย์ คือ เป็นแพทย์ที่มีความรู้ผิด และแพทย์ที่ได้ศึกษาโดยรอบรู้เป็นอย่างดีจะเป็นแพทย์เสฏฐณญาณแพทย์ คือ เป็นแพทย์ที่มีความรู้ ประเสริฐสุด ข้อความดังกล่าวพอจะประเมินได้ว่า คัมภีร์สมมุฏฐานวินิจฉัยเป็นตำราการแพทย์แผนไทยที่มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง

คัมภีร์วโรคสาร

คัมภีร์วโรคสาร มีเนื้อหาในตำราที่ว่าด้วยองค์แพทย์ 30 ประการ กล่าวถึงลักษณะผู้ป่วย คุณลักษณะของแพทย์ที่ดี นิमित ลักษณะไข้ การเก็บสมุนไพรวาดด้วยสรรพคุณวินิจฉัยวิธี ว่าด้วยอันนะปาดะวิธี เป็นการกล่าวถึงโรคและการรักษาโรค และท้ายสุดว่าด้วยอาหารที่มีคุณค่าทางโภชนาการ

ประทีป ชุมพล (2542, หน้า 17) กล่าวว่า ตำราเล่มนี้ปรากฏเป็นหลักฐานเป็นครั้งแรกในตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ที่รวบรวมขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 แต่เมื่อพิจารณาตามบานแผนกเดิมจะเห็นได้ว่า น่าจะเป็นตำราเก่าที่มีมานานแล้ว และเพิ่งรวบรวมขึ้นมาเป็นหลักฐานในตอนต้นเรื่องออกนามว่า อมรเสกมหาอำมาตย์เสนาบดีแห่งลังกาทวีป เป็นผู้แต่งคัมภีร์วโรคสาร แต่เมื่อพิจารณาเนื้อหาโดยตลอดแล้ว น่าจะกล่าวได้ว่า เป็นตำราที่แพทย์ไทยเป็นผู้แต่งขึ้นมากกว่า ซึ่งเข้าใจว่า ข้อความบางตอนนำมาจากพระไตรปิฎกซึ่งเป็นภาษาบาลีจึงอ้างว่ามาจากลังกา เป็นลักษณะเช่นเดียวกันกับคิลปินไทยแต่โบราณ แม้จะผลิตขึ้นมาเอง แต่ก็อ้างว่ามาจากลังกาเพื่อความศักดิ์สิทธิ์ เช่น เรื่องพระมาลัย ซึ่งเป็นเรื่องที่แต่งขึ้นโดยนักปราชญ์ชาวล้านนา และเรื่องพระพุทธรูปสิงห์ ที่หล่อขึ้นโดยช่างไทยตามท้องถิ่น แต่ก็บันทึกว่ามาจากลังกาเช่นกัน ดังกล่าว

แสดงให้เห็นให้ชัดว่าเป็นการอ้างถึงกาเพื่อความคิดดีสิทธิ์เท่านั้น ตามความเชื่อว่าพุทธศาสนาซึ่งไทยได้รูปแบบมาจากลังกา ที่เรียกว่า พุทธศาสนาอย่างลังกาวงศ์

"วโรยคสาร" เป็นตำราการแพทย์แผนไทยที่แสดงให้เห็นชัดเจนว่า ทฤษฎีการแพทย์แผนไทยได้รับอิทธิพลมาจากพุทธศาสนาที่เรียกการรักษาว่า "ติกิจาวิธี" แปลเอาความว่า "วิธีการรักษาโรคตามแนวพุทธศาสนา" บทที่ว่าด้วยติกิจา (การรักษาโรค) วโรยคสาร (2504, หน้า 34) ว่าด้วยโรค 572 จำพวก ว่าด้วยวิธี 8 ว่าด้วยสรรพสาธาธารณะ ว่าด้วยสรรพคุณผูก 2 ปรากฏข้อความว่า

"...อันว่าแพทย์ผู้ฉลาดเมื่อปรารภภิสักศิลาปศาสตร์ บัดนี้ จะสำแดงซึ่งปฏิการแห่งโรค 572 จำพวก โรควิธี 58 คือ อภิสังคคักขณะวิธี 1 ทฬคณติกิจา 1 อันนะยานะติกิจา 1 ปฏิสนธิครรภปสวปกุมารติกิจา 1 สิโรโรคติกิจา 1 อภิสันณะติกิจา 1 อักขิโรติกิจา 1 ฆานะโรคติกิจา 1 ทิกาสวาปัญญาเสยะระภากติกิจา 1 เสลษฆาโรคติกิจา 1 ฉักกติดตฤษณูอรติกิจา 1 ะโทคติกิจา 1 อามอัคนติกิจา 1 จิตราติกิจา 1 กุฎฐติกิจา 1 คุลุมาทิกิมิโรติกิจา 1 อุทระติกิจา 1 ประเมหะติกิจา 1 อุปทังสติกิจา 1 พะละวุทฒติกิจา 1 ะคันณะระติกิจา 1 กามิลาบันฑุโรคติกิจา 1 โสปะสิปะกะเอังสาติกิจา 1 ะสุททโรคะณะะคันณะระติกิจา 1 อิตริโรคติกิจา 1 สามีญวิธีติกิจา 1 อัญฐกรรวิธี 1 สลยวิธีสละวิธี 1 สุทธิวิธี 1 ประติวิสสะวิธีอิสระวิธีอันเดียวกัน 1 ะสายะนะวิธีเวียญญิระณะวิธี 2 วิธีนี้ เป็นติกิจาอันเดียวกัน 1 เบนุติกิจา 48 ดังนี้..."

(วโรยคสาร, 2504, หน้า 34)

ติกิจา มาจากภาษาบาลี คือ ติกิจา แปลว่า การเยียวยา การรักษา การบำบัดโรค หรือเวชกรรม หรือจะแปลเอาความคือ "การรักษาโรคตามแนวการแพทย์"

เกี่ยวกับติกิจานั้น มีรายละเอียดปรากฏในพระไตรปิฎก พระวินัยปิฎก มหาวรรคภาคที่ 2 เรื่อง ฆัสซชขันธกะ กล่าวถึงความเป็นแพทย์ที่ยิ่งใหญ่ของพระพุทธเจ้า ทั้งในด้านการวินิจฉัยโรค การรักษาโรคโดยใช้ยาสมุนไพรเป็นเภสัช หรือการรักษาโรคแบบต่าง ๆ เพื่อให้หายจากโรคภัยไข้เจ็บ นอกจากนี้ในพระไตรปิฎกยังกล่าวถึงรายละเอียดของร่างกายอันเป็นส่วนสำคัญในการเรียนรู้ถึง อยุ่วะภายในอย่างละเอียดลออมาก ปรากฏอยู่ในอุททกนิกาย อุทกปาฐะว่าด้วยพรรณनावังติสาร

ดังนี้ คัมภีร์หรือตำรายาไทย และปรัชญาในการรักษาโรคภัยไข้เจ็บนั้น การแพทย์แผนไทยได้อิทธิพลมาจากพระไตรปิฎก อันเป็นพุทธวจนะของพระพุทธเจ้านั่นเอง

ในด้านการโภชนาการขั้นพื้นฐาน "วโรยคสวาร" กล่าวว่า มนุษย์ทั้งหลายในโลกนี้จะเลี้ยงชีวิตด้วยอาหารสิ่งอื่นนอกจากข้าวน้ำหามีได้" ดังนั้นบทนี้จึงว่าด้วย "วิถี" เนื้อหากล่าวถึงพืชพันธุ์ธัญญาหารพื้นฐาน ได้แก่ ข้าว และถั่ว ซึ่งเป็นทั้งอาหารและยาในตัว นอกจากนี้ยังได้กล่าวถึงตัวยาสมุนไพรที่นำมารักษาโรคทั่ว ๆ ไปด้วย

เกี่ยวกับผู้ที่จะมีอาชีพทางแพทย์นั้น "วโรยคสวาร" (2504, หน้า 22 - 23) ได้สรุปลักษณะอย่างสั้น ๆ และเห็นภาพได้ชัดเจนว่า "อันว่าแพทย์ผู้ใดกอปรไปด้วยคุณลักษณะ 4 ประการว่า คือ ได้เรียนรู้ชำนาญในคัมภีร์แพทย์มากกว่า 1 มีปัญญาฉลาดรู้ชัดเจนในคณะโรค 1 ได้เคยรักษาโรคด้วยยาเคยใช้แต่โบราณ 1 มีจิตต์มิได้โลภในอามิส มีแต่เมตตากรุณาแก่สัตว์ 1 แพทย์ผู้นั้นได้ชื่อว่าภิสกุตตมแพทย์แล" (คัมภีร์วโรยคสวาร, 2504, หน้า 22 - 23)

คัมภีร์มหาโชติรัต

ตำรามหาโชติรัต (2504, หน้า 51) มีเนื้อหาที่เกี่ยวกับโรคของสตรีโดยเฉพาะ ในคัมภีร์กล่าวถึงที่มาว่า พระอาจารย์เจ้าผู้ชื่อว่า ท้าวสหสบดีพรหม ผู้เป็นใหญ่กว่าพรหม 16 ชั้น ท่านผู้นั้นจึงลงมาประดิษฐานจารึกอักษรเป็นต้นคัมภีร์มหาโชติรัต ว่าด้วย ปฐมสัตรีมนุษย์อันเกิดมาเป็นรูปสตรีภาพ (คัมภีร์มหาโชติรัต, 2504, หน้า 51) เมื่อพิจารณาดูจะเห็นได้ว่า ผู้แต่งได้ยกคัมภีร์เล่มนี้ไว้สูงเหมือนสวรรค์ประทานมา

เนื้อหาในคัมภีร์มหาโชติรัต กล่าวถึงปฐมสัตรีมนุษย์ที่เกิดมาเป็นสตรี ตั้งแต่คลอดออกจากครรภ์มารดา แตกต่างจากบุรุษ 4 ประการ คือ ถันประโยธร จริตกิริยา ที่ประเวณี และต่อมเลือดระดู

กล่าวถึงระดูสตรี มี 5 ประเภท คือ

1. โลहितอันเกิดจากหัวใจ
2. โลहितอันเกิดแต่ขั้วดี
3. โลहितอันเกิดมาแต่ผิวเนื้อ
4. โลहितอันเกิดมาแต่เส้นเอ็น
5. โลहितอันเกิดมาแต่กระดูก

กล่าวถึงสตรี 2 จำพวก คือ

1. ซาติโทษ คือ หญิงบางจำพวกมีอายุได้ 14, 15 ปี ควรมีระดูก็กลับไม่มี บางที่มีระดู 1 ครั้ง 2 ครั้ง ก็แห้งไป ต่อมาเมื่อมีสามีแล้วจึงมีระดู บางที่มีระดูล่วงหน้าก็เกิดมีครรภ์ เหตุเพราะหญิงเหล่านี้เกิดด้วยราคะ มากด้วยราคะ โลหิตจึงแห้งไป ครั้นมีสามีโลหิตก็สมบูรณ์ขึ้น

2. หญิงจำพวกหนึ่งหาสามีมิได้ โลหิตก็สมบูรณ์ดี ครั้นมีสามีแล้ว โลหิตกลับจางซีดไป บางที่แห้งติดกระดูกสันหลัง มีอาการให้เจ็บหลัง เจ็บเขว เมื่อยทุกข้อทุกกระดูก ให้จุกในท้อง เป็นไปต่าง ๆ ให้ผิวเนื้อชา ซีด หน้าตาอิดโรย กินข้าวไม่ได้ นอนไม่หลับ เหตุเพราะสตรีนั้นมากไปด้วยราคะ โลหิตจึงแห้งไป

กล่าวถึงระดูและโลหิตอันเกิดแต่กองธาตุทั้ง 4

1. ลักษณะโลหิตอันเกิดแต่กองธาตุดินธาตุ
2. ลักษณะโลหิตอันเกิดแต่กองเตโชธาตุ
3. ลักษณะโลหิตอันเกิดแต่กองวาโยธาตุ
4. ลักษณะโลหิตอันเกิดแต่กองปลิวธาตุ

ประทีป ชุมพล (2542, หน้า 19-20) กล่าวว่า คัมภีร์มหาโชติรัต ปรากฏเป็นหลักฐาน ตั้งแต่สมัยอยุธยา มีกล่าวไว้ในตำราพระโอสถพระนารายณ์ ซึ่งแต่งขึ้นสมัยสมเด็จพระนารายณ์ (พ.ศ. 2199 - 2231) ว่า กล่าวไว้ทั้งนี้พอประมาณวิตถถานแจ้งอยู่ในฤดู 6 พระคัมภีร์มหาโชติรัต (2542, หน้า 19) และในตำรายาที่วัดราชโอรสให้ความสำคัญต่อดำรายารักษาโรคสำหรับสตรีมาก และตำรายาดังกล่าว ส่วนหนึ่ง น่าจะนำมาจากพระคัมภีร์มหาโชติรัต ส่วนในจารึกตำรายาที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามนั้น การรักษาโรคสำหรับสตรีได้จัดไว้ในวิชาเวชศาสตร์ คือ ว่าด้วยตำรายารักษาโรคต่าง ๆ เพราะตำรายาที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามเน้นตำรายาอันเป็นเลิศเฉพาะบุคคลมากกว่าที่จะใช้ตำรายารวม

คัมภีร์มหาโชติรัต มาปรากฏอีกครั้งหนึ่ง เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 โปรดฯ ให้ชำระตำราแพทย์แผนไทยขึ้น เมื่อ พ.ศ. 2413 เรียกว่า เวชศาสตร์ฉบับหลวง

ต่อมาพระคัมภีร์มหาโชติรัตได้ตีพิมพ์เป็นครั้งแรกในปี พ.ศ. 2434 ร่วมกับตำราแพทย์แผนไทยฉบับอื่น ๆ เรียกว่า แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ และได้จัดพิมพ์ขึ้นอีกหลายครั้ง เช่น ในหนังสือแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ตำราเวชศาสตร์วรรณา และตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ตำราเวชศาสตร์วรรณา ตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง และตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ฉบับโรงเรียนแพทย์แผนโบราณ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามราชวรมหาวิหารเป็นต้น

คัมภีร์ชวดาร

ในคัมภีร์ชวดาร (2504, หน้า 92) กล่าวในเบื้องต้นว่า สิทธิการิยะอาจารย์กล่าวไว้ว่า มนุษย์ทั้งหลายจะเกิดสรรพโรคต่าง ๆ ตั้งแต่คลอดจากครรภ์มารดาตราบจนอายุชัษยาศัยโลหิตแลลมน

เนื้อหาในคัมภีร์ชวดาร กล่าวถึงลมทั้งสอง ได้แก่ อุทรังคมาวาตา คือ ลมพัดขึ้นเบื้องบน หรือลมพัดแต่กระเพาะอาหารถึงลำคอ เรียกว่า เรอ และ อโรคมาวาตา คือ ลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมสำหรับพัดแต่ศีรษะตลอดปลายเท้า หรือลมพัดตั้งแต่ลำได้น้อยถึงทวารหนัก เรียกว่า ผายลม นอกจากนี้ยังกล่าวถึงลมพิษ มี 6 จำพวก คือ ลมกาฬสังคลี ลมชีวหาสดมภ์ ลมมหาสดมภ์ ลมทักษิณโรธ ลมตติยาวิโรธ และลมอัฐมอ้อแอ้น สำหรับลมพิษนอกเหนือจากลม 6 ที่กล่าวว่ามีดังนี้ คือ ลมอินทร์ธนู ลมกุมภกันทยักษ์ ลมอัสมุขี ลมราทถยักษ์ ลมบาดทะจิต และลมพุทธรักษ์

ประการทำยสุดกล่าวถึงโรคบุรุษและสตรี คือ เมื่อผู้ใดเป็นโทษสันทฆฆาต กล่อนแห้งมักให้ท้องผูก พรรตติก เป็นลมเสียดแทง เป็นก้อนในท้อง เมื่อยขบทั่วตัว เจ็บแหว มือเท้าตาย เป็นเหน็บชา ชัดหัวหนาว หน้าสะโพก ตึงสองราวข้างไปถึงทวารหนัก ปัสสาวะเป็นเลือด ปวดศีรษะ วิงเวียนหน้าตา ปากเปี้ยว เสียงแห้ง จุกเสียด ท้องขึ้น แน่นหน้าอก กินอาหารไม่รู้รส โรคเป็นเพราะวาตะ เสมหะ โลหิต กำเริบ เมื่อจะเป็นให้เนื้อตัวเหม็น เบื่ออาหาร สะบัดร้อนสะบัดหนาว เพราะโลหิตแห้งติดกระดูกสันหลัง

ประทีป ชุมพล (2542, หน้า 21) กล่าวว่า โลหิต หรือเลือด กับลม นั้นในความเชื่อการแพทย์แผนไทยนั้น เป็นสิ่งสำคัญมาก เพราะถือว่าชีวิตจะดำรงอยู่ต้องอาศัยเลือดและลมเป็นประการสำคัญ ฉะนั้นเลือด และลม นั้น ในการแพทย์แผนไทย มีความหมายที่ค่อนข้างจะกว้างขวางมากที่เกี่ยวเนื่องกับการวินิจฉัยโรคตามทฤษฎีการแพทย์แผนไทย เพราะร่างกายไม่ปกติก็มักจะกล่าวว่ “เลือดลมไม่ปกติ” เลือดและลมในทฤษฎีการแพทย์แผนไทย ถือว่าเป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องกัน

ในทางการแพทย์แผนไทย ลม หมายถึง ธาตุอย่างหนึ่งในธาตุทั้ง 4 และลมใช้แทนคำว่าโรค นอกจากนี้ยังอธิบายว่า ลม คือ ทิศทางการเคลื่อนไหวอาจจะเป็นระบบไหลเวียนของโลหิต ระบบทางเดินอาหาร ระบบประสาท และ เลือด ก็เช่นกัน ให้นำหน้าความไม่ปกติของโรคที่เกี่ยวกับเลือด หรือโลหิต

ฉะนั้น ในความหมายของลมและเลือด จึงมีความหมายค่อนข้างกว้างขวางมากโดยเฉพาะในการวินิจฉัยโรค มักจะมีคำว่า ลม และ เลือด หรือ โลหิต นำหน้าเสมอ จนมีคำกล่าวเป็นสำนวนว่า โรคเลือดลมมี 500 จำพวก และเมื่อได้ตรวจสอบโรคที่ใช้คำว่า เลือด (โลหิต) และลมแล้ว มีพบถึง 470 โรค ถ้าแยกย่อยออกไปก็จะถึง 500 โรค ตามที่กล่าวไว้ในสำนวนไทย

คัมภีร์ขวदार นอกจากจะมีตำรายาแก้โรคเกี่ยวกับเลือดลมแล้ว ยังมีเนื้อหาเกี่ยวกับการจับเส้นในร่างกาย อันเกี่ยวเนื่องกับตำราขนาดตามทฤษฎีการแพทย์แผนไทยด้วย เป็นการจับเส้นหรือขนาดเพื่อให้เลือดลมเดินเป็นปกติ

คัมภีร์โรคนิทาน

คัมภีร์โรคนิทาน กล่าวถึงการมรณะ (ตาย) ของมนุษย์มี 2 แบบ คือ โบราณโรคและปัจจุบันโรค โบราณโรค หมายถึง โรคเรื้อรัง ตายโดยปกติ ปัจจุบันโรค หมายถึง การตายด้วยถูกทุบถองโบยตี ถูกประหารชีวิต

เมื่อมนุษย์จะตายโดยปกติแล้ว ธาตุทั้ง 4 จะอันตรายสูญหายเป็นลำดับกัน เสื่อมเสียไปที่ละ 2 สิ่ง 3 สิ่ง บางทีธาตุดินขาดก่อนธาตุน้ำ ขาดก่อนธาตุลม ขาดก่อนธาตุไฟ และเมื่อจะสิ้นอายุนั้น ปรถวิธาตุ 20 ประการ ขาดหายไป 19 เหลือแต่หทัยไว้ อาโปธาตุ 12 ขาดหายไป 11 เหลือแต่น้ำลาย (คัมภีร์ธาตุวิภังค์ เหลือแต่ปิดตั้ง) วาโยธาตุ 6 ขาดหายไป 5 เหลือแต่ลมหายใจเข้าออก เตโชธาตุ 4 ขาดหายไป 3 เหลือแต่ไฟสำหรับเผากายให้อุ่น ถ้าธาตุทั้ง 4 นี้ขาดสูญหายไปพร้อมกัน อากการตัด

ประทีป ชุมพล (2542, หน้า 22) กล่าวว่า โรคนิทาน แปลว่า เหตุที่เกิดโรค เป็นชื่อของคัมภีร์ที่ว่าด้วยเหตุ และสมุฏฐานของโรค เป็นตำรับยาอีกคัมภีร์หนึ่งที่ออกนามว่า โกมารภักจะแพทย์ เป็นผู้แต่ง ซึ่งเป็นลักษณะการไหว้ครูของผู้เขียนคัมภีร์โรคนิทาน มากกว่าที่จะเข้าใจเป็นอย่างอื่น มาพิจารณาคำไหว้ครูในเบื้องต้น เป็นการบูชาพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ จากนั้นเป็นการบูชาเทพยดาทั้งหลายและท้าวสุคนธ์า ฤๅษีสีหิธาบส อันถือว่าเป็นครูทางการแพทย์

เกี่ยวกับอายุของคัมภีร์โรคนิทาน (2504, หน้า 22) นั้นก็ยังไม่สามารถสรุปได้ แต่เป็นที่น่าสังเกตว่า คัมภีร์เล่มนี้ ปรากฏอยู่ใน “ตำราพระโอสถพระนารายณ์” ซึ่งเป็นตำรายาที่รวบรวมขึ้นในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ. 2199 – 2231) ดังข้อความว่า ถ้าใช้ในคิมหันต์โลหิตมีกำลัง เหมันต์เสมหมีกำลัง กล่าวไว้ดังนี้ พอประมาณ วิตถานแจ้งอยู่ในฤดู 6 คัมภีร์มหาโชติรัตน์ และโรคนิทานนั้นแล้ว

ตำราพระโอสถพระนารายณ์ เป็นเพียงตำรายาเท่านั้น มีหมอปริญญา หรือหมอทางเภสัชจำนวน 9 คน ประกอบด้วย หมอไทย 5 คน เป็นหมอหลวง 5 คน หมอเฉลยศักดิ์ (หมอชาวบ้าน) 1 คน หมอจีน 1 คน หมออินเดีย 7 คน แลหมอฝรั่ง 2 คน แม้ว่าจะมีตำรายาของหมอชาวต่างประเทศถึง 4 คน แต่ภาพรวมของแนวทางการรักษา การวินิจฉัยโรค และการปริญยา ยังเป็นปรัชญาการแพทย์แผนไทย

พิจารณาจากวินิจฉัยโรคนั้น ตำราพระโอสถพระนารายณ์ เชื่อว่าร่างกายประกอบด้วยธาตุ 4 คือ ธาตุดิน (ปถวีธาตุ) ธาตุน้ำ (อาโปธาตุ) ธาตุไฟ (เตโชธาตุ) และธาตุลม (วาโยธาตุ) และเชื่อว่า ความเจ็บไข้ได้ป่วย มีจากสมุฏฐาน 4 ประการ ขาดความสมดุลอันได้แก่ หนึ่งธาตุ 4 ขาดความสมดุล สองฤดูเดือนเป็นตัวกำหนด สามได้แก่ อายุ และ การสุดท้ายคือ อิทธิพลของสุริยจักรวาล หรือความเป็นไปในรอบ 1 วัน 1 เดือน และ 1 ปี สำหรับการรักษานั้น การแพทย์แผนไทยให้รู้จักสรรพคุณยา คือ สมุนไพร และรู้จักยาทั้ง 9 รส

เนื้อหาในคัมภีร์โรคนิทาน กล่าวถึง ลักษณะธาตุพิการตามฤดูโดยมี 4 ฤดู ๆ ละ 3 เดือน

เดือนที่ 5 6 7	เตโชธาตุ	ชื่อ	สันตปปีคีพิการ
เดือนที่ 8 9 10	วาโยธาตุ	ชื่อ	กุจฉิสยาวาตาพิการ
เดือนที่ 11 12 1	อาโปธาตุ	ชื่อ	เป็นด้วยกินอาหารผิดสำแดง
เดือนที่ 2 3 4	ปถวีธาตุ	ชื่อ	เป็นด้วยนอนผิดเวลา

นอกจากนี้ ยังกล่าวถึงลักษณะธาตุแตก ดังนี้

เตโชธาตุ มี 4 จำพวก คือ ปริณามัคคีแตก ปริทัยหัตคีแตก ชิรณัคคีแตก สันตปปีคีแตก (ตาย)

วาโยธาตุ มี 6 จำพวก คือ อุทังคมาวาตาแตก อโรคมาวาตาแตก กุจฉิสยาวาตาแตก โกรฐาสยาวาตาแตก อังคมังคานุสารีวาตาแตก อัสนาสะปัสสาสะวาตาแตก (ตาย)

อาโปธาตุ มี 12 จำพวก คือ บัตตังแตก (พัทธ, อพัทธ) บุพโพแตก โลहितพิการ หรือแตก เสโกแตก น้ำตาแตกหรือพิการ มันทลวแตก น้ำลายแตก น้ำมูกพิการแตก มันทันพิการแตก ไช้อพิการแตก มูตรพิการแตก

ปถวีธาตุ มี 20 จำพวก คือ ผมพิการ ขนพิการ เล็บพิการ ฟันพิการ หนังพิการ เนื้อพิการ เอ็นพิการ กระดูกพิการ เยื่อในกระดูกพิการ ม้ามพิการแตก หัวใจพิการแตก ตับพิการแตก พังผืดพิการแตก พุงพิการแตก ปอดพิการแตก ลำไส้ใหญ่พิการแตก อาหารใหม่พิการแตก อาหารเก่าพิการแตก สมองศีรษะพิการแตก

ข้อความที่เกี่ยวกับสมุฏฐานของโรคนั้น ตำราพระโอสถพระนารายณ์ให้อ่านรายละเอียดได้จากคัมภีร์โรคนิทาน ซึ่งเห็นได้ว่า คัมภีร์โรคนิทานเป็นตำรายาที่รู้จักกันแพร่หลาย และน่าเชื่อถือในสมัยกรุงศรีอยุธยา

ลาลูแบร์ (De la lubere) ชาวฝรั่งเศส ที่เดินทางเข้ามาในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ (พ.ศ.2199 - 2231) กล่าวถึงตำราการแพทย์แผนไทยในสมัยนั้นว่า การปรุงยา เป็นการปรุงตามตำรับ ที่ญาติตายายส่งสอนกันมา และเน้นเป็นพิเศษในเรื่องอาการเฉพาะโรคในแต่ละโรค

แม้ลาลูแบร์ จะไม่เข้าใจปรัชญาการแพทย์แผนไทย แต่ลาลูแบร์ได้บันทึกว่า การรักษาตามแบบแพทย์แผนไทยนั้น บำบัดให้หายมีใช้น้อย

คัมภีร์โรคนิทานปรากฏเห็นหลักฐานอีกครั้งหนึ่ง ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้ชำระตำราการแพทย์แผนไทย เรียกว่า เวชศาสตร์ฉบับหลวงขึ้นในปี พ.ศ. 2413 ปรากฏชื่อของคัมภีร์โรคนิทาน (2504, หน้าบาญแผนก) เรียกว่า เวชศาสตร์ฉบับหลวงด้วย ซึ่งปรากฏในบานแผนก ในการชำระครั้งนั้นว่า

"...พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์มดินเทพย มหามงกุฎยุศย รัตนราชวงษ ให้กรมหมื่นภูบดีราชหฤทัยจัดหารวบรวมฉบับคัมภีร์แพทย์ทั้งสิ้น มาชำระสอบสวนให้ถูกต้อง

ข้าพระพุทธเจ้า พระเจ้าราชวรวงษเธอกรมหมื่นบดีราชหฤทัย พระยาอมรสาครประสิทธิศิลป์ ขุนราชวโรรส ขุนสิทธิพรหมา ได้ชำระตรวจพระคัมภีร์โรคนิทาน ถูกถ้วนดีแล้ว..."

(คัมภีร์โรคนิทาน, 2504, หน้าบาญแผนก)

การชำระในปี พ.ศ. 2413 เป็นฉบับเป็นลายมือเขียนบนสมุดไทย ซึ่งจัดพิมพ์เป็นครั้งแรกในปี พ.ศ. 2434 ใช้ชื่อว่า แพทยศาสตร์สงเคราะห์

ต่อมาได้มีการจัดพิมพ์ตำราแพทย์แผนไทยขึ้นใช้สอนในโรงเรียนแพทยาลัยในโรงพยาบาลศิริราช ขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2444 อีกครั้งหนึ่ง ซึ่งจัดพิมพ์คัมภีร์โรคนิทาน รวมเป็นตำราแพทย์ เรียกว่า "แพทยศาสตร์สงเคราะห์" และในปี พ.ศ. 2450 คัมภีร์โรคนิทานจัดพิมพ์รวมในตำราเวชศาสตร์วรรณมา และตำราแพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง 2 เล่ม ทำให้คัมภีร์โรคนิทานเป็นตำราการแพทย์แผนไทย เป็นที่แพร่หลายขึ้นกว่าแต่ก่อน

จากเนื้อหาที่กล่าวมาสังเกตได้ว่า คัมภีร์ธาตุวิภังค์มีเนื้อหากล่าวไว้เหมือนกับคัมภีร์โรคนิทาน แตกต่างที่เรื่องธาตุขาดหายไป คือ อาโปธาตุ 12 ขาดหายไป 11 เหลือแต่ปิดตั้ง

คัมภีร์ธาตุวิภังค์

วิภังค์ แปลว่า การเปิด, การไขความ หรือการเผยแผร์ ดังนั้น ธาตุวิภังค์ จึงแปลเอาความว่า การไขความเรื่องธาตุ 4 นั้นเอง ตำราเล่มนี้มีหลักฐานว่า ต้นฉบับเดิมสูญหายไปนคราวเสียกรุงศรีอยุธยา ใน พ.ศ. 2310 จึงได้แต่งขึ้นมาใหม่ แต่ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง ดังปรากฏในคัมภีร์ธาตุวิภังค์ (2504, หน้า 134) ข้อความว่า

"...ด้วยซ้ำจะขอกล่าว	ในเรื่องราวพระคัมภีร์
สืบไว้ในชาติรี	จนถึงที่สูญกัลปา
ชื่อธาตุวิวรรณ์	อุทาหรณ์แห่งโรคา
เป็นมูลโรคนานา	มีทุกท่าทุกประการ
ให้แพทย์ฟังสดับ	ตามตำหรับเราโหวหาร
ตรองตริกนิกขำนาญ	กำหนดแน่อย่างกังขา
คัมภีร์แพทย์ย่อมสูญหาย	ระล่ำระสายชำนานมา
เพราะมารผลาญพารา	อยุธยาด้วยกุนท์การณ (ไฟ)
แพทย์เก่าเล่าก็ตาย	ก็เลื่อมหายวิชาชาญ
ยังแต่ผู้เยาว์ญาณ	ตั้งโหวหารกำเริบรู้
ตั้งกาอันเทียมหงส์	ใครจะปลงว่าเคียงคู่
ดูหมิ่นประมาทครู	คู่ตำราว่าขุยไป..."

(คัมภีร์ธาตุวิวรรณ์, 2504, หน้า 134)

คัมภีร์ธาตุวิวรรณ์ น่าจะแต่งขึ้นใหม่ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ก่อนที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะโปรดให้รวบรวมตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ขึ้น ใน พ.ศ. 2413 คัมภีร์ธาตุวิวรรณ์ มีเนื้อหากล่าวถึงธาตุทั้ง 4 ความเปลี่ยนแปลงวิปลาสของธาตุ 4 ในฤดูเดือนต่าง ๆ ความพิการของธาตุ 4 ไม่บริบูรณ์เช่นปกติ อันเป็นต้นเหตุของโรคและการใช้ยาสมุนไพรรักษา

เกี่ยวกับธาตุ 4 นั้น แต่เดิมนักปราชญ์ชาวอินเดีย เชื่อกันว่า ร่างกาย ประกอบด้วยธาตุ 3 เท่านั้น คือ ธาตุลม ธาตุน้ำ และธาตุไฟ ต่อมาลัทธิจรวาก (ซึ่งในพระไตรปิฎกเรียกลัทธินี้ว่า โลกายติ และเรียกอาจารย์ในลัทธิว่า ครูทั้ง 6) เป็นลัทธิแรก ที่เชื่อว่า ร่างกายประกอบด้วยธาตุ 4 คือ ธาตุดิน ธาตุลม ธาตุน้ำ และธาตุไฟ ซึ่งสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ก็น่าจะได้รับความเชื่อเรื่องธาตุ 4 มาจากลัทธิจรวาก ในขณะที่เดียวกัน ศาสนาฮินดูเชื่อว่า ร่างกายประกอบด้วยธาตุ 5 โดยเพิ่มอากาศธาตุ ลงไป เกี่ยวกับธาตุอากาศนั้น ลัทธิจรวากอธิบายว่า อากาศไม่ใช่ธาตุ เพราะสัมผัสไม่ได้ แต่รู้ด้วยอนุมาณอย่างเดียว

พระพุทธเจ้าตรัสเรื่องธาตุ 4 ดังปรากฏในพระไตรปิฎก "ในกายนี้มีปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ" และอธิบายว่า

- ปถวีธาตุ (ธาตุดิน) มีลักษณะแข็ง ลักษณะแท้ไม่แปรผัน
 อาโปธาตุ (ธาตุน้ำ) มีลักษณะไหลไป
 เตโชธาตุ (ธาตุไฟ) มีลักษณะร้อน
 วาโยธาตุ (ธาตุลม) มีลักษณะเคลื่อนไปมา

เนื้อหาในคัมภีร์กล่าวถึง ลักษณะธาตุทั้ง 4 พิการ คือ ปถวีธาตุพิการ อาโปธาตุพิการ
 เตโชธาตุพิการ และวาโยธาตุพิการ

ความเปลี่ยนแปลงผิปกติของธาตุ 4 ในฤดูต่าง ๆ ดังนี้

ฤดูสาม

คิมหันตฤดู	เริ่มตั้งแต่แรม 1 ค่ำ เดือน 4 - ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 8
เหมันตฤดู	เริ่มตั้งแต่แรม 1 ค่ำ เดือน 9 - ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 12
เหมันตฤดู	เริ่มตั้งแต่แรม 1 ค่ำ เดือน 12 - ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 4

ฤดูสี่

คิมหันตฤดู	เริ่มตั้งแต่เดือน 5 - เดือน 7
วสันตฤดู	เริ่มตั้งแต่เดือน 8 - เดือน 10
วสันต์-เหมันต์	เริ่มตั้งแต่เดือน 11 - เดือนอ้าย
เหมันต์-คิมหันต์	เริ่มตั้งแต่เดือนยี่ - เดือน 4

ฤดูหก

คิมหันตฤดู	เริ่มตั้งแต่เดือน 5 - เดือน 6
คิมหันต์ - วสันตฤดู	เริ่มตั้งแต่เดือน 7 - เดือน 8
วสันตฤดู	เริ่มตั้งแต่เดือน 9 - เดือน 10
สารทฤดู	เริ่มตั้งแต่เดือน 11 - เดือน 12
เหมันตฤดู	เริ่มตั้งแต่เดือนอ้าย - เดือนยี่
สิริระฤดู	เริ่มตั้งแต่เดือน 3 - เดือน 4

กล่าวถึงธาตุทั้งสี่ในตรีโทษ คือ ปถวีในตรีโทษ อาโปในตรีโทษ เตโชในตรีโทษ
 และ วาโยในตรีโทษ

กล่าวถึงสมุฏฐาน ว่า ปิตตะ วาตะ และเสมหะ หากกำเริบพร้อมกันทั้งสามสมุฏฐาน
 หรือเกิดประชุมพร้อมกัน เรียก สันนิปาติกาอาพาธ คือ ปิตตะสมุฏฐาน วาตะสมุฏฐาน
 และเสมหะสมุฏฐาน พร้อมยารักษาในแต่ละสมุฏฐาน โดยกำหนดวันไข้ คือ

วาศะสมุฏฐาน กำหนดใช้ 7 วัน

ปิตตะสมุฏฐาน กำหนดใช้ 10 วัน

เสมหะสมุฏฐาน กำหนดใช้ 12 วัน

กล่าวถึงโทษสองประการ มี 3 ประเภท ได้แก่ โทษเสมหะลม โทษเสมหะดี และโทษดี
โลหิต

โทษสามประการ มี 2 ประเภท ได้แก่ โทษดีลมและกำเดา และตรีโทษปิตตะเสมหะลม
เหตุเกิดโรค 6 ประการ คือ อาหารผิดเวลา เสพเมถุนมาก นอนผิดเวลา มักซึ่งโกรธ
กลั่นอุจจาระ และกลั่นปัสสาวะ

โทษห้าม 11 ประการ สำหรับผู้เป็นไข้ มีดังนี้ ห้ามอาบน้ำ ห้ามทาของหอม ห้ามเสพยา
เมถุน อย่าขัดถูร่างกาย อย่านอนกลางวัน ห้ามทำงานหนัก อย่อกอกโลหิตร้าย อย่าโกนผม
หนวดเครา อย่ามีจิตซึ่งโกรธ ห้ามนอนตากแดดตากลม และห้ามกินของคาวมีมัน

กำลังโรคแบ่งออกเป็น 3 ช่วง คือ ปฐมวัย (แรกเกิด - 16 ปี) มัชฌิมวัย (16 - 30 ปี)
และปัจฉิมวัย (30 - อายุขัย)

เนื้อหาในคัมภีร์ธาตุมิวรรณ ยังกล่าวถึง รสยาทั้งหมด 8 รส ได้แก่

รสขม ชาบไปในผิวหนัง

รสฝาด ชาบไปในผิวหนัง

รสเค็ม ชาบไปในเส้นเอ็น

รสเผ็ดร้อน ชาบกระดูก

รสหวาน ชาบลำไส้ใหญ่

รสเปรี้ยว ชาบในลำไส้เล็ก

รสเย็น ชาบหัวใจ

รสมัน ชาบข้อต่อทั้งปวง

นอกจากนี้ยังกล่าวถึง การให้ยาตามลักษณะสีผิวและโลหิต คือ

คนไข้ผิวเนื้อขาว โลหิตมีรสหวาน ให้ยารสเผ็ดร้อนขม จึงชอบกับโรค

คนไข้ผิวขาวเหลือง โลหิตมีรสเปรี้ยว ให้ยารสเค็ม จึงชอบกับโรค

คนไข้ผิวดำแดง โลหิตมีรสเค็ม ให้ยารสเค็มประกอบยา

คนไข้ผิวดำ โลหิตมีรสเค็มจัด ให้ยารสหวาน จึงชอบกับโรค

ท้ายสุดในเนื้อหาของคัมภีร์ธาตุมิวรรณกล่าวถึง ประเภทไข้ คือ ไข้เอกโทษ แบ่งออกเป็น
4 ชนิด คือ เพื่อเสมหะ เพื่อกำเดา เพื่อโลหิต และเพื่อลม โดยไข้เอกโทษมีกำหนดเวลาไข้ ตั้งแต่

พระอาทิตย์ขึ้นถึงบ่ายสามโมง จึงบรรเทาคลาย โทษสองไข้จับตั้งแต่บ่ายถึงสองทุ่ม จึงค่อยคลาย โทษสามจับตั้งแต่ไก่ขันถึงสามยาม โทษสี่มรณา

ไข้ทุวันโทษ แบ่งออกเป็น 4 ชนิด คือ กำเดา เจือลม เสมหะและกำเดา เลือดและกำเดา ลมและเสมหะ

คัมภีร์ธาตุวิวรรณ์ คือ การอธิบายถึงสาเหตุของธาตุ 4 เกิดอาการไม่ปกติด้วยสาเหตุ หลากหลายประการ ในคัมภีร์ได้แจ้งเรื่องการใช้ยาสมุนไพร เพื่อแก้ปัญหาเรื่องธาตุ 4 ให้เป็นปกติ ด้วย

คัมภีร์ธาตุบรรจบ

คัมภีร์ธาตุบรรจบ กล่าวถึง ลักษณะธาตุทั้ง 4 ประการ อันเกิดเนื่องจากกองปถวีธาตุ กำาริพ หย่อนพิการ มีพิกัดสมุฏฐานให้เป็นเหตุ ประทีป ชุมพล (2542, หน้า 28) กล่าวว่า

คัมภีร์ธาตุบรรจบ (2504, หน้า 162) แต่งเป็นร้อยแก้วและไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง และสมัยที่ แต่ง เป็นตำราที่กล่าวถึงโรคอุจจาระเท่านั้น โดยกล่าวถึงพื้นฐานการเป็นโรคนี้ว่า ผู้ที่เป็นโรค อุจจาระธาตุนั้น เหตุด้วยผู้นั้นเป็นไข้ที่มีพิษจัดตกถึงสันนิบาต แล้วเรื้อรังมา ธาตุนั้นยังแปรปรวน วิปริต อุจจาระไม่เป็นปกติ จึงกลายเป็นโรคอุจจาระธาตุ หรือรับประทานอาหารที่แปลก หรือที่ เคยรับประทานนั้นมากเกินกำลังกว่าธาตุ เป็นต้นว่า เนื้อสัตว์ดิบ หรือเนื้อสัตว์ที่มีความมาก และ ไขมันต่าง ๆ แลของที่หมักดองบูดเน่า ธาตุนั้นวิปริต อุจจาระก็วิปริตต่าง ๆ จึงกลายเป็นโรค อุจจาระธาตุ

ตำรากล่าวว่า การเกิดอุจจาระพิการ ปรากฏมีอุจจาระออกมาสีด้าแดง ขาว เขียว มี สันฐานดังมูลไก่ แมว เต่า เป็นอุจจาระมหาสันนิบาต ประชุมในกองสมุฏฐานโทษให้กำาริพ หย่อนพิการต่าง ๆ กระทำโทษ 15 ประการ คือ

1. ให้ปวดอุจจาระผิดปกติ
2. บริโภคอาหารมิได้
3. อาเจียน
4. นอนไม่หลับ
5. ให้สะดร้อนสะดหนาว จับไข้เป็นพิษ
6. ถ่ายอุจจาระบัสสาวะไม่สะดวก
7. เกิดละอองขึ้นเป็นขุมตามลิ้นและปาก
8. ให้เสียวไปทั้งร่างกาย
9. ให้เมื่อยทุกข้อกระดูก

10. ให้ร้อนกระวนกระวาย
11. ให้พูดเพื่อเจ้า
12. ให้ร้อนกระหายน้ำ
13. ให้ร่างกายชุ่มฉ่ำผิวหนังสากแห้ง
14. ให้แน่นอกคับใจ
15. เสียจริตตามชายโครง

ตำราว่าด้วยลักษณะโรคอุจจาระธาตุ

สมุฏฐานมหาภูตรูป หมายถึง พิกัดสมุฏฐานแต่ละธาตุ เกิดกำเริบ หย่อน และพิการ

ดังนี้

1. พัทธปิตตะ อพัทธปิตตะ กำเริบ ทั้ง 3 อย่างนี้ เป็นพิกัดของสมุฏฐานเตโชธาตุ
2. หทัยวาตะ สัตถกวาตะ สุมनावาตะ ทั้ง 3 นี้ เป็นพิกัดของสมุฏฐานวาโยธาตุ
3. ศอเสมหะ อุระเสมหะ कुटเสมหะ ทั้ง 3 นี้ เป็นพิกัดของสมุฏฐานอาโปธาตุ
4. หทัยวัตถุ อุทริยะ กรีสะ ทั้ง 3 นี้ เป็นพิกัดของสมุฏฐานปถวีธาตุ

แต่สมุฏฐานปถวีธาตุนี้ จะได้เป็นชาติ จลนะ ขึ้นมิได้ ต่อเมื่อสมุฏฐานทั้งสาม สิ่งใด สิ่งหนึ่งเป็นชาติ จลนะขึ้นแล้ว สมุฏฐานปถวีก็พลอยมีกำลังขึ้นและสมุฏฐานทั้งปวงก็กำเริบแรงขึ้น กว่าเก่า เพราะเหตุว่าปถวีธาตุเป็นที่ตั้งแห่งภูมิโรคทั้งหลาย แต่ถ้าเกิด พร้อมกันทั้ง 4 ธาตุ (จุดสมุฏฐานธาตุ) ก็จะเป็นมหาสันนิบาต หรือสันนิบาตกองใหญ่

ลักษณะโทษของอุจจาระมีกลิ่นทั้ง 4 ประการ คือ

1. อุจจาระสีแสดโทษ กลิ่นดังปลาเน่า เกิดเพราะกองอาโปสมุฏฐานให้เป็นเหตุ
2. อุจจาระสีแสดโทษ กลิ่นดังหญ้าเน่า เกิดเพราะกองเตโชสมุฏฐานให้เป็นเหตุ
3. อุจจาระสีแสดโทษ กลิ่นดังข้าวบูด เกิดเพราะกองวาโยสมุฏฐานให้เป็นเหตุ
4. อุจจาระสีแสดโทษ กลิ่นดังศพเน่า เกิดเพราะกองกำเริบธาตุสมุฏฐานให้เป็นเหตุ

คัมภีร์ธาตุบรรจบ ได้กล่าวถึงยาสมุนไพรมันต่าง ๆ ที่ใช้แก้โรคอุจจาระพิการอย่างละเอียด และเห็นได้ชัดว่า คัมภีร์ธาตุบรรจบได้ชี้ให้เห็นว่า ควรระมัดระวังตนในการรับประทานอาหารเป็นลักษณะการป้องกันมากกว่าการรักษาเมื่อเป็นโรคแล้ว

คัมภีร์มัจฉาปักษันธิกา

คัมภีร์มัจฉาปักษันธิกา เป็นตำราที่เกี่ยวกับอาหารของโรคบุรุษและสตรี รวมถึงยาสมุนไพรมันที่ใช้รักษาโรค ประทีป ชุมพล (2542, หน้า 30) กล่าวว่า โรคบุรุษและสตรีตามตำรา

แบ่งออกเป็น 8 ประเภท ได้แก่ ทุลาวสา มุตคาคต มุตกิด สันตะคาคต องคสูตร ช้ำร่ว อุปทม และไส้ด้วน

1. โรคทุลาวสา เป็นโรคที่เกิดขึ้นเฉพาะกับบุรุษเท่านั้น เป็นอาการของการสิ่งผิดปรกติ เวลาถ่ายปัสสาวะ ลักษณะของทุลาวสา มี 4 ชนิด

- 1.1 น้ำปัสสาวะที่ออกมาสีชาวดังน้ำข้าวเช็ด
- 1.2 น้ำปัสสาวะที่ออกมาสีเหลืองดั่งน้ำมันสด
- 1.3 น้ำปัสสาวะที่ออกมาเป็นโลหิตสด ๆ หรือแดงดั่งน้ำฝางต้ม
- 1.4 น้ำปัสสาวะที่ออกมาเป็นสีดำ

2. มุตคาคต เป็นโรคที่เกิดขึ้นเฉพาะกับสตรี เป็นอาการของการถ่ายปัสสาวะผิดปรกติ ลักษณะของมุตคาคต คือ เมื่อจะถ่ายปัสสาวะออกมาให้ปวดขัดเจ็บ ให้โลหิตเข้าเป็นหนอง ชุ่มชื้น ดูจน้ำคราม เกิดเพราะกระทบชอกช้ำ ให้ขัดรวรข้าง เสียดแทงนอก บริโภคอาหารมิได้ ให้อาเจียนลมเปล่า

3. มุตกิด เป็นโรคที่เกิดขึ้นเฉพาะผู้หญิงเช่นกัน และเป็นลักษณะของน้ำปัสสาวะที่มีความผิดปรกติ และรุนแรงกว่ามุตคาคต คือ ให้น้ำปัสสาวะเป็นโลหิตช้ำดั่งน้ำปลาเน่า บางที่เป็นหนองจาง ๆ ดั่งน้ำข้าวข้าว บางที่เป็นดั่งน้ำมูกขัดหยด ๆ ย้อย ๆ จะออกมาให้ขัด ให้ปวดหัวเหน่า ให้นำหนักสะโพก แสบอก กินอาหารไม่รู้จักรส

4. สันตะคาคต เป็นโรคที่เกิดขึ้นได้ทั้งชายและหญิง ที่ลำส่อนในทางกามสันตะคาคต มี 3 ชนิด คือ อาสันทฆาต โทสันทฆาต และตรีสันทฆาต

5. องคสูตร เป็นโรคที่เกิดขึ้นเฉพาะในผู้ชาย อาการเจ็บที่องคชาตและลูกอัณฑะ เป็นความผิดปรกติของระบบทางเดินปัสสาวะ และสืบพันธุ์ของผู้ชายในฤดูทั้ง 4 คือ คิมหันตฤดู (เดือน 5 - เดือน 7) วัสสานะฤดู (เดือน 8 - เดือน 10) เหมันตฤดู (เดือน 11 - เดือน 1) วสันตฤดู (เดือน 2 - เดือน 4)

6. ช้ำร่ว เป็นโรคที่เกิดขึ้นเฉพาะผู้หญิงเท่านั้น ช้ำร่วเป็นอาการผิดปรกติเกี่ยวกับมดลูก เกิดขึ้นเพราะเหตุ 4 ประการ คือ

1. คลอดบุตรมดลูกเน่า
2. ส้องเสพกับบุรุษเกินประมาณ
3. เป็นฝีในกระดุก เป็นหนองจาง ๆ เป็นน้ำเหลืองดั่งน้ำข้าวข้าว
4. ให้น้ำปัสสาวะหยดย้อย ปวดแสบ ขัดหัวเหน่า

7. อุปทม เป็นโรคที่เกิดทั้งในบุรุษและสตรี ตำรากล่าวถึงโรคนี้ว่า “ประการหนึ่ง ๆ คือ บุคคลเป็นอุปทมเกิดแก่สตรีอันเป็นคนกาลกิณี สำสอนด้วยน้ำกิเลสเป็นอาจิน ครั้นสายไปเสพยา ก็บังเกิดโรคสมมุติที่เป็นอุปทม เพราะอุปัทวะชั่วช้านักแล” (คัมภีร์มัจฉापิกขันธิกา, 2504, หน้า 185) เป็น 4 ชนิด คือ

1. สตรียังไม่ีระดูถูกข่มเหง
2. เกิดในสตรีสำสอน
3. เกิดในบุรุษบริสุทธิ
4. เกิดทั้งในบุรุษและสตรี

8. ไล้ด้วน เป็นโรคที่เกิดขึ้นเฉพาะในผู้ชายเท่านั้น ถ้าเกิดในสตรี จะเรียกว่า ไล้ลาม ทั้งสองอย่างเป็นอาการเน่าทั้งที่องคชาติและภายใน ถ้าไม่รักษาก็ตาย ไล้ด้วนไล้ลาม แบ่งย่อย เป็น 4 ชนิด

1. เป็นด้วยการส่องเสพ กระทบเข้าไป
2. เป็นเพราะสำสอน
3. ให้กัดองคชาติเฝ้า ถ้าถึงโคนองคชาติ จะตาย
4. ไล้ลาม ทำให้ลงมูกโลหิต จุกเสียดแน่นอก กินอาหารมิได้

โรคอันเกิดแต่บุรุษสตรี เป็นสิ่งที่น่ากลัวมากในอาการคัมภีร์ปิกขันธิกา ได้บอกวิธีการรักษาด้วยยาสมุนไพรรักษา 32 ชนิด ที่มีอาการต่าง ๆ กันออกไป และรวมถึงโรคนี้ด้วย

คัมภีร์ตักกศิลา

คัมภีร์ตักกศิลา (ตักกศิลา) แต่งเป็นร้อยแก้ว ไม่ทราบผู้แต่งและอายุการแต่ง เนื้อหา เริ่มต้นด้วยเรื่องไข้ต่าง ๆ เหตุที่ใช้ชื่อตักกศิลา ก็เพราะว่า เนื้อหาเริ่มต้นด้วยเรื่องราวที่เกิดความเจ็บไข้ปริตขึ้นที่เมืองตักกศิลาว่าภายในเมืองมีโรคห่าลงเมือง ผู้คนล้มตายเป็นจำนวนมาก ส่วนที่เหลือก็หนีออกจากเมือง ปล่อยให้เมืองร้างไปในที่สุด ต่อมาพระฤๅษีผ่านมาในเมืองตักกศิลา เห็นซากศพมากมายด้วยความสงสัย จึงตั้งพิธีชูปศพให้ฟื้นขึ้นมาสอบถาม ก็รู้ความจริงว่าเกิดโรคระบาด ทำให้คนตายอย่างรวดเร็วเหมือนห่าลง และต่อมาพระฤๅษีจึงได้แต่งหนังสือขึ้นมา อันเป็นตำรายาใช้แก้โรคไข้พิษระบาด เพื่อมิให้ผู้คนเป็นเช่นเดียวกับที่เมืองตักกศิลา

ประทีป ชุมพล (2542, หน้า 31) กล่าวว่า คัมภีร์ตักกศิลา โดยความหมายก็คือ ตำราที่ว่าด้วยโรคที่ระบาดอย่างรวดเร็วเหมือนห่าลง ในตำราใช้ว่าโรคไข้พิษ โรคไข้เหนือ และโรคไข้กาฬ การแพทย์แผนไทย ได้อธิบายโรคร้ายไว้ ดังนี้

1. ไข้พิษ ได้แก่ ไข้รากสาด ไข้ดำอีดแดง ไข้มาลาเรีย ไข้หมาเหม็น ไข้หมาไนล เป็นต้น อาการทั่วไปของไข้พิษ มีอาการร้ายแรงมาก ปวดศีรษะ ตัวร้อนจัด ประดุกเปลวไฟ ปากแห้ง ฟันแห้ง น้ำลายเหนียว ตาแดงคล้ายสายเลือด ร้อนใน กระจายน้ำ มือเท้าเย็น มีเม็ดผดขึ้นตามร่างกาย เม็ดนั้นเล็กบ้างใหญ่บ้าง สีต่าง ๆ กัน ดำก็มีแดงก็มี เขียวก็มี เป็นต้น

2. ไข้เหนือ คือ ไข้ป่า หรือที่เรียกกันว่า ไข้จุดดง คือ ไข้ป่าทั้ง 4 ภาค ได้แก่ ภาคเหนือ ภาคตะวันออก ภาคตะวันตก และภาคใต้ บางที่เรียกว่า ไข้จับสั่น มีอาการดังนี้ คือ เมื่อล้มไข้ลง มีอาการปวดศีรษะ อูจจากระดูก ถึงเวลาจับหนาวสั่นสะท้าน มือและเท้าเย็น เมื่อจวนจะสร้างให้เหงื่อออก ตัวหายร้อน มือและเท้าอุ่น กระจายน้ำ ปวดปัสสาวะ เมื่อสร้างแล้วจะลุกขึ้นนั่ง หรือเดินไปมาได้ ครั้นรุ่งขึ้นก็ถึงเวลาจับก็จับอีก จับไปทุกวัน บางทีก็เว้น 1-2 วัน ถ้าจับหลายวันก็ให้หน้าซีด เมื่ออาหาร ให้ลิ้นเป็นฝ้า ละอองขาว ถ้าแก้ไขไม่หายก็ถึงตายได้

3. ไข้กาฬ เมื่อจะเกิดทำให้มีพิษร้อนภายในเป็นกำลัง เมื่อมีความร้อนจะมีเม็ดแดง ๆ เท่ากับตุ่มยุ้งกุดขึ้นตามในลำไส้ ไต ปอด หรือม้าม ทำให้มีอาการบวมขึ้น หรืออ่อนเหลวไป มักจะตายภายใน 7 วัน หรือ 11 วัน เมื่อตาย กาฬก็ผุดขึ้นตามผิวหนังเป็นแผ่นเป็นแฉก เป็นวง สีนั้นแดงไหม้เกรียม”

เนื่องจากคัมภีร์ตักกศิลา เป็นตำราแพทย์ที่กล่าวถึงเฉพาะโรคที่ค่อนข้างจะร้ายแรง รักษา ยาก และส่วนใหญ่จะเป็นโรคระบาด การระบายนั้นคนโบราณกล่าวว่าเหมือนห่าลง คือ ผู้คนตายอย่างรวดเร็ว ฉะนั้น คัมภีร์ตักกศิลา (2504, หน้า 204) จึงย้าถึงผู้เล่าเรียนตำรานี้ ที่จะเป็นแพทย์ว่า “ถ้าผู้ใดจะเป็นแพทย์ให้เร่งตรึกตรองพิจารณาแก้ไขให้จงละเอียดจึงควร ถ้าแพทย์คนใดได้เรียน ต่อครูจะแก้ได้ ส่วนหนึ่งจะตายสักสามส่วน ถ้าแพทย์คนใดมิได้เรียนต่อ รู้แต่ตำราเป็นโมหาคติ แก้ไม่ได้ร้อยคนจะรอดสักคนหนึ่ง” จึงเห็นได้ชัดว่า คัมภีร์ตักกศิลามีความสำคัญที่ผู้เรียนจะพึงรู้ และพึงเรียนรู้ด้วยความตั้งใจ

คัมภีร์กระษัย

กระษัย จากหนังสือศัพท์แพทย์แผนไทย ของนันทวัน บุญยะประกัสสร (2535, หน้า 153) หมายถึง การสิ้นไปหรือการเสื่อมไป กระษัยเป็นอาการของโรคหลายอย่างที่ทำให้ร่างกาย ผอม เกรียดตึงริงรัด

ส่วนคณะกรรมการในโครงการพัฒนาตำราการแพทย์แผนเดิม ให้ความหมายว่า กระษัย หมายถึง ความเสื่อมโทรมของธาตุทั้ง 4 ความสึกกร่อน บางตำราเขียนว่า กไชย, กไสย, ไกษัย, กระไสย

สำหรับทฤษฎีการแพทย์แผนไทย หมายถึง ชื่อโรคชนิดหนึ่ง ทำให้ร่างกายทรุดโทรม มีอาการผอมแห้ง สุขภาพไม่สมบูรณ์ ประทีป ชุมพล (2542, หน้า 33 - 34) กล่าวถึงคัมภีร์กระษัย ว่า

คัมภีร์กระษัย (2504, หน้า 214) ได้ให้ความสำคัญกับโรคกระษัยมากถึงกับกล่าวไว้ว่า

"...อันว่าสังคามุทธโยธาปราศจากอาวุธ อันเข้าศึกให้พ่ายแพ้
อันว่าแพทย์ เมื่อมีรูซึ่งพระคัมภีร์กระษัยอันใดก็ดี
ได้ชื่อว่าแพ้ แก่ข้าศึกกล่าวคือโรค
อันโยธามาตย์ถือเอาแล้วซึ่งอาวุธ ผจญเสียได้ซึ่งสงคราม
อันบุคคลจะชนะเป็นอันยาก ซึ่งข้าศึกกล่าวคือโรค
เพราะเหตุความรู้ซึ่งพระคัมภีร์กระษัยอันใดก็ดี
เหตุใดเหตุนั้นแท้จริง อันว่ากุลบุตรทั้งหลายใด ประารถนาจะเป็นแพทย์
อันว่ากุมารทั้งหลายนั้น แม่ทั้งปวง จงฟังซึ่งคัมภีร์กระษัยนี้แท้จริง
อันว่ากระษัยทั้งหลายนั้นประกอบไป คือว่า ด้วยอาการทั้งหลาย 26 จำพวก
อันแพทย์ผู้ประกอบไปด้วยปัญญาเป็นอันดี ฟังรู้แจ้งคือว่า
โดยนัยอันกล่าวไว้ ดังนี้..."

(คัมภีร์กระษัย, 2504, หน้า 214)

การแพทย์แผนไทยได้อธิบายเรื่องโรคกระษัย (2504, หน้า 215) ไว้โดยละเอียด ว่า

"...กระษัย (กษัย, กไชย, กไสย) โรคที่บังเกิดขึ้นแก่มนุษย์ ทำให้มีอาการแห่ง ความเสื่อมโทรม ชูบผอม สุขภาพของร่างกายไม่สมบูรณ์ ทั้งนี้เนื่องจากเป็นโรคหรือใช้ อย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งทำลายสุขภาพของร่างกายให้เสื่อมโทรมไปที่ละน้อย เป็นเวลา ต่อเนื่องกันโดยมิได้รับการบำบัดรักษาหรือรักษาแต่ไม่ถูกต้องกับโรคหรือใช้นั้น ๆ โดยตรง เนื่องจากไม่มีอาการอะไรรุนแรงให้เห็นได้ชัด มีอาการผอมแห้งแรงน้อย โลหิตจาง ผิวหนังซีดเหลือง ปวดเมื่อยตามร่างกายและกล้ามเนื้อ บางครั้งไอ บางทีไอเป็นโลหิต ทำให้รู้สึกแน่นและหนักตัว กินไม่ได้นอนไม่หลับ ปัสสาวะเหลือง และปัสสาวะกะปริด กระปรอย ไม่มีกำลังใจ ทำให้ชาปลายมือปลายเท้า มีเหงื่อออกตอนกลางคืน ยกเสียว ตามหัวอก และชายโครง บางคนผิวหนังตกกระ ตามร่างกาย กล้ามเนื้อชักหดและลีบ

มีอาการสะท้อนร้อนสะท้อนหนาวเป็นคราวๆ และท้องผูกเป็นประจำ ลักษณะกระษัยโรค ซึ่งพระอาจารย์ประมวลไว้ มี 26 จำพวก

กระษัย 8 จำพวกนั้น คือ กระษัยกล่อน 5 กระษัยน้ำ 1 กระษัยลม 1 กระษัยไฟ 1 กระษัยอันบังเกิดเป็นอุปาทิโรคมี่ 18 จำพวก คือ กระษัยสัน กระษัยราก กระษัยเหล่า กระษัยปฐุ กระษัยจุก กระษัยปลาไหล กระษัยลื่นกระปือ กระษัยदान กระษัยทัน กระษัยเสียด กระษัยไฟ กระษัยน้ำ กระษัยเชือก และกระษัยลม...”

(โรคกระษัย, 2504, หน้า 215)

คัมภีร์กระษัย (2504, หน้า 241-242) เป็นตำราที่กล่าวถึง โรคกระษัย และยาแก้โรคกระษัย แต่ละชนิด ในตอนท้ายตำรามียาขนานหนึ่ง ค่อนข้างจะแปลกในแง่สรรพคุณที่เป็นยาอายุวัฒนะ โดยกล่าวว่า

“...ถ้ารับประทานได้ 7 วัน เสียงดังจกจันไร่ ถ้ารับประทานได้ 15 วัน เสียงดังนกการะเวก ถ้ารับประทานนาน ๆ เสียงดังหงส์ทอง ถ้ารับประทานถึงเดือนหนึ่ง เรือน พระไตรปิฎก 840,000 จบคาถาบัญญัติสว่าง ปราศจากพยาธิ 500 จำพวกที่ หายสิ้น แลรับประทานถึง 6 เดือน จักขุสว่างทั้ง 2 ข้าง รับประทาน 7 เดือน รู้กำเนิด เทวดาในชั้นฟ้า รับประทานถึง 8 เดือน พระเวสสุวรรณลงมาสู่เราและรับประทานถึง 9 เดือน อายุยืนได้ถึง 200 ปี ให้ทำยานี้กินเถิดถ้าผู้ใดได้ตำรานี้แล้ว ไม่ทำกินเหมือน เขี้ยบบแผ่นดินผิดทีเดียว และตำรานี้ท่านคิดปริศนาอย่าสนเท่ห์เลย ถ้าได้พบให้ทำ กิน จำเวญอาหารด้วยแล...”

(คัมภีร์กระษัย, 2504, หน้า 241-242)

ตำรายานี้ระบุว่า เป็นของขรัวพ่อฉิม ซึ่งค่อนข้างจะเป็นปริศนารวมมากกว่าที่จะคิดเป็น อย่างอื่น

คัมภีร์อภัยสันตา

เป็นโรคที่เกี่ยวกับตาทุกชนิด ซึ่งมีลักษณะอาการแตกต่างกันดังนี้

1. ต้อหมอก แบ่งออกเป็น 3 อย่าง

1.1 ตามัวเป็นฝ้าขาว ในตาดำ ตาบวมปวดเป็นเดือน 5-6-7-8 เกิดขึ้น

เพื่อโลหิต

1.2 ตามัวเป็นฝ้าขาวในตาดำ ตามวมปวดเป็นเดือน 9-10-11-12 เกิดขึ้นเพื่อ
กำเดา

1.3 ตามัวเป็นฝ้าขาวในตาดำ ตามวมปวดเป็นเดือน 1-2-3-4 เกิดขึ้นเพื่อ
เสมหะระคนกัน

2. ต้อเกิดที่ตาดำ อกคุดจฟองปลา ให้น้ำตาไหล เกิดเพื่อริดสีดวง
3. ต้อเนาะ เกิดเพื่อโลหิต ตาแดง น้ำตาไหล ขนตาร่วง
4. ต้อผี เกิดจากสันนิบาต ตามัว มองแสงไฟไม่ได้
5. ต้อตาฟาง ตาฟางกลางคืน เกิดเพื่อกำเดา
6. ต้อวาโย เวลานอนให้เจ็บในกระบอกตา ตาเป็นตุ่มเยื่อไม้
7. ต้อล้นสุนัข เป็นแผ่นสีขาวในตาดำ
8. ต้อกันหอย มองดูเป็นระลอก เป็นหลุมตรงกลางจุดที่เป็น
9. ต้อกระจก ต้อสลัก ต้อกงเกวียน ต้อแก้ว เป็นจุดที่หัวตาดำ
10. ต้อเนื้อ เป็นเยื่อยื่นขาว ขึ้นที่หัวตา แล้วยื่นเข้าปิดตาดำ
11. ต้อแววนกยูง ตามันดั่งเยื่อลำใยขาว
12. ต้อหมอก เมื่อแลดู จะเห็นเป็นวงกลม เป็นเงาอยู่กลางตาดำ
13. ต้อลาย เมื่อแลดู จะเห็นเป็นแววอยู่กลางตาดำ
14. ต้อกระจก มองเห็นเป็นใยขาวผ่านตาดำ ให้อ่อนฝ้าเท้า เป็นประมาณ 15 วัน ใยขาว

จะกลบตาดำ มีสีเหลืองตรงจุดกลาง

15. ต้อหิน ตามัวมองเป็นก้อนขาว เป็นเงาๆ อยู่กลางตาดำ
16. ต้อกระจก 7 ประการ คือ
  - 16.1 ต้อนิลกระจก
  - 16.2 ต้อกระจกนกยูง
  - 16.3 ต้อกระจกหลังเบ้า
  - 16.4 ต้อกระจกปรอท
  - 16.5 ต้อกระจกหึ่งห้อย
  - 16.6 ต้อกระจกแดง
  - 16.7 ต้อกระจกขาว

อาการ เกิดเป็นลมขึ้นที่ฝ้าเท้า เมื่อยตั้งแต่เท้าจนถึงคอ เป็นอยู่ 2-3 ปี แล้วปวด
ศีรษะ ดังจะแตก แล้วมีจุดขึ้นที่ตาดำ

17. ต่อมะเกลือ ลูกตาดำ เป็นจุด ดั่งผิวมะกรูด เกิดเพื่อดีเป็นตรีโทษ
18. ต้อไฟ ในลูกตาแดง ดั่งผลมะเกลือ ปวดเคืองมาก เป็นเอกโทษ เกิดเพื่อนอนมาก
19. ต้อหูด ลูกตาดำเป็นจุดขาว แข็งดุจกระดูก และพองออกมา เกิดเพื่อโลหิตและลม
20. ต้อสีผึ้ง เป็นขาว ๆ อยู่รอบ ๆ ตาดำ รักษาหายยาก
21. ต้อข้าวสาร เป็นจุดขาว ๆ แผลมูนคล้ายเมล็ดข้าวสาร อยู่กลางตาดำ ปวดแสบ

เคืองในลูกตามาก

ดังปรากฏในคัมภีร์อภัยสันตว่าด้วยลักษณะต่างๆโดยสังเขปกล่าวว่า

ต้อกันหอย	รากขึ้นมาแต่นิ้วเท้าใหญ่
ต้อนิลปัด	รากขึ้นมาแต่ดี
ต้อตาปู	รากขึ้นมาแต่เช้า ให้ขัดเช้า
ต้อกงเกวียน	รากขึ้นมาแต่นาภี
ต้อเดือยไก่	รากขึ้นมาแต่ตาตุ่ม ข้อเท้า
ต้อสลัก	รากขึ้นมาแต่ท้องน้อย
ต้อกระจก	รากขึ้นมาแต่หัวใจ
ต้อสิ้นสุนัข	รากขึ้นมาแต่ปลีช่อง
ต้อเนื้อ	รากขึ้นมาแต่หัวใจ
ต้อหลังเบียด	รากขึ้นมาแต่ท้องน้อย ย่อมให้ปวดท้องน้อย
ต้อฝักตบ	รากขึ้นมาแต่อก
ต้อเตน	รากขึ้นมาแต่ข้อเท้า
ต้อเพกา	รากขึ้นมาแต่ปลีช่อง
ต้อกระจกปรอท	รากขึ้นมาแต่นิ้วเท้าใหญ่ข้างล่าง
ต้อมะเกลือ เกิดเพื่อลม	รากขึ้นมาแต่ตับให้ปวดศีรษะให้ปวดเคืองจักขุ
ต้อภายใน เกิดเพื่อลม	รากขึ้นมาแต่ดี มักซึ่งโกรธ บริโภคอาหารมิได้นอนมิหลับ
ต้อพุงดอ ต่อน้ำข้าวก็ว่า	รากขึ้นมาแต่ท้อง
ต้อกระจกน้ำ	รากขึ้นมาแต่เท้า เมื่อจะขึ้นให้ร้อนฝ่าเท้าเหมือนถูกไฟ
ต้อกระจกเขียว	รากขึ้นมาแต่ทรวงอก มักให้เกิดโทษ มักอยากหวาน อยากเปรี้ยว
ต้อกระจกเหลือง	เกิดเพื่อดีเดือด มักอยากข้าวเหนียว ภายหลังจึงเบื่อ
ต้อลม	รากขึ้นมาแต่หัวใจ มักให้ซึ่งโกรธ

ด้อยสายโลหิต	เกิดเพื่อกำเดา
ด้อยสายฟ้าฟาด	เกิดเพื่อกำเดา
ด้อยหิงห้อย	เกิดเพื่อตาชาวลาไม่ไปตาดำ รากอยู่รากขวัญ
ด้อยแวนกยุง	รากขึ้นมาแต่หน้าอก ย่อมให้เมื่อยทุกข้อทุกลำ
ด้อยข้าวสาร	เกิดเพื่อกำเดา
ด้อยลำไย	รากขึ้นมาแต่ห้องน้อย ขึ้นข้างขวาให้เมื่อยขวา ขึ้นข้างซ้ายให้ เมื่อยซ้าย

ด้อยกระดูกนิลปัด รากเกิดแต่ดี มักให้หวนอน ให้จักษุมืดมัว เหมือนกับแดดบด มักให้
อยากเปรี้ยวหวาน ทานให้ปล่อยปลิงที่ตัดดอกไม้ข้างขวา 7 ตัว ข้างซ้าย 5 ตัว ปล่อยปลิงใหญ่ 6 ตัว
ปล่อยหลังตา ปล่อยขวา 5 ตัว ข้างบน 3 ตัว ข้างล่าง 2 ตัว ปล่อยที่คาง ข้างขวา 9 ตัว ซ้าย 7 ตัว
ท้ายขวัญ 3 ตัว ที่ไหลท้ายสะบักข้างขวา 5 ตัว ข้างซ้าย 3 ตัว หางคิ้วขวา 5 ตัว ซ้าย 3 ตัว

ด้อยน้ำ รากเกิดแต่ตับให้มือเท้าเย็น ทานให้ปล่อยปลิงข้างซ้าย 3 ตัว หลังตาบน 2 ตัว
ข้างล่าง 1 ตัว ชายกระเบนเหน็บขวา 5 ตัว ซ้าย 3 ตัว ที่นิ้วเท้าใหญ่ขวา 3 ตัว ซ้าย 2 ตัว ที่ปลีช่อง
ข้างขวาหายไปจนถึงข้อเข่า 5 ตัว ปลีช่องข้างซ้าย 3 ตัว ปลายจมูก 1 ตัว แสกหน้า 1 ตัว

สิทธิการิยะ จะกล่าวถึงกำเนิดของด้อยหมอกอันมีประเภทต่าง ๆ ตามอาจารย์กล่าวไว้ว่า
เดือน 5 เดือน 6 เดือน 7 เดือน 8 นั้นเกิดเพื่อโลหิต เดือน 9 เดือน 10 เดือน 11 เดือน 12 นั้น เกิด
เพื่อกำเดา เดือน 1 เดือน 2 เดือน 3 เดือน 4 เกิดเพื่อเสมหะระคนกัน ทานให้วางยาขับโลหิตออก
เสียก่อน แล้วจึงให้ยาประจุ จึงใส่ยาอันเกิดเพื่อโลหิต 3 ประการ

ถ้ารวมจักษุข้างเดียว ให้ปล่อยปลิง 7 หนจึงราบ ถ้าเอกโทษก็ให้ยา ถ้าทุวันโทษ ก็ให้เอา
ยอดถั่วแปบพานเสียก่อนจึงใส่ยา ถ้าตรีโทษ ให้เอามืดเขือดเสียก่อนจึงใส่ยา

ด้อยหนึ่งเกิดหลังจักษุ เกิดที่จักษุแล้วงอกขึ้นประดุจฟองปลาให้น้ำจักษุตกเกิดเพื่อริดสีดวง
ให้ทานด้วยยอดถั่วแปบเสียก่อนแล้วจึงใส่ยา

ด้อยหนึ่งให้น้ำจักษุตก และชนจักษุร่วง ในจักษุแดง ชื่อด้อยณะ เกิดเพื่อโลหิต ให้เอาโลหิต
ออกเสียก่อนแล้วจึงใส่ยา

ด้อยอันหนึ่งคู่กัน และเห็นเพลิงมิได้ ชื่อว่าด้อยผี เกิดเพื่อสันนิบาต

ด้อยอันหนึ่ง แลกกลางคืนจึงมืด เกิดเพื่อกำเดา ชื่อด้อยจักษุฟาง

ด้อยหนึ่งเมื่อนอนให้เจ็บกระบอกจักษุๆ เป็นดุจเยื่อไม้ เกิดเพื่อวาโย

ด้อยหนึ่งเมื่อเดินไปให้เวียนศีรษะ แลออกไปเป็นพรายดุจหิงห้อย เกิดเพื่อนอนมาก

ด้อยหนึ่งอยู่ดีๆถูกเห็นสีแดงๆ เกิดเพื่อโลหิตและริดสีดวง ให้เอาโลหิตออกเสียก่อนจึงใส่ยา

ต่อนึ่งอยู่ตี่ถูกเห็นสีชาวลัวๆ เกิดเพื่อกำเดา เขากำเดาออกเสียก่อนจึงใส่ยา

ต่อนึ่งให้จักขุเหลืองเหมือนรุ่งกินน้ำ เกิดเพื่อธาตุทั้ง 4 มิได้เสมอกัน ให้รับประทานยาธาตุให้ธาตุเป็นปกติเสียก่อน แล้วทำยาปิดวาโยและกำเดาเสีย แล้วจึงใส่ยา

ต่อนึ่งให้มึนตึ๋งตู่ตึง เกิดเพื่อวาโยให้รับประทานยาภายในเสียก่อนแล้วจึงใส่ยา

ต่อนึ่งให้จักขุแดงและแสบ เกิดเพื่อกำเดาและโลหิต ให้รมยาเสียก่อนแล้วจึงใส่ยา ให้สำรอกปลิงด้วยสุราล้างเมือกเสีย แล้วเอาน้ำมะพร้าวใส่ลงในปลิงๆ นั้นพินขึ้น จึงเอาดินกับปลิงก่อกันเข้า ปล่อยปลิงเข็มอย่าสำรอกเลย

พระฤๅษีประสิทธิ์ไว้เป็นแก่นสาร ถึงโรคต้อก่อเกิด 9 ประการ แพทย์จึงพานพั่งรื้อยาดูเบา อย่างมงอะอะอะอะอะยามะเวรวรักษา พระตำราเรียนรูแต่ครูเฒ่า จงเห็นแจ้งประจักษ์ที่หนักเบา อันต้อ 9 ประการนี้ที่มีมา หนึ่งสี่นิกระจกปรอท กระจกเขียวแดงขาวเร้งรักษา กระจกหิงห้อย กระจกแววมะยุรา กระจกหลังเบี่ยหน้าตำราหาย 7 ประการนี้ ต้อพอรักษา 3 วันยาพาก็แห้งหาย กระจกขาวเขียวดำตำราหาย บังเกิดโรคร้ายล้มระดมมา แต่ปลายเท้าพัดเข้าถึงลำคอ เห็นยากที่แพทย์หมอจะรักษา ถึง 2 ปี 3 ปีตั้งนี้มา ท่านทายว่าปวดศีรษะแทบทะเลาย แล้วเกิดขึ้นถึงจักขุประสาท สามารถมือหมอมเห็นเกินหาย ว่าต้อโทษลมระบมกาย โลหิตร้ายเจือลงให้วิ่งเวียน หนึ่งโสดต้อสลัก ต้อกันหอย ท่านกล่าวถ้อยไม่ผิดสถิตเสถียร ต้อวงต้อวงต้อวงเกวียน ตริโทษพิษเพี้ยนว่าเพื่อลม หนึ่งต้อวาโย ต้อเท่าสุนัข ต้อลิ้นสุนัขมายังมีถม ต้อเนื้อต้อหมอกออกชานชม ต้อโลหิตต้อลม 7 ประการ ต้ออันนี้เกิดเพื่อโลหิตและกำเดา เอกโทษนั้นเล่าเป็นแก่นสาร ทูวันโทษประหนึ่งกำหนดการ ถึงตริโทษบรรหารเห็นตำรา ซึ่งออกมือออกหัดให้ตัดราก โรคนี้ยากที่แพทย์หมอจะรักษา อยู่ประมาณเดือนหนึ่งนั้นลงมา จับหน้าผากและขอบตานั้นแดงไป มือภัยสันดาเดือน 5 เดือน 6 เดือน 7 เดือน 8 อย่างสงสัย เกิดเพื่อเลือดลมระบมไปเดือน 9 เดือน 10 เดือน 11 เดือน 12 ในเขตกำเดา เดือน 1 เดือน 2 เดือน 3 เดือน 4 เพื่อเลือด ไม่หายเหือดเลือดลมระบมเข้า แม้นจะทำยานั้นให้บรรเทา ให้ประจุตามเขาฉบับมา เอกโทษ ทูวันโทษ ตริโทษ อย่าเอาใจใส่ยาเร้งรักษา ลูกตาวิปริตผิดตำรา ชื่อว่าต้อมะเกลือเหลือพิไร หนึ่งลูกตาแดงดังนก จะหยิบยกพาที่คัมภีร์ไสย์ อาจารย์กล่าวตำราว่า ต้อไฟ เพื่อใช้สันนิบาตประหลาดคน ต่อนึ่งให้มีถมและหุตึง รู้ถึงว่าลมนั้นเป็นต้น จักขุแดงให้มีถมมน กำเดาร้อนใจเร้งใส่ยา ถ้าโลหิตค่านานอาจารย์บอก ให้หมอกอกเสียก่อนผ่อนรักษา จะปล่อยปลิงก็ได้ในตำรา จึงใส่ยาหายแดงอย่าแคลงใจ ถ้าเพื่อลมระบมระบอยู่ ให้เร้งรักษาอย่าสงสัย อันโรคต้อ ที่ในตำราท่านว่าไว้ เหมือนรักษาแก้วได้สองดวงดี พระตำหรับกำเนิดจะเกิดต้อ ยากที่หมอพระสาธุศิษย์ พระฤๅษี จึงตั้งแบบฉบับตำรับ ดูให้ตีพินิจพิจารณา โรคจะหายฤๅมิให้หายก็ให้รู้พิเคราะห์ดูตำรับบุราณว่า เห็นเที่ยงแท้ตามอย่างจึงวางยา อันโรคาก็จะหายสบายเลย

สิทธิการียะ ถ้าจักรษุของผู้ใดเขมนักเป็นเพื่อลม ฤาแลดูเป็นตาแดงดังห้อยนั้นเป็น
เพื่อกำเดา ถ้าจักรษุผู้ใดเห็นวับๆแวมๆ เป็นเพื่อโลหิตเพื่อสันนิบาต ถ้าเป็นต่อขาวๆชื่อว่าต่อลิ้นสุนัข
ถ้าแลดูเป็นละลอกเป็นหลุมท่ามกลางนั้น ชื่อว่าต่อกันหอยอันนี้ว่าครอบกันคือ ต่อกระจก ต่อสลัก
ต่อกงเกวียน ต่อแก้ว เป็นที่หัวตา ต่อมะเกลือเป็นที่หัวตาดำ แลดูกระจกให้ขาวทึบ ถ้าแก้แล้วจึงใส่
ยา ถ้าชอบร้อนจึงใส่ยาร้อน ถ้าชอบเย็นใส่ยาเย็น

พระฤๅษีท่านแต่งไว้ให้โปรดคนทั้งหลาย ถ้าแพทย์ผู้ใดจะรักษาจักรษุ ให้พิจารณาจงด
อย่าได้หักโหม จึงจะเจริญไปชั่วนี้และชั่วหน้า ถ้าผู้ใดทำโดยซึ่งโกรธหรือแกล้งผู้หนึ่งให้เสียจักรษุ ฤๅรู้
มิถึงกระทำผิดจะเกิดโทษในชั่วหน้าแลยาตาดีนัก

เอา เบญจกานี 1 ขมิ้นอ้อย 1 รากทองหลางใบมน 1 รากทองพันชั่ง 1 รากสลิด 1
รากอัญชันขาว 1 ยา 6 สิ่งนี้เอาส่วนเท่ากันบดทำแท่งไว้ในฝนหยอดตาชื่อ

อินทร์เนตรแดง แก้วบดทองแก้วเคือง เอาเปลือกมะไฟ 1 เปลือกข้างน้ำว 1 เปลือก
สมเสด 1 รากถั่วพู 1 เปลือกส้มกุ่ม 1 แก่นฝาง 1 ครั้ง 1 ลิ่นทะเล 1 ดินถ่าน 1 สีเสียดเทศ 1 ยา 10
สิ่งนี้เอาสิ่งละ 1 บาท ดิงเกลืออม 1 สลิ่ง ผื่นดิบ 1 เพ็ญ ทองคำเปลว 3 แผ่น เอาประดู่เสนดัมเป็น
น้ำกระสาย บดทำแท่งไว้ในฝนหยอดตา

ยาอินทร์เนตรขาว เอา ดินถ่าน 1 ฝางเสน 1 ครั้ง 1 ว่านน้ำ 1 เปราะหอม 1 ดินสอพอง
1 กำยาน 1 สีเสียดเทศ 1 ยา 7 สิ่งนี้เอาสิ่งละ 1 บาท ทองคำเปลว 3 แผ่น เอาประดู่เสนดัมเป็นน้ำ
กระสาย บดทำแท่งไว้ในฝนหยอดตา

พระตำราหลวงยานัตถุ์ทรง เอา โกรฐหัวบัว 1 โกรฐสอเทศ 1 โกรฐเขมา 1 โกรฐสอไทย 1
โกรฐกระดูก 1 ชะเอมเทศ 1 ชะเอมไทย 1 เปราะหอม 1 แก้วกลบ 1 เบี้ยผู้เผา 1 ชิง 1 ดีปลี 1
พริกไทย 1 ชะมด 1 พิมเสน 1 เอาสิ่งละ 1 สลิ่ง สังก์ 2 สลิ่งลิ่นทะเล 3 สลิ่ง เปลือกฟองไก่ฟัก 2
สลิ่ง ทำเป็นผงนัตถุ์แก้ลมขึ้นเบื้องสูง

ยาพอกนิ้วเท้าให้ตาสว่าง เอา หัวหมู มหาหิงคุ์ เอาเสมอภาคตำพอกนิ้วเท้าใหญ่ อีก
ขนานหนึ่ง เอารากตาล 1 หัวกระเทียม 11 หัว กระชาย 1 หัว พริกไทย 7 เมล็ด เปราะหอม 1 หัว ตำ
สุมเท้าชักลมให้ลงเบื้องต่ำ

ยาแก้ลมขึ้นเบื้องสูง ผลจันทร์ 1 สลิ่ง ดอกจันทร์ 1 บาท กานพลู 2 สลิ่ง ดีปลี 2 สลิ่ง
เกลือสินเธาว์ 3 สลิ่ง ผลพิลังกาสา 3 สลิ่งเพ็ญ ว่านน้ำ 1 บาท โกรฐสอ 1 บาท โกรฐเขมา 5 สลิ่ง
เทียนดำ 5 สลิ่ง เทียนแดง 9 สลิ่ง เทียนขาว 1 บาทเพ็ญ เทียนตาตักแดน 1 บาท 3 สลิ่ง เทียน
ข้าวเปลือก 1 บาท 3 สลิ่ง ชิงแห้ง 2 บาท รากเจตมูลเพลิง 2 บาท หัวบุงรอก 9 สลิ่งเพ็ญ หัสคุณเทศ

2 บาท 3 สลึง พริกไทยล่อน 11 สลึงเพ็อง ทำผงบดละลายน้ำอ้อยแดงรับประทานหนัก 1 สลึง วันละ 3 ครั้ง แก้กามืดตาฟาง

ยาแก้มขี้ แต่ทำให้ปวดศีรษะและเมื่อยคอเป็นกำลัง เอาใบกุ่ม 1 ซ้าตัน 1 โพล 1 หัวหอม 1 ดินประสิวขาว 1 บดพอกนิ้วเท้าใหญ่ 3 วัน 7 วันหาย

ยาพอกแก้มประกง เอารังหมาว่า 1 ผักเลี่ยนทั้ง 2 มูลนกพิราบ 1 หญ้าลังกา 1 พริกไทยล่อน 1 ชิงแห้ง 1 เอาเสมอภาคตำพอกนิ้วเท้าใหญ่หาย

ยามสุขแก้มกำเดาขึ้น ให้เวียนจักษุ ๆ มีด จักษุฟาง และจักษุลม จักษุขาว ให้นำหนักศีรษะชุนไป ให้เจ็บปวดตามกระบอกจักษุและแสงหน้าและแสงผม เหตุตั้งนี้เป็นโดยโทษลมระคนกับกำเดา ถ้าจะแก้เอาผลมะกรูด 3 ผล โพล 4 บาทหนึ่งให้สุก ดินประสิวขาว 1 บาท ตำเคล้าส้มมะขามเปียกสุ่มศีรษะ

ขนานหนึ่งคู่กัน เอาใบละหุ่งแดง 1 ใบลำโพงกาสะลัก 1 ผล มะกรูด 1 หัวดองดึง 1 พริกไทย 1 ชิงแห้ง 1 เอาสิ่งละ 1 บาทต้มกับน้ำส้มมะขามเปียกแทรกดินประสิว เคี่ยวให้งวดแล้วเอาทั้งน้ำทั้งกากมาแบ่งออกเป็น 2 ส่วน เอาหัวหอม 1 ส่วน โพล 3 ส่วน ผสมกันเข้าบดสุ่ม

ลมอันหนึ่งชื่อตุลาราช เกิดแต่คอกหอยให้เหม็นคาวคอก มักจะถมน้ำลายบ่อย ๆ หายใจขัดอก ถ้าเกิดกับผู้ใด 5 เดือนแล้วเสียจักษุจึงหาย ถ้าจะแก้เอาหน่อไม้ตาดับเต่า 1 ฝ่ายแดง 1 การบูร 1 ดอกจันทร์ 1 ผลจันทร์ 1 ดีปลี 1 เอาส่วนเท่ากัน ตำผงละลายน้ำผึ้งรับประทาน

ยาอินทรเนตรดำ เอาถ่านตาไม้สัก 1 ถ่านตาไม้ไผ่สีสุก 1 เอาสิ่งละ 7 ตา ถ่านเมล็ดมะกอก 3 เมล็ด ทองคำเปลว 3 แผ่น ทำเป็นจุน รำหัดพิมเสนพอควร

ยาเหลืองล่องสมุทร เอา หัวอุตพิด 1 หัวกลอย 1 หัวบุก 1 หัวกระดาดแดง 1 หัวกระดาดขาว 1 เอาสิ่งละ 1 บาท ขมิ้นอ้อย 2 สลึง โพล 1 สลึง แห้วหมู 2 สลึง ตริกฏุกสิ่งละ 1 สลึง ทำเป็นจุนบดกับน้ำมะนาว แก้วริดสีดวงแก้โลหิตและลม

ยาสังขรศมี เอาดินสอพอง 12 บาท น้ำนมเลื้อ 1 เพ็อง หอยสังข์ 1 เพ็อง เปลือกไขไก่ฟัก 1 เพ็อง เบี้ยผู้เฒ่า 1 เพ็อง ดีปลี 1 เพ็อง ซ่า 1 เพ็อง กะทือ 1 เพ็อง ชิง 1 เพ็อง โพล 1 เพ็อง กวนนัตถ์

ยาอินทรสังหาร เอาใบปืบ 1 ใบ ผักเค็ด 1 พริกไทย 1 ดีปลี 1 ดินถนำ 1 ชิง 1 ขมิ้นอ้อย 1 โพล 1 หัวกระเทียม 1 หัวหอม 1 เอาสิ่งละ 1 บาท บดด้วยน้ำมะนาวเป็นกระสาย

สิทธิการียะ จะกล่าวด้วยต่อกระจก 7 ประการ คือ

1. ด้อนิลกระจก
2. ด้อกระจกนกยูง

3. ต้อกระจกหลังเบ้า
4. ต้อกระจกปรอท
5. ต้อกระจกหิงห้อย
6. ต้อกระจกแดง
7. ต้อกระจกขาว

รวมเป็นต้อกระจก 7 ประการ ดังนี้ ถ้ารักษาต้องโรคก็หาย แต่ต้อนิลกระจกและต้อเสตกระจกนั้นรักษาไม่หาย ต้อทั้ง 7 ประการนี้เกิดเพื่อลมขึ้นมาแต่ฝ้าเทา เมื่อขึ้นมานั้นให้เมื่อยตั้งแต่เท้าขึ้นมาถึงต้นคอ แต่เมื่ออยู่ดังนี้ประมาณ 2-3 ปี แล้วจึงปวดศีรษะดังจะแตก แล้วจึงมุดขึ้นมาในจักษุ ต้อกระจกทั้ง 9 ประการ ซึ่งกล่าวมานี้ ต้องด้วยลักษณะตรีโทษ

ต้อเพกา ต้อเนื้อ ต้อลันสุนขทั้ง 3 อย่างนี้เกิดเพื่อลม

ต้อลำไยและต้อทั้งหลายนั้น เกิดเพื่อโลหิต หนึ่งเดือน 5 เดือน 6 เดือน 7 เดือน 8 ทั้ง 4 เดือนนี้ เกิดเพื่อโลหิต เดือน 9 เดือน 10 เดือน 11 เดือน 12 เดือน ทั้ง 4 เดือนนี้เกิดเพื่อกำเดา เดือน 1 เดือน 2 เดือน 3 เดือน 4 ทั้ง 4 เดือนนี้เกิดเพื่อเสมหะระคนกัน

สิทธิการิยะ ตำราแพทย์จะรักษาต้อกระจกทั้ง 7 ฟังรู้โรคอย่างสองเวลา ถ้าฟังแล้วให้ผื่นต่อไป ถ้ามีฟังจงยักน้ำกระสายใหม่เอาผลแดงกวากหมกไฟให้สุก แล้วบีบเอาน้ำเป็นกระสาย ถ้ายังมีฟังให้ทำยาสุ่มแก้พิษต่อไป เอาดินประสีขาว 1 ชมื่นอ้อย 1 ต้นหางจระเข้ 1 ช้องสามย่าน 1 ใบทองเหลืองทั้ง 2 มูลกาทั้ง 2 ตำลึง ทั้ง 2 แคนทั้ง 2 ใบมูลเหล็กทั้ง 2 ใบสมิ 1 ใบพรมมิ 1 ดินสอพอง 1 หล้าน้ำดับไฟ 1 บดพอกขมอมให้ได้ 2 เวลา ถ้ายังไม่หายปวดให้ปล่อยปลิงเอาโลหิตร้ายออกเสีย ถ้าต้อคลายออกแล้วแต่ยังไม่บริสุทธิ์ให้เอายอดถั่วแปบพานจักษุเอาโลหิตออก แล้วใส่ยาสมานต่อไป เอายาอินทรสังหารแทรกอินทรเนตร์แดงใส่ให้กระจายโลหิต ถ้ายังไม่ปกติ จึงเอายอดถั่วแปบพานไปอีก 3 ครั้ง 4 ครั้ง แล้วใส่ยาไปจนกว่าจะหาย

อนึ่งถ้าผู้ใดจะรักษาจักษุ ถ้านัดฤใส่ยาและสุมยา ยังไม่หายปวดและเป็นฝ้าปิดขึ้นไปแต่ขอบตาข้างล่างคล้ำ เป็นเงาขาวออกไปจากตาดำดังไขเนื้อ เป็นดังนี้เรียกว่าต้อน้ำ ถ้าขึ้นในจักษุผู้ใดจักษุผู้นั้นจะบอด ถ้าจะรักษาให้ปล่อยปลิงที่ขอบตาข้างล่างข้างละ 5 ตัว ถ้ายังปวดอยู่ให้ปล่อยต่อไปอีก 2 ครั้ง 3 ครั้งกว่าจะหายปวด

สิทธิการิยะ จะกล่าวกำเนิดต้อทั้งปวง คือต้อกงเกวียน ต้อกันหอย ต้อสลัก ทั้ง 3 ประการนี้ เกิดแต่เท้าขึ้นมาอยู่ในระหว่างตรีโทษ

ต้อลำไย ต้อลันสุนข ต้อสายโลหิต ต้อเนื้อ ต้อหมอก ต้อแดง ต้อเกลื่อน ทั้ง 7 ประการนี้เกิดเพื่อลม เพื่อกำเดา เพื่อโลหิต ถ้าเป็นเดือนหนึ่งว่าเป็นเอกโทษ พอรักษาได้ ถ้าพันเดือนหนึ่งเป็น

ทิววันโทษ ถ้าถึง 8 เดือน 9 เดือนไปจนปีหนึ่ง เป็นตรีโทษรักษายาก ถ้าเป็นผีหรือเป็นหัดก็ดี และเกิด
 ต่อขึ้นที่ลูกตาได้ 10 วัน เป็นทิววันโทษถ้าพ้น 10 วันขึ้นไปเป็นตรีโทษรักษาไม่หาย

อาจารย์ท่านกล่าวไว้ว่า ถ้าผู้ใดป่วยจักษุได้ 1 เดือน 2 เดือน 3 เดือน 4 เดือนก็ดี เกิดด้วย
 เสมหะและลมกระทำโทษ ถ้าป่วยจักษุถึง 5 เดือน 6 เดือน 7 เดือน 8 เดือน เกิดด้วยโลหิตและลม
 กระทำโทษ ถ้าป่วยจักษุถึง 9 เดือน 10 เดือน 11 เดือน 12 เดือน เกิดด้วยกำเดา และลมกระทำโทษ
 ระคนกันอยู่ดังนี้ ถ้าแพทย์จะรักษาให้พิจารณาว่าป่วยได้กี่เดือน และอันใดกระทำโทษ ให้ฟอก,
 กอก, และปล่อยปลิง ชำระโทษนั้น ๆ ออกเสียก่อนจึงใส่ยา

ถ้าลูกตาดำเป็นตุ่มมวงมรด ชื่อว่า ต่อมะเกลือ เกิดเพื่อดีเป็นตรีโทษ อนึ่งให้ลูกตาแดง
 ดังผลมะกั่ว ชื่อว่า ต้อไฟ เป็นเอกโทษ เกิดเพื่อนอนมากเกินธรรมดา ต้อหนึ่งสีดังหงสบาท ชื่อว่า
 ต้อรัตนโชติ เกิดเพื่อเสมหะและกำเดา เป็นลักษณะทิววันโทษ ต้อหนึ่งชื่อว่า ตาแมว ลูกตานั้นชำรุม
 ตานั้นใส ต้อเกลือนี้ก็เรียก เกิดเพื่อดีเป็นตรีโทษ ต้อหนึ่งลูกตานั้นขาว ชื่อว่า ต้อฝ้าย เกิดเพื่อ
 มาตุคาม ต้อหนึ่งสีเขียวดังดอกอัญชัน เกิดเพื่อดีและโลหิต เป็นมัชชะโทษรักษายาก

แต่ลูกตานั้นจะน้อยกว่าปกติ ต้อหนึ่งเกิดที่หลังตาก็มี ที่ลูกตาก็มี เกิดขึ้นดังกระเพาะปลา
 มักให้น้ำตาตกให้คันขอบตา ๆ นั้นแดง ต้อนี้เกิดเพื่อโลหิต ให้ชำระโลหิตออกเสียก่อนจึงใส่ยา
 ต้อหนึ่งแดงดังไฟ ชื่อว่า ต้อผี เกิดเพื่อสันนิบาต ต้อหนึ่งเกิดเพื่อกำเดากลางคืนมิเห็น ชื่อว่า ต้อตา
 ฟาง เป็นเอกโทษ

ต้อหนึ่งเมื่อนอนมากให้เจ็บกระบอกตา เกิดเพื่อโลหิตและนอนมาก ชื่อว่า เอกโทษ
 ต้อหนึ่งเกิดที่ลูกตาเมื่อหายแล้วให้ลูกตาทว่างกลางหนอยหนึ่ง ชื่อว่า ต้อธรณี เป็นทิววันโทษ เกิดเพื่อ
 ทำการหนัก ต้อหนึ่งเกิดที่ลูกตาดำหรือลูกตาขาว ให้แข็งดุจกระดูกและพองออกมาชื่อว่า ต้อหูด
 เกิดเพื่อโลหิตและลมทั้ง 2 ประการนี้ต่างกัน เป็นตรีโทษ ต้อหนึ่งให้ลูกตาเขียวไปมีอกว่าต้อเพชร
 เกิดเพื่อลม ให้นวดเสียก่อนจึงกินยา เป็นเอกโทษ ต้อหนึ่งอยู่ดี ๆ ให้ตาแดง เกิดเพื่อโลหิตและ
 ริดสีดวง ให้เอาโลหิตออกเสียก่อนจึงใส่ยา ต้อหนึ่งให้จักษุลดเกิดเพื่อกำเดา ให้เอาโลหิตกำเดาออก
 เสียก่อนจึงใส่ยาและกินยาประจุต้อหนึ่งให้จักษุเหลืองดังขมิ้นสีจรุ้งกินน้ำ เกิดเพื่อธาตุทั้ง 4 มิได้
 เสมอกัน ให้กินยาธาตุเสียก่อนจึงใส่น้ำมันปิดกำเดาแล้วจึงใส่ยา ต้อหนึ่งให้ตามืดหูตึงเกิดเพื่อลม
 ให้กินยาภายในก่อนจึงใส่ยา ต้อหนึ่งให้คายนจักษุ ๆ หลับ ๆ ลืม ๆ เกิดเพื่อกำเดาและโลหิต ให้ยารม
 ก่อนจึงใส่ยา ต้อทั้งปวงนี้เป็นเอกโทษ ทิววันโทษ ตรีโทษ รักษาได้บ้างไม่ได้บ้าง

ต้อหนึ่งให้เจ็บจักษุ ๆ มีด ๆ พราย เกิดเพื่อมาตุคาม ถ้าจะใส่ยาให้งดมาตุคามเสียก่อน
 ถ้าดวงตรีโทษมิหายแล ต้อหนึ่งมักให้เวียนจักษุ ให้มีดจักษุ ๆ เชียวดังปีกแมลงทับ ให้กินยา
 เสียก่อนจึงใส่ยา เมื่อลักษณะจักษุจะมีดังนี้ 4 ประการ ประการหนึ่งเป็นเพื่อโลหิตลมเสมหะกำเดา

และเมื่อจะเจ็บนั้นให้เขม่นจักขุอยู่ริก ๆ จักขุมิสู้แดงนักขาวนักเป็นจักขุลม ถ้าขาวออกเป็นเพื่อโลหิตเพื่อลม ให้ประจุเสียก่อนจึงใส่ยา ถ้าเจ็บจักขุตบ ๆ เหมือนมดกัด ให้เสียดแทงและนอนมิหลับ แลออกไปดั่งหิงห้อยดั่งไป แดงเป็นหย่อม ๆ เป็นเพื่อกำเดา ให้ชำระกำเดาเสียก่อนจึงใส่ยา แรกเจ็บจักขุนั้นให้น้ำตาหล่อรอบขุมจักขุ เป็นเพื่อเสมหะ ให้กินยาประจุเสียก่อนจึงใส่ยา ถ้าแรกเจ็บจักขุ ๆ แดงดั่งโลหิต เป็นเพื่อสันนิบาต เกิดพร้อมกันแรงให้ยาจงได้ แพทย์ผู้ใดจะรักษาให้พิจารณาจลละเอียดจึงใส่ยาและคนผู้เจ็บนั้นให้พันเทียนรอบศีรษะ เข้าตอกดอกไม้ขอขมาโทษเทพารักษ์ทั้งหลายแล้วจึงใส่ยาสีทิการิยะ พระอาจารย์เจ้าท่านกล่าวถึงต้อทั้งปวงให้จักขุมืด, ฟาง, และ, เปี้ยก, ม้ว, หมอก ดังมีรายชื่อของต้อดังนี้ คือ

1. ต้อเนื้อ
2. ต้อสายโลหิต
3. ต้อแดงดวงใหญ่
4. ต้อดำ
5. ต้อกระจก
6. ต้อก้นหอย
7. ต้อลำไย
8. ต้อล้นหมู
9. ต้อตาแมว
10. ต้อแวนกยุง
11. ต้อปีกแมลงทับ
12. ต้อแมลงวัน
13. ต้อน้ำผึ้ง
14. ต้อเกล็ดหอย
15. ต้อมะเกลือ
16. ต้อล้นสุนัข

ต้อทั้งหลายต่าง ๆ ดังกล่าวมานี้ เกิดแก่คนทั้งหลาย ถ้าเขม่นจักขุ ๆ พรายดูจึ่งห้อยเกิดเพื่อกำเดาเพื่อโลหิต ถ้าจักขุแดงเป็นเพื่อสันนิบาต ถ้าจักขุขาวชื่อ ต้อล้นสุนัข ถ้าจักขุขาวนั้น กลับแปรไปดั่งผลผักปลังชื่อว่า ต้อสลัก ต้อขุมุมมอยู่ให้แพทย์พิจารณาดูลักษณะให้แจ้งก่อน จึงวางยาและใส่ยา ถ้าชอบยาร้อนให้ใช้ยาร้อน ถ้าชอบยาเย็นให้ใช้ยาเย็น

1. อันต้อก้นหอยนั้นเกิดแต่นิวเท่าใหญ่

2. ต้อสลักเกิดแต่ปลีน้อง
3. ต้อตาแมว ต้อแวนนกยูง เกิดแต่หัวเหน่า
4. ต้อหนึ่งเห็นพราย ๆ เกิดแต่สะตือและเม็ดน้อย ๆ รอบตาอยู่ในที่ตาดำ ชื่อต้อรังผึ้ง

รักษายากนัก

5. ต้อหนึ่งเกิดมาแต่ศิระชะ ยอดดำดังหมอกกระหวัดรอบจักขุ ชื่อต้อมะเกลือ รักษา

ไม่หาย

6. ต้อเพกา เกิดมาแต่รากขวัญ
7. ต้อผักตบ เกิดมาแต่ยอดดอก ภายในต้อเนื้อ ต้อสายโลหิต
8. ต้อลิ้นสุนัข ต้อหมอก พยาธิเหล่านี้เกิดเพราะรับประทานข้าวเหนียวจึงบังเกิด
9. ยาแดงใหญ่ชื่ออนันตคุณ

เอา แก่นมะขาม 1 แก่นมูลเหล็ก 1 แก่นมะหาด 1 แก่นช้องแมว 1 มะฝ่อ 1 เปราะ 1 หอม 1 เอาสิ่งละ 1 ส่วน ดิงเกลือ 1 ดีจระเข้ 1 ดีตะพานน้ำ 1 เอาพอควร ตูกตำ 1 บัลลังก์ศิลา 1 สังข์ 1 เบี้ยผู้ 1 ลิ้นทะเล 1 ชาดหรรณ 1 ชาดก้อน 1 น้ำประสานทอง 1 ยา 8 สิ่งนี้สตุเสียก่อนแล้วจึงใส่ บด ทำแท่งไว้ฝนด้วยน้ำนมโค แก้วปัด แก้วเคือง และกระจายโลหิต

ยาอินทรโชติ เอาจันท์ทั้ง 2 แก่นช้องแมว 1 แก่นสน 1 แก่นมูลเหล็ก 1 รากหญ้านาง 1 รากขั้ดมอน 1 รากตานหม่อน 1 หัวอุตพิด 1 เมล็ดโนมะฝ่อ 1 เบี้ยผู้เผา 1 สังข์เผา 1 หัวหัวหมู 1 ลูกจันท์ 1 ดีปลี 1 ะฆมด 1 บัลลังก์ศิลา 1 ตูกตำ 1 ดินถนำ 1 สีเสียดเทศ 1 ครั้ง 1 เปลือกเมล็ดมะขาม 1 กายาน 1 เอาสิ่งละ 1 สลึง พิมเสน 1 ไพ ผั้น 1 เพ็อง ดิงเกลือ 1 เพ็อง บดด้วยน้ำมะจั่ว ทำแท่งไว้ ฝนด้วยน้ำมะนาว ใส่จักขุแดง จักขุมืด จักขุเป็นขุม แก้วปัด ฝนด้วยน้ำเย็น แก้วตาริดสีดวง ฝนด้วยน้ำมะนาว ใส่ต้อข้างต้อหมอกก็ได้

ยาสุวรรณโกธราศ เอาชาดหรรณ 1 บัลลังก์ศิลา 1 เมล็ดโนมะฝ่อ 1 จันท์แดง 1 เปลือกเมล็ดมะขาม 1 แก่นช้องแมว 1 เอาสิ่งละ 2 สลึง พิมเสน 2 ไพ ทองคำเปลว 5 แผ่น บดด้วยน้ำดอกไม้เทศ ทำแท่งไว้ใส่จักขุแก้วปัดแก้วเคืองลิ้มมิขื่น

ยาสว่างอารมณ์ เอา แก่นจันท์แดง 1 บัลลังก์ศิลา 1 ตูกตำ 1 ชาดก้อน 1 ครั้ง 1 ว่านกลีบแรด 1 ว่านร้อนทอง 1 สังกรณี 1 เนระพูสี 1 ดินถนำ 1 เอาสิ่งละ 2 สลึง พิมเสน 2 ไพ บดด้วยน้ำผลประคำดีควายต้ม ใส่จักขุแก้วปัดเคือง แทรกผื่นน้อยหนึ่ง

ยาแดงเทพศิลา เอา จันท์แดง 1 จันท์ขาว 1 แก่นช้องแมว 1 แก่นมูลเหล็ก 1 เปลือกเมล็ดมะขาม 1 ดินกิน 1 ชาดหรรณ 1 กำมะถันแดง 1 ดินแดงเทศ 1 ศิลาหยอน 1 ะฆมด 1 เอาสิ่งละ

1 สลึง พิมเสน 2 ไพ จุณสี 1 เพื่อ บดด้วยน้ำนมโค เอาแต่ใส ๆ ใส่จักขุแก้ปวดแก้เคืองกระจาย
โลหิต แทรกอินทรสังหารน้อยหนึ่ง

ยาอินทรสังหารน้อย เอา น้ำนมเสือ 2 สลึง ดินถนำ 1 บาท ใบปิบ 5 สลึง ใบผักเค็ด 5
สลึง กระเทียม 7 กลีบ พริกไทย 7 เมล็ด ดีปลีหนักเท่าพริกไทย เกลือตัวผู้ 3 เม็ด พิมเสน 1 เพื่อ
ขมด 1 ดิงูเห่า 1 ดีจระเข้ 1 เอาสิ่งละ 2 ไพ เอาน้ำมะนาวเป็นกระสายคู่กันกับยาเทพศิลา

ยาอินทรเนตร์แดง เอา เปลือกมะไฟ 1 เปลือกข้างนาว 1 เปลือกสมเส็ด 1 รากส้มกุ้ง 1
รากถั่วพู 1 ลั่นทะเล 1 ดินถนำ 1 ผาง 1 ครั้ง 1 สีเสียดเทศ 1 เอาสิ่งละ 1 บาท ผื่น 1 เพื่อ ดิงูเหลื่อม
1 เพื่อ บดด้วยน้ำแก่นประดู่เสนดัมเป็นกระสาย แก้ปวดแก้เคือง ถ้ามีฟิง แทรกผื่นแทรกอินทร
สังหารน้อยหนึ่ง

ยาอินทรเนตร์ขาว เอา ดินถนำ 1 บาท ดินสอพอง 1 บาท เปราะหอม 2 บาท ผาง 1
ครั้ง 1 สีเสียดเทศ 1 ว่านน้ำเอาสิ่งละ 2 สลึง กายาน 1 สลึง บดด้วยน้ำประดู่เสนเป็นน้ำกระสาย

สิทธิการิชะ ถ้าบุคคลผู้ใดเป็นต้ามืด, ตาฟาง, ตาหมอก, ตาด้อ, ตาเปียก, อนึ่งเรียงอยู่ใน
ตาและให้แพทย์ทั้งหลายพิจารณาดูจงถ้วนถี่ ถ้าตาเป็นฝ้าปิดอยู่เป็นเพื่อลม มิเห็นตาดำ แลเห็น
เหลืองดังหิงห้อย แลดังไฟแดงอยู่เป็นเพื่อกำเดาและลม ถ้าตาขาวแลเคืองและให้มีดั่งสาย เป็น
เพื่อลมและเสลด

ต้ออันหนึ่ง เมื่อแรกเห็นพริ้งเป็นผื่น ๆ ขึ้นมาในหัวตา ชื่อว่าต้อเนื้อ หนึ่งสวดดวงตา ๆ มิ
เห็น ชื่อว่าต้อแมว ต้ออันหนึ่งตามันดั่งเยื่อลำใยขาว ชื่อว่าต้อแว่นกยุง ต้อหนึ่งแลเห็นนัยน์ตาดังไข
วัว ชื่อว่าต้อน้ำ ต้อหนึ่งเมื่อแรกแลดูเห็นกลบตาดำอยู่ ชื่อว่าต้อหมอก ต้อหนึ่งแลดูดั่งลิ้นสุนัข ชื่อว่า
ต้อลิ้นสุนัข ต้อหนึ่งเห็นเป็นแววอยู่ในตาดำ ชื่อว่าต้อลาย

เดิมเมื่อจะเป็นต้อกระจกนั้น ให้ร้อนในฝ่าเท้า 7 วัน กำหนดนั้น 7 เล่าเป็นแมลงหวี่บิน
ออกจากตาไป ครั้นถึงอีก 7 วันเป็นหิงห้อยครั้นได้อีก 7 วันเป็นใยขาวอยู่แลเห็นยับ ๆ ครั้นได้อีก 7
วันขาวผ่านตาดำอยู่แลมิเห็น ดวงใต้ 1 ดวงแลเห็นเป็น 2 ดวง 4 ดวง ครั้นถึง 7 วันเล่าก็คลุมกลบตา
ดำ ใน 4 วันนั้นแลแดงสะพริ้งอยู่กว่านั้นมิเห็นต้อกระจกนั้นเหลืองกลาง

ดูกำเนิดต้อดั่งนี้ คือ ถ้าต้อเห็นปิมออกดั่งหิงห้อย ชื่อว่าต้อกระจก ต้ออันหนึ่งออกดั่งปราย
ปรอย ชื่อว่าต้อแดน เป็นเพราะริดสีดวง

ต้อหนึ่งสวดขึ้น ชื่อว่าต้อกันหอย ต้ออันนอกแลมันเป็นแหวนแลเห็นบ้าง ชื่อว่าต้อ
เกล็ดหอย ต้ออันนอกแลขาว ชื่อว่าต้อดั่ง ต้ออันนอกพาดเหนือตาดำเห็นต่าง ๆ นานา ชื่อว่า
ริดสีดวงต้อแล ต้ออันนอกเป็นปิดตาเห็นดั่งใยขาวด้ายไป ชื่อว่าต้อสลัก ต้ออันหนึ่งเจ็บริมตาเบื้อง
บนเบื้องต่ำรับกัน เพราะเป็นริดสีดวงฝิดายังดี แลไม่เห็นหนเป็นเพราะกำเดาอันเจ็บทั่วทั้งตัวเป็น

เพราะลมปะกัง ตาดีชะลอนแลมีดเป็นเพราะเลือดตน ตาอันแดงแลน้ำตาตกชุ่มไร้ ชื่อว่าตาเปียกแล ต้ออันอยู่หัวตาและหางตา ชื่อว่าต้อเนื้อ ต้อลามเข้าไปในตาดำ ชื่อว่าต้อลินสุนัข ตาอันริมตาแดง ขนตาหล่นตั้งผุยผง เมื่อแรกใส่ยาตาให้โคนผมเสียก่อนให้ขอดกำตัน ครั้นค้ำจึงให้เอาส้ม มะขามเปียกและคั้นกับเกลือใส่สุ่มไว้จนรุ่งเช้า จึงบน 3,300 ผ้าเพลาะหมากเมียงบังสุกุลตัวหนึ่ง เหล้าไหหนึ่งพลีเอา แล้วจึงใส่เอาแต่น้ำไปให้ต้องอดฤทภาพไร้เม้นหญิงอย่าให้ผิวส้องเสพด้วย ผู้ใดจะเอาตัวรอดทำตามทีกล่าวมานี้เกิด ต้ออันขึ้นมาซ้ายเป็นเพราะลม ต้ออันนี้มาขวาเป็นเพราะ เลือดให้กอกเอาเลือดเสียออกจงหนักเกิด ในเมื่อแรกเกิดตาเห็นไยดังแมลงหวี่ ตาเป็นดอกฟุ้งชุ่น นัยน์ตา ครั้นเห็นสีเขียวแล้วมันแดงแลมันดำจึงว่า ต้อมะเกลือ แลมันเขียวแลมันขาวด้วยกันจึงว่า ต้อสลัก และต้อจักขวาแต่หัวตามาหางตาชื่อว่า ต้อเนื้อทราย ต้ออันมันเข้ามาในหางตาดำเท่า แมลงหวี่ก็ดี เท่าปีกแมลงวันก็ดี ชื่อว่าต้อลินสุนัข

ท่านให้เอา พริก 1 ชิง 1 กระเทียม 1 หอม 1 เอาสิ่งละ 1 สลึง ดีปลี 1 เพ็อง ดินถนนำ 1 บาท ผิมักให้เห็นเย็น เอาดินถนนำ 1 บาท 1 สลึง บดด้วยน้ำมะนาวปั่นเป็นแท่งไว้ ใส่ริดสีดวง ไม้ลัด ตา ๆ เปียกตาแดง ชื่อละลอกสมุทร ดินถนนำ 2 บาท ชีวัสต 1 บาท ลูกมะกอกอ่อน 2 บาท พริก 1 บาท ชิง 1 บาท หอมแดง 1 บาท 2 สลึง การบูร 2 สลึง พิมเสน 3 สลึง ตูกต้า 1 บาท ดินถนนำ 1 บาท บดด้วยน้ำทำเป็นแท่งไว้ ชื่อวากคันทะ ตีค้ำไว้ตำสิ่งทอง 1 แล

ขนานหนึ่งเอาน้ำมะรุม 1 ทะนาน น้ำทองกลาง 1 ทะนาน น้ำปอนเตา 1 ทะนาน น้ำชิง 1 ทะนาน น้ำชะเอม 1 ทะนาน น้ำเหาทุ้มเกลียว 1 ทะนาน เคี้ยวให้ขุ่น และเอาผื่นหนัก 1 บาท พริก 1 ตำลึง บดเป็นแท่งไว้ใส่ดาวริดสีดวง สรรพต้อทั้งปวงดีนัก

ขนานหนึ่ง ไพล 1 กระชาย 1 ขมิ้น 1 ดองดึง 1 ชิงเอาเท่ายาทั้งหลาย บดด้วยน้ำมะนาว ใส่ต้อสลักหาย

ขนานหนึ่ง สัตตบุษย์ 1 สมอเทศ 1 เทียนดำ 1 เทียนขาว 1 ดีปลี 1 ดินถนนำ 1 ตูกต้า 1 รากพุดซ้อน 1 รากอัญชันทั้ง 2 รากทองกลางโบนน 1 รากมะไฟ 1 เอาเสมอภาค บดละลายน้ำ มะนาวทำเป็นแท่งไว้ใส่ตาก ต้อเนื้อ ต้อสาย ต้อหมอกคลุมตา ใส่ให้งาม

ยานัยนาอุตทิพรัตน์ เอา ดินถนนำ 1 ตรีผลา 1 กฤษณา 1 การบูร 1 พิมเสน 1 เกลือเทศ 1 รำหัดสั๊กน้อย ดีจระเข้เอาเท่ากัน บดละลายน้ำมะนาวทำเป็นแท่งไว้ใส่ต้อหมอกให้ได้ 1,001 ใส่ต้อได้ 30 จำพวก แก้วริดสีดวงได้ 30 จำพวก

ยาชื่อโชตรส ใส่ตาต้อสรรพทั้งหลาย เอา ดอกบัว 1 ดอกสลิด 1 ดอกกระดังงา 1 ดอก สาระภี 1 พิมเสนรำหัด เอาน้ำค้างบดไว้ใส่ตาฟาง เอาน้ำตระไคร้ฝนด้วยน้ำนมคนใส่ฝนลงกับหิน

ขนานหนึ่งเอาพิมเสน 1 จันทน์หอม 1 ชิง 1 พริก 1 ดีปลี 1 ว่านน้ำ 1 รากพุท 1 รากอัญชัน
ขาว 1 สมอเทศ 1 บดด้วยน้ำค่างใส่สรรพต้อทั้งหลาย ยาชื่อทิพรัตน์

ขนานหนึ่งเอาดินถ่าน 1 ตูกั่ว 13 เท่าปั้นลงกับศิลาสองเท่าเปลือกมะกล่ำเฒ่า 1 ราก
มะกล่ำเครือ 1 ลูกมะกล่ำเฒ่า 1 ลูกผักปลังเฒ่า 1 รากพุทซ้อน 1 พิมเสน 1 ชมันเครือ 1 ไพลเฒ่า 1
ทำเป็นจุดชน้ำแล้วบดปั้นเป็นแท่ง ใส่ตาต่อหมอกคลุม หมอกเกลือ ท้อสลัก ต้อมูก ต้อกระจก
ต้อลินสุษ ต้อน้ำ สรรพต้อแล วิเศษนัก ครั้นใส่ยานี้หายสิ้น

ถ้าตาเปียกเอาคุดเค้า 1 รากหญ้าพันงูแดง 1 แขน้ำไว้ใส่หาย

ยาใส่ตาให้สว่าง เอาลูกมะขามป้อม 1 รากอัญชันขาว 1 บดด้วยมูตรวัว ใส่ตางาม

ยาทาตาซึ่งทำให้ตาฟาง เอาลูกละมุด 1 ลูกยาง 1 ลูกมะกล่ำขาว 1 เอาเสมอภาคบดด้วย
น้ำท่า ทาให้หายแล

ขนานหนึ่ง เอาสมอเทศ 1 ว่านน้ำ 1 โกรฐสอ 1 ดีปลี 1 พริก 1 ลูกแหน 1 สังข์ 1 บัลลังก์
ศิลา 1 เอาเสมอภาคบดด้วยน้ำมันจันทน์ตากไว้ในร่ม ฝนใส่ตามืดตามัวก็ดี ชี้ตาออกมาก็ดีต้อเนื้อ
ตาฟางก็หายสิ้นแล

ขนานหนึ่ง เอารากข้าวป้าน 1 รากทับทิม 1 รากมะเดื่อ 1 ใบป๊อบ 1 เปลือกเพกา 1 แคล้อย
1 เอาเสมอภาคบดใส่ตาฟางหาย

ขนานหนึ่งเอา ดินถ่าน 1 เบญจानी 1 เดื่อยไก่ป่า 1 หมักไว้ 1 คืน แล้วจึงบดด้วยน้ำท่าใส่
ตา กัดต้อหมอกทุกอัน ยานี้ชื่อนัยนาวิสุทธิ

ขนานหนึ่งเอา รากสลิด 1 รากอัญชันขาว 1 รากพุทรา 1 ดอกดิ่ง 1 เอาสิ่งละ 1 บาท หญ้า
ใต้ใบ 2 สลึง หญ้าวงข้าง 2 สลึง สัตตบุษย์ 40 ลูก ชมัน 7 ชีก บดพอกหน้าผากเท่า 2 นิ้ว เมื่อสาม
วันเอาออก คั้นยาสะหั่วให้ได้ 1 เดือน แก่ต้อทั้งหลาย

ขนานหนึ่งเอา ยอดไทร 11 ยอด เถาตำลึง 2 สลึง ตำด้วยกันใส่กะทง 3 มุมไว้ยั้งรุ่ง เอาแต่
น้ำใส่ไว้วันละ 3 ที ต้อเกิดได้ 3-4-5 ปี ก็ตกสิ้น

ขนานหนึ่งเอา เอารากอัญชันขาว 1 ชมัน 7 ชัน เอาน้ำค่างเป็นกระสาย ใส่กะทง 3 มุม
แล้วเอาสำลีชุบเอาแต่น้ำ ใส่แก้ต้อทั้งหลาย

ขนานหนึ่งเอา โกรฐกะลั้ง 1 ใบย่านทราย 1 ไพล 1 ดีปลี 1 สังข์ 1 ชิง 5 แฉ่น พริกเท่ายา
ทั้งหลายบดใส่ตา ต้อเนื้อ ต้อสายลมเลือด เป็นบ้าหมูก็หาย

ยาพระอินทร์ แก่ตาหมอก เอาดินถ่าน 1 ชิง 1 หอยขม 1 ชมันอ้อย 1 ชมันอ้อยเอาเท่า
น้ำมะนาวแช่ไว้ 1 คืน บดเป็นแท่งไว้ใส่ตาได้ 7 วัน

ยาทิพยจักขุ เอาข้าวหุงให้สุกตากแดดจนแห้ง พริก 1 ชิง 1 ดินถนำ 1 เอาเท่ากัน ชม้น
อ้อย 2 บาท ลูกจันทร์ 1 บาท ดอกจันทร์ 1 บาท กะทือ 1 บาท พิมเสนรำหัดบดด้วยน้ำมะนาว ใส่
ต้อทั้งปวง

ยาจักรพัตรวิราช เอามหาหิงคุ์ 1 บาท ตะกั่วชิน 2 บาท น้ำข่า 1 บาท ตะกั่วชิน และ
น้ำข่าให้กินกัน แล้วเอาดีจระเข้และน้ำมะพร้าวแช่น้ำรำหัด ใส่ตาแก้ต้อหมอก แก้วริดสีดวง สรรพทุก
ประการหายสิ้น

ผีตัดกระหม่อม เอามนต์นี้ตัด (โอมกำลังเตชา วัตตะกัถเภาเรพัตถิง) สามหนมนต์ปราบมิด
(โอมจักนิงจักนิงสวาหะ โอมคุดนิงสวาหะ) มนต์ต้นมิดตัดต่อแล้วใส่ยาทิพยจักขุก่อน จึงใส่ยาชื่อมิด
ดวงพระอินทร์ จึงเอายาจักรพัตรวิราชใส่ภายหลัง เห็นอย่าง 1 อันมีต้อจะตัดก็ดี เอายานี้ใส่หายคุ
เดียวกัน

ยาพรมเขียงนิพงสวิง เอา พิมเสน 1 ดีบุกดำ 1 น้ำข่า 1 เอาดีบุกอุ่นไฟให้ร้อนเอาขี้ผึ้ง
ใส่ข่าเสียทีหนึ่ง แล้วใส่น้ำท่าและดีบุกให้กินกัน แล้วเอาน้ำหอยโข่งแช่น้ำบดเป็นแท่งไว้ใส่ตาต้อ
ริดสีดวงก็ดี ตาเปือกก็ดี

ขนานหนึ่ง เอารากผักคราด 1 รากอัญชันทั้ง 2 รากสลิด 1 บดพอกหน้าผากแก้วริดสีดวง
งอก นัยน์ตาหมอกหายแล

ทารกเกิดวันอาทิตย์, อังคาร, เสาร์, ทรางไฟ, ทรางแดงและทรางโจรเป็นเจ้าเรือน ถ้าจะ
รักษาให้ระวังแม่ทรางอย่าให้จับภายในได้ ถ้าจับหัวใจหวั้ดับรักษายาก จับได้แก่ให้ท้องเดิน จับหวั้
ให้หวั้เป็นปุ่ม จับตาให้ตาเสียจับหวั้ดับหัวใจให้ท้องเดินเป็นโลหิตสด ๆ แล้วเนาตัวและหน้าเหลือง
ซีด, ปากแดง ถ้าตาเหลืองให้ตมูกเลือด ตบหย่อนไข้จับเป็นเวลา แล้วทรางขึ้นคอ อาหารไม่ได้
ปากคอแห้ง จับอกให้ระหายน้ำจืด

ทรางไฟตัวผู้ มีลักษณะฝ่ามือฝ่าเท้าและปากแดง ให้ท้องเดินเป็นมูกเลือด ตัวร้อน จับ
เชื่อมซึ่ม ถ้าจะแก้ให้ดูทวารหนักก่อน ถ้าเห็นแดงดังดอกสั้ตตบุษย์อบทวาร เป็นอาการตัด รักษาไป
ปลายมือทำต่าง ๆ จนตาย

ลักษณะทรางไฟทรางโจรนั้น มีเพศดุจกัน บางทีกุมารเกิดวันอาทิตย์ ทรางไฟเป็นเจ้าเรือน
ทรางโจรแทรก บางทีกุมารเกิดวันเสาร์ทรางโจรเป็นเจ้าเรือนทรางไฟแทรก เป็นสองชื่อจึงเรียกว่า
ทรางโจรทรางไฟ ต่างกับทรางไฟก็คือ แม่ทรางโจรขึ้นกลางลิ้นไก่เข้าไปหาแม่ดั่งเม็ดข้าวเม่าให้
คอแห้ง อาหารไม่ได้ ให้ตาฟางก่อนสีเหลืองดั่งคว้นเทียนเชื่อมซึ่ม ตัวร้อนวางยาชอบถอยไป 4-5 วัน
กลับขึ้นมาใหม่ อยากริกและของควา สันหน้าแข้งเป็นหนามดั่งหนังกระเบน ตาตั้งเป็นเกล็ดกระดี่
แล้วแดงลามออกไป กลายเป็นต้อกันหอย 4-5 วันก็แตกออก

กุมารเกิดวันจันทร์, พุธ เมื่อออกเรือนไฟได้ 3 เดือน จึงตั้งกำเนิดทรงน้ำ ทรงสะกอบ เป็นเจ้าเรือน ตั้งขึ้นในลำคองจนถึงเพดาลูปากพวก 1 อีกพวก 1 กินนอกลำไส้มาถึงต้นลิ้น เป็นเกล็ดตั้งเกล็ดปลาตะเพียนแล้วเปื่อยออกไปถึงต้นไส้ให้ลงแดง เชื่อมซึ่มระหายน้ำวางยาขอบจึงรอดชีวิต

กุมารเกิดวันพฤหัสบดี, ศุกร์ ทรงโค ทรงช้างเป็นเจ้าเรือนออกไฟได้ 1 เดือน 15 วัน แม่ทรงตั้งขึ้นที่คอ, ลิ้น แรกขาวดังตึกได้ 2-3 วัน เหลืองดังสีข้าวโพด ครั้นกวาดยาต้านลง 1-2 วัน กลับขึ้นตาทั้ง 2, ขาอ่อนทั้ง 2, พรึงเป็นแผ่นสีแดงเขียวก็มี ท้องเดินจัด แก้เดินหยุดก็พรึงขึ้นทั้งตัวแดงดังผลตำลึงสุก บางที่เป็นแผ่นเท่าเม็ดสะบ้า, ใบพุทรา สีเขียวแดง, ดำ บางที่เป็นรอยดังถูกตีด้วยนิ้วมือ มีพิษดุจไขรากลสาธ ถ้ารักษาพิจารณาจงดี

ทรงข้าวเปลือกตัวเมีย เมื่อจะเกิดพรึงขึ้นดุจเม็ดข้าวฟ่างทั้งตัวยอดแดง ครั้นสุกแตกออกดังโรคกลากให้เจ็บคอ อาหารมิได้ตาแข็ง ท้องขึ้น เกิดแต่ลำไส้ใหญ่ก่อนแล้วมาขึ้นต้นลิ้น ภายหลังจึงออกทั้งตัว กำเนิดใช้และเม็ดทรง

กุมารเกิดวันอาทิตย์ เป็นใช้เพื่อกำเนิด ทรงขึ้นสะดือแล้วกระจายไป และกลับเข้าประชุมกันในสะดืออีก

วันจันทร์ เป็นใช้เพื่ออาโป ทรงขึ้นลิ้น อาหารมิได้ อาเจียน ท้องเดินดูจุน้ำขาวข้าว, ไข้ว่อน

วันอังคาร เป็นใช้เพื่อโลหิต ทรงขึ้นรอบสะดือ ท้องเดินเมื่อทำเย็น เชื่อมซึ่ม หลังแข็ง

วันพุธ เป็นใช้เพื่ออาโป กินอาหารผิดสำแดง

วันพฤหัสบดี เป็นใช้เพื่อกำเนิด ปวดหัว ตัวร้อน มือเท้าเย็นถ้าขึ้นลิ้นให้กระด้างคางแข็ง อาหารมิได้ ให้ระวังใน 3 วันพั้นนั้น มิเป็นไร

วันศุกร์ เป็นใช้เพื่อวาโย ให้ท้องขึ้นในเวลาเย็น เมื่อทรงขึ้นมักกลายเป็นทรงแดง รักษายาก ช้ำตาย ขณะค่อยคลายให้เป็นตานโจร อย่าไว้ใจ

วันเสาร์ เป็นใช้เพื่อวาโย ให้อาเจียน ชัดหนักชัดเบา

ทรงจจร

ทรงกระดูก ลักษณะอาการดังกล่าวแล้วในลักษณะทรงประจำวันหน้า 91 แห่งตำราหลักวิชาเวชกรรม

ทรงกระแนะะ ตั้งขึ้นส้นฐานยอดเล็ก กลางยอดดำ ริมยอดแดง ครั้นหลบเข้าท้องให้ตกมูกเลือดร้ายนัก

ทรงนางริน ตั้งยอดขึ้นขาวดั่งน้ำแก้ว ครั้นหลบเข้าท้องให้ท้องเดินดั่งน้ำขาวข้าว

ทรงประกัลปี เกิดเพื่อโลหิต ให้ปากแดง ครั้นหลบเข้าท้องให้ท้องเดินดั่งน้ำขานหมา

ผู้ใดจะรักษากุมาร ถ้ามิได้เรียนคัมภีร์ปฐุมจินดา คัมภีร์อภัยสันตา เหมือนคนตาบอดได้สะพานมิได้ ยี่ดราวกีจะพลัดตกลงดังพระบาลีท่านว่า วาญยามิตครั้งที่ 1 ดุจประหารด้วยหอก ครั้งที่ 2 ดุจประหารด้วยเพลิง ครั้งที่ 1 ดุจประหารด้วยสายอสนีบาตต้องเรียน 2 คัมภีร์ให้ชำนาญ กุมาร จึงจะเป็นสุข

อายุทรงเจ้าเรือนและทรง ดั่งได้กล่าวไว้แล้วในลักษณะทรงประจำหน้า 96 แห่งตำราหลักวิชาเวชกรรม กำหนดวันใช้ทรง ได้กล่าวไว้แล้วในลักษณะทรงประจำหน้า 95 แห่งตำราหลักวิชาเวชกรรม

กิมิชาติและตานใจ

กุมารอายุ 5-6 ขวบขึ้นไปก็เป็นตานใจด้วยอาหารที่ไม่เคย ดูพรหมก่อนเคยเสวยทิพย์วิมาน ครั้นลงมากินจวนดินกายก็วิปริตไปตามเพศ เป็นมนุษย์จึงมีประเพณีตามพืชแผ่นดิน กุมารปฏิบัติในกรรมสตรีได้กินอาหารแปลกที่ไม่เคยจึงเกิดกิมิชาติหนอน 80 จำพวกชื่อต่าง ๆ กัน อาศัยกินอยู่ภายใน

1. กระเพาะอาหาร	7	จำพวก
2. สมอกระดุก	2	จำพวก
3. ม้าม	2	จำพวก
4. หัว	4	จำพวก
5. ปิตุตั้งและเสมหะ	3	จำพวก
6. กระบอกตา	3	จำพวก
7. บุพโพ	3	จำพวก
8. ตับ	3	จำพวก
9. พุง	6	จำพวก
10. มันทลว	2	จำพวก
11. ทวารหนัก	3	จำพวก
12. กลางตัว	4	จำพวก
13. ปอด	6	จำพวก
14. ลำไส้เล็กและไส้ใหญ่	6	จำพวก
15. มันทัน	3	จำพวก
16. ทรงหนักถึงปลายเท้า	5	จำพวก
17. เกสา	2	จำพวก
18. จมูก	3	จำพวก

19. ลิ่น	3	จำพวก
20. ใต้เล็บมือและเท้า	3	จำพวก
21. ไนเนื้อ, เส้นและเอ็น	3	จำพวก
22. คอ	2	จำพวก

กิมชาติ 80 จำพวกนี้ (นับได้ 78) อาศัยกินอยู่ภายในร่างทุกสัตว์ ครั้นกิมชาติเจริญขึ้นเมื่อใดก็เบียดเบียนให้เกิดโรคแปรปรวนไปต่าง ๆ

ลักษณะตานใจ

ตานใจนั้น เกิดขึ้นได้หลายอย่าง คือ

1. เกิดขึ้นด้วยพยาธิ 11 จำพวก
2. เกิดขึ้นด้วยธาตุทั้ง 4
3. เกิดขึ้นด้วยอติสาร

พยาธิ 11 จำพวก

1. ปรธาดุบท เกิดเพื่อทรงเพลิง ตอนต้นท้องเดินเป็นโลหิตก่อน แล้วตัวเหลืองหาแรงมิได้ อยากรของสดคาวเป็นกำลัง ตอนปลายขึ้นจุมูก หูตึงตึงเป็นหวัด, เหม็นเน่า แล้วลงทางต้นลิ้น น้ำลายไหลมิหยุด ให้คอบแห้ง อาหารมิได้
2. สันตธาตุ เกิดเพื่อทรงน้ำ ให้ตัวเย็น ท้องขึ้น เมื่อคุกเข่าลงให้ชนลุก โลหิตตก ปิดอุจจาระปัสสาวะ และปัสสาวะขาวดั่งน้ำข้าว สมมติว่าน้ำ
3. อูธราธาตุ เกิดขึ้นในสะดือภายในท้อง ให้เชื่อง, ผอม, หอบ, ใต้พองท้องใหญ่ในเมื่อเป็นถึง 3 เดือน บางทีดับวอดดับโครงตาย
4. พละพะหะ เกิดเพื่อทรงแดง ขึ้นในลำไส้ ได้สะดือข้างซ้ายโตเท่าผลมะขามป้อม ให้เจ็บท้อง ขบเสียด ตัวร้อน จับเป็นเวลาท้องเดินดูจน้ำล้างเนื้อ ตกมูกเลือดเป็นกำลัง อยากรของเผ็ดเค็ม สด คาว
5. พรหมกิจ เกิดแต่ลำไส้ตั้งตัวไร กินอาหารไม่รู้อิ่ม อุจจาระมากและขาวเหม็น ตาฟาง อยากรกั๋งปลาของสดคาว เกิดเพราะทรงแดง
6. อมูลธาตุ เกิดเพื่อทรงสะกอ ขึ้นในลำไส้ได้สะดือ เม็ดเท่าเม็ดข้าวโพดอยู่ 9-10 วัน แดงออกให้ท้องเดินดูจน้ำคาวปลานับเวลามีได้ตกลโลหิตเป็นก้อน 3-4 วัน จึงเป็นโลหิตเสมหะเน่า ออกมาระหายน้ำเชื่อมซึ่ม อาหารมิได้ ชูบผอม
7. มุสกายธาตุ เกิดเพื่อทรงโค แรกเกิดให้พริ้งขึ้นทั่วตัวดั่งยอดหัดให้คัน ยอดขาวไม่มีน้ำ อยู่ 8-9 วันก็จมไป ท้องเดินดั่งน้ำล้างเนื้อ อยากรของสดคาว ได้ 2-3 เดือนให้เชื่อง ตาแดง ทรงยอดเอกขึ้นลิ้น 1 เม็ดเท่าเม็ดเดียว แข็งดั่งตาปลา กวาดด้วยยาแต่เมื่อนั้นไม่จม ได้ 6 เดือนแต่วัน

ล้มเจ็บ ก็ผุดออกมาเม็ดแดง ๆ ให้จับเป็นเวลา ตัวร้อนมือเท้าเย็น ระบายน้ำ หอบ ลั้นกระด้าง คางแข็ง เป็นดังนี้อาการหนัก ถ้าแก้ให้แก้แต่เมื่อตัวกำลังพริ้งขึ้น

8. สุจิตุมขกาลหิระ เกิดเพื่อทรงช้าง เป็นอุปปาดิกอยู่ในไส้อ่อนแก่ ตัวดังไส้เดือนสีขาว เมื่อเจริญขึ้นพร้อมกันก็แย่งอาหารให้ชুবผอม ท้องโร อาหารไม่รู้อิ่ม จุกเสียดขบในท้อง บางทีอาเจียนถ้วน 1 เดือนตัวแก่ดินเลือกสนพันกันเป็นก้อนกลิ้งไปมา ท้องลั้นดังบางที่เลื้อยออกมาทางปาก ทวารหนัก จับเป็นเวลา ตัวร้อน ตาเป็นสายโลหิต ถ้าแก้ระวังจงดีถ้าไส้เดือนออกไม่ทันจะขึ้น กลัดลำคอทวารหนักตาย พยาธิพวกนี้มีทุกทรง 7 วัน เพราะอาหารแปลก

9. พยาธิอีกจำพวกหนึ่ง เกิดเพื่อทรงใจ เกิดแต่กระดูกสันหลังถึงสมองศีรษะแล่นไปในเอ็นทุกแห่ง แล้วเป็นลมแล่นเข้าในไส้ใหญ่ให้ขัดขึ้นขัดลง แล่นลงกระเพาะปัสสาวะให้ขัดปัสสาวะ เป็นนิ่วท้องใหญ่ได้พอง ตามีดมัว ตกมูกเลือดปวดมวนนั้ก ชุบผอม พยาธิพวกนี้เกิดขึ้นในเนื้อและเอ็นทั่วตัวมี 3 พวกชื่อ กัณณะ, รัชชกะ, อะวัณณะ มีตัวดังตัวไร

เกิดด้วยธาตุทั้ง 4

ลักษณะตานใจอีก 7 จำพวก เกิดขึ้นด้วยธาตุทั้ง 4 คือ

1. สตรีมีครรภ์ในเดือน 5, 6, 7 เป็นเตโชธาตุ กุมารผู้นั้นตั้งมูลปฏิสนธิพร้อมด้วยอาการ 32 แล้ว จึงตั้งธาตุไปขึ้นก่อนบรรจบเข้ากับธาตุแห่งมารดา
2. สตรีมีครรภ์ในเดือน 8, 9, 10 เป็นวาโยธาตุกุมารผู้นั้นตั้งมูลปฏิสนธิพร้อมด้วยอาการ 32 แล้ว จึงตั้งธาตุวาโยขึ้นก่อนบรรจบเข้ากับธาตุแห่งมารดา
3. สตรีมีครรภ์ในเดือน 11, 12, 13 เป็นอาโปธาตุ กุมารผู้นั้นตั้งมูลปฏิสนธิพร้อมด้วยอาการ 32 แล้ว จึงตั้งธาตุน้ำขึ้นก่อนบรรจบเข้ากับธาตุแห่งมารดา
4. สตรีมีครรภ์ในเดือน 2, 3, 4 เป็นปถวีธาตุกุมารผู้นั้นตั้ง มูลปฏิสนธิพร้อมด้วยอาการ 32 แล้ว จึงตั้งธาตุดินขึ้นก่อนบรรจบเข้ากับธาตุแห่งกุมาร สดแต่มารดาแรกมีครรภ์ในฤดูใด, ธาตุเหตุธาตุและฤดูนั้นเป็นที่ตั้งแห่งผู้นั้นมาจนตลอด อายุได้ 5-6 ขวบลั้นกำหนดตานทรงแล้ว จึงเกิดตานใจ วางยานานใด ๆ มีพึงให้แก้ตามธาตุกำเนิดด้วย

ตานใจเกิดด้วยสิ่งใด ๆ ก็ดี ก็เกิดเพื่อทรงเจ้าเรือนก่อน เพราะรักษาไม่หายขาด อายุกุมารพ้นจากทรงเจ้าเรือนมา จึงกลายเป็นตานใจ ถ้ารักษาตานใจไม่หายขาด จนอายุ 30-40 ปี ก็กลายเป็นโรคจริตีดวง

ที่ว่าตานใจนั้นมีลักษณะ 16 ประการ คือ กุมารเกิดวันอาทิตย์ทรงเพลิงเป็นเจ้าเรือน ทรงกรายเป็นทรงจร หละชื่ออุทัยกาลละอองชื่อเปลวไฟฟ้าเป็นประจำ ที่นี้จะว่าแต่ตานใจคือทรงเพลิงเป็นเจ้าเรือน บางที่ทรงกระแหนะ, ทรงกระด้างก็จรมา จะว่าหละอุทัยกาลประจำ

ทรงเพลิงก็ไม่อยู่แต่เท่านั้น บางทีหละนิลกาฬ, หละแสงเพลิงก็จรมาแทรก จะว่าละของเปลวไฟฟ้า ประจำ บางทีละของแก้วมรกต, ละของเพลิงก็จรมาแทรก โรคลำแดงตั้งนี้จึงฆ่ามนุษย์เสียมาก เหตุนี้จึงเรียกว่า ตานโจร เพราะว่าทรงนั้นลักเพศกันต่าง ๆ มากกว่ามาก ย่อมมีเหมือนกันทุก ๆ ทรง ทั้ง 7 วัน

ธาตุทั้ง 4 พิการ

1. เตโชธาตุพิการ ให้ท้องขึ้น ท้องเฟ้อ พะอืดพะอม อัดอก อัดใจ หายใจอืด ๆ มือเท้าบวม ใอเป็นกำลัง ดังนี้แก้มิฟัง กำหนด 18 วันจะตาย

2. วาโยธาตุพิการ ให้หูตึงเป็นน้ำหนวกไหลเหม็นเน่า ตาฟางเมื่อเอามือกดที่หัวตาไม่มีแสง เมื่อยมือเท้าและขาทั้ง 2 เป็นตะคริวและจะโปง เมื่อยกระดูกสันหลังและฟกตั้งผีเอ็น อาเจียน เมื่อยยังมิได้กินอาหารมักเป็นลมท้องขึ้น, จุก, อาเจียน ให้เป็นไปต่าง ๆ

3. อาโปธาตุพิการ ให้ท้องเดิน จุกอก มือเท้าเย็น ไล่ซดเป็นลูกอยู่ในท้องขัดอุจจาระ ปัสสาวะและหัวเหน่า ตกมูกเลือด ปวดมวน เสียดราวง้าง หญิงเสียดข้างซ้าย ชายข้างขวา เป็นดังนี้รักษายาก

4. ปถวีธาตุพิการ ให้เจ็บท้องเป็นกำลัง อาหารมิได้ ท้องขึ้นท้องเฟ้อผอมเหลือง มักเสียดสันหลังแปรไปเป็นองคสูตร ตกบุพไฟโลหิตทางทวารหนักเบา ถ้าแก้มิฟังใน 5 วันผู้นั้นจะตาย

กิดด้วยอติสาร

ตานโจรเกิดเพื่ออติสาร โดยโทษอสุจิ 11 ประการ ๆ ละ 3 รวมเป็น 33 ด้วยกัน คือ มุสธธาตุ, ปัจฉันตุธาตุ, รัตนธาตุ, ปัสสะธาตุ, มุสกายธาตุ, กาฬธาตุ, ปถวีธาตุ, อาโปธาตุ, วาโยธาตุ, เตโชธาตุ, อากาศธาตุ

มุสกายธาตุ มีโทษ 3 ประการ คือ เตโชธาตุ ชื่อปริณามัคคี พิการแตก ให้พะอืดพะอม ลงนับเวลามีได้ ลื่นอาหารแล้วลงเป็นน้ำล้างเนื้อเหม็นคาวดังตะพาน้ำ จุกเสียด ระบายน้ำจืด คอ, อก, ปาก, ฟันแห้ง เพราะไปกำเริบแรงขึ้นเพดาลูกล้านัก น้ำลายแห้ง คนจะสิ้นอายุเตโชธาตุก็ออกจากตัว ดุจหุงข้าวไฟกล้าน้ำก็ล้นลงดับไฟเสียเอง ถ้าเอามือล้วงคอ ดูถ้าในคอเย็นเฉียบเป็นอาการตัด จะมรณะในวันนั้นเป็นเที่ยง ลักษณะเพลิงธาตุชื่อ อสิตาชิจาวค ให้บวมทั้งตัวลงเป็นสีเขียว-ดำ กำหนด 3 วันจะตาย ลักษณะปัจฉันตุธาตุ เกิดให้ลงเป็นน้ำขานหมากและน้ำแดงโม กำหนด 7 วันจะมรณะ ลักษณะลมโภฏฐาสยวาทออกจากตัว ให้ลงนับเวลามีได้ จะปิดหรือจะให้ลงหนักก็มีได้ ถ้าให้ลงจะให้จุกแตกแน่นในลำคอ อาหารมิได้ เพราะอาเจียนอยู่เป็นกำลัง ถ้าน้ำลายเหนียวเมื่อใดจะมรณะเป็นเที่ยง

ลักษณะปัดวีธาตออกจากตัวเป็นธรรมดา มี 4 ประการ

1. เอ็น
2. อาหารใหม่และเก่า
3. กระดูก
4. เนื้อ

คนจะเป็นใช้สักเท่าใด ๆ อาหารเก่าจะไม่สิ้น ถ้าจะสิ้นอายุให้ลงจนสิ้นอาหารใหม่และเก่า อุดจระวิปริตต่าง ๆ บางที่เป็นโลหิตเสมหะเน่า, มูลหนู เพราะโรคกันยาไว้ บางที่อุดจระเขียว ดั่งใบไม้บ้าง เหลืองดั่งขมิ้นสดบ้าง ท่านว่าเป็นด้วยดีสิ้นเบา สิ้นอาหารเก่าแล้ว เป็นดังนี้พระอินทร์ ชุบก็ไม่รอด

ดีแตก มีเหตุ 4 ประการ คือ

1. กาศีผุดขึ้นในดี
2. เป็นใช้เพื่อพิษต่าง ๆ
3. เป็นใช้เพื่อทราง
4. เป็นด้วยทุบถองโบายตีตกจากที่สูง

เหตุ 4 ประการนี้ ดับและดีจึงแตก

ลักษณะดีสิ้น คือ ไฟธาตุแตกกำเร็บก็ดี สรรพพิษใด ๆ อันร้อนกล้าพันประมาณ ดีก็สิ้น จากเบ้า ดุจหุงข้าวไฟกล้าน้ำล้นลงมาไฟก็ดับไปเอง มีอาการให้ลงเหลืองดั่งขมิ้นสด หน้า, ตา, ผมหเหลือง ให้สำคัญเอาที่ลงกับคนใช้หาสติมิได้ เพื่อบนดั่งผีสิง รักษาได้บ้างเสียบ้าง ถ้าดีแตกแล้วไม่หายเลย

เสมหะสมุฏฐานัน คือ อาโป 12 ประการ แต่ธาตุ ๆ เป็น 108 ประการ เฉพาะแต่เสมหะ มีโทษถึง 12 ประการ ยกเอาแต่ 3 ประการ คือ

1. สอเสมหะ ซึ่งอยู่ในคอนั้น ย่อมขึ้นถอยลง เมื่อป่วยให้ไอ, อาเจียนเสมหะจึงจะออก เสมหะนี้หนา 3 นิ้ว เป็นแผ่นอยู่ปกติ ถ้ากินอาหารลงไปเสมหะจึงเปิดออก ครั้นอาหารลงไปแล้วก็กลัดเข้าดั่งเก้า ดุจแหวนลอยอยู่เหนือหลังน้ำ เมื่อเอาหินทิ้งลงแหวนก็แหวกออกแล้วก็กลัดเข้าดั่งเก้า
2. อูระเสมหะ ซึ่งอยู่ในทรวงอกนั้น เมื่อมีไข้เพื่อเตโช และวาโยกล้ำกว่าอาโปธาตุ พันเสมหะให้ชันเข้าแล้วตั้งแข็งลงไปตามยอดดอก พันลงไป 2, 3, 4, 5 นิ้วก็ดี ให้ดับเป็นเวลาดูจบ้างและม้ามแล้วสีหน้า, ตัว, อุดจระปัสสาวะเหลืองดูจใช้กาฬสังคสี ถ้าแก้มิพียงจะกลายเป็นมานกระษัยให้ลงเป็นมูกเลือดเสมหะเน่า ท้องใหญ่รักษายาก วางยาขอบได้บ้างเสียบ้าง วางยาผิดมิได้เลย

3. คุณเสมหะซึ่งอยู่ในทวารหนักนั้น คือ โลหิตและน้ำเหลืองเมื่อใช้โลหิตและน้ำเหลือง ก็ตกจากทวารเป็นน้ำล้างเนื้อ, น้ำขานหมากกลืนดูศพเน่า ปวดมวนเป็นลมท้องขึ้น แน่นหน้าอก อาเจียนลมเปล่า ตามัว ลูกขึ้นลมจับตามืด ชักมือเท้ากำเป็นกรรมของผู้นั้น

มูตรและอุทที่ถึงอติสาร์นั้น ท่านว่าคนจะตายด้วยอติสาร์นั้นมี 11 ประการ แบ่ง ออกเป็น 2 ฐาน ๆ หนึ่งเป็นปัจจุบันกรรม คือ อติสาร์ 6 พอรักษาได้ ฐานหนึ่งเป็นโบราณกรรมคือ อติสาร์ 5 แก้มได้

1. กาฬมีพิษ ตั้งขึ้นในหัวดับให้ดับหย่อน ถ้ากินถึงชายดับให้ตกโลหิตสด ๆ ครั้นถูกยา ก็หยุดไป 4 - 5 วัน กลับตกมูกเลือด 2 - 3 วัน เป็นโลหิตเสมหะเน่า ปวดมวน ทำพิษให้ปะทะออกขึ้นมา อาเจียนลมเปล่า 2-3 ชั้น ครั้นสะอึกคล้ายก็กลับลง แก้ลงหยุดกลับสะอึก ผุดขึ้นทั้งตัวดังปานดำ ปานแดงทรมทรมาย เมื่อจะตายให้ลงเป็นโลหิตสด ๆ วัน 1 กับคืน 1 ก็ตาย

2. กาฬพิษ ให้ลงดั่งน้ำล้างเนื้อและน้ำเหลือง เหมือนดังศพเน่าโหม หอบระหายน้ำ เป็นกำลัง กลุ่มอกกลุ่มใจดูคนวิกลจริต เพราะกาฬจับหัวใจหัวดับ ผู้ใดเป็นดั่งนี้ ร้อยคนจะรอดสัก 1 คน เป็นอันยาก

3. กาฬสังคสี ขึ้นที่หัวดีให้ดีล้นตีแตก หน้า, ตา, หัว, มือเท้าและอุจจาระปัสสาวะเหลือง ตลอดจนกระดูก แล้วแปรไปต่าง ๆ กำหนด 3 วันตาย เมื่อจะตายให้ผุดลุกทะเลิ่งใจไปก่อนจึงตาย

4. กาฬสุต อยู่ดี ๆ ให้ลงดั่งน้ำครำ เหมือนดังกลิ่นดินปนระหายน้ำเป็นกำลัง ครั้นกินเข้าไป เหมือนกินยารู ให้ลงหนักไปเวียนทั้งตัว เหงื่อออกดูจะเมิดข้าวโพด อาเจียนเป็นกำลัง จะแก้มิฟัง เพราะกินยาลงไปก็ออกทางทวารหนัก ลมสุนทรวาทพัดกล้ำขึ้นแน่นอกท้องขึ้น หยุดลงเมื่อใดก็ตาย เมื่อนั้น

5. กาฬมูตร เกิดขึ้นแก่หัวใจ ให้ลงไป 4-5 เวลา หรือ 9-10 เวลาที่ดี เป็นโลหิตสด ๆ แล้ว ลามถึงหัวดับ ๆ ขาดเป็นลิ้มเป็นแท่งดำดังถ่านไฟ อุจจาระดั่งมูลเพา ระส่ำระสาย เชื่อมมื่น มือเท้า เย็นหาสติมิได้ ดูจมีสิง ถ้ากินถึงปอดให้หอบเป็นกำลัง กินถึงชายม้ามให้จับเป็นเวลา ระหายน้ำ กิน ถึงยอดอกเมื่อใด ลมสุนทรวาทพัดกล้ำให้สะอึกหายใจระอื้น แผ่นเสมหะกำเริบปะทะขึ้นกลัดลำคอ ตามืดหาแววมิได้ ตาแข็งนั้งก้มหน้ามิดูหน้าคน ดูปีศาจเข้าสิง ถ้ากินหัวใจและดับให้จิตเสียไป จึงเป็นต่าง ๆ

กาฬทั้ง 5 นี้เกิดขึ้นแก่ผู้ใดผู้นั้นจะสิ้นอายุ

दानजर

दानजर ชื่อกระระ ให้ลงอุจจาระขาวดูจดินสอพอง วางยาถูกก็หยุดไปให้พริ้งขึ้นทั้ง ด้วยยอดมด ตาฟางและเป็นเกล็ดกระดี่ ชอบกินเกลือ, กระมิ ได้เดือนพวกนี้ครู่เดียวเกิดได้ร้อย, พันตัวเต็มใส่ ใส่ฟองทองใหญ่ คับอกคับใจอึดอัดใจอยู่ 7 วัน มันแก่เข้าออกทางทวารหนัก, คอ ให้

อาเจียน จุกเสียด ขบท้องดังจะขัดใจ ร้อนกระสับกระส่าย หน้าซีดไม่มีเลือด อยู่ 8 วันตาย รวมทั้ง ล้มเจ็บจนถึงวันตาย 15 วัน แก้มได้เลย

ตานจร ชื่อ สันตุมิต เกิดเพื่อใช้พิฆาต เมื่อรู้เดิน, วิ่ง และล้มถูกไม้, ดิน หน้า, จมูก, ออก กระทบฟกซ้ำ ทำให้เจ็บ, ตัวร้อน, มือเท้าเย็น บิดตัวเป็นเมื่อยอดขึ้นทั้งตัว ครั้นจมเข้าไปให้ลง เป็นมูกเลือดนับเวลามีได้ แก้งดีได้ 1 เสีย 2

ตานจร ชื่อ สารพะพะระ ให้ชนลูกทุกคน เป็นยอดขึ้นในหู, จมูก ยอดแตกเป็นโลหิตไหล ให้รวมแตกเป็นหนองเหม็นเน่า เป็นช้วนาคาปี หายแล้วเป็นอีก ถ้าขึ้นจมูกร้ายนัก ขึ้นสมองตกลง ในท้องให้ลงดังหนองฝีและมันสมอง ตัดอาหาร เมื่อตายโลหิตออกทางหู, จมูก, ทวารหนักและเบา เป็นดังนี้ท่านตัดรักษาไม่รอดเลย

ตานจร ชื่อพรหมกิจ เกิดในรูสะดือดังฝีอัคนีสัน ขึ้น 3 วันให้ลงเป็นโลหิตสด ๆ เพราะมัน เข้าไปทำในดี, ตับ, หัวใจและลำไส้กลุ่มอกกลุ่มใจหาสติมิได้ร้อน, หนาวลงเป็นโลหิตเสมหะเน่า ดังนี้จะแก้ได้ แต่ 5 วันถึง 1 เดือน เกินนี้ไปอาการตัดตายเป็นเที่ยง ใกล้จะตายโลหิตออกทุกเส้นขน ถ้ามีตายจะเสียตาทั้ง 2 เพราะต้อกันหอย (จากตำราแพทย์แผนโบราณทั่วไป สาขาเวชกรรม เล่ม 2 โดยกองประกอบโรคศิลปะ สำนักงานปลัดกระทรวงสาธารณสุข หน้า 41 - 42)

คัมภีร์มัญชุสวาระวิเชียร

ในคัมภีร์นี้ จะกล่าวถึงลม ที่ทำให้เกิดโรค และมีอาการต่างๆ ตามลักษณะของลม 10 ประการคือ

1. ลมเป็นก้อน เป็นดาน ตั้งอยู่เบื้องขวา มีนาก็เป็นที่สุด ชื่อว่า ทักษณะคุละมะ
2. ลมเป็นก้อนเป็นดาน ตั้งอยู่เบื้องซ้าย มีนาก็เป็นที่สุด ชื่อว่า วามะกะคุละมะ
3. ลมเป็นก้อนเป็นดาน ตั้งอยู่เบื้องต่ำแห่งนาก็ ชื่อว่า โลหะคุละมะ
4. ลมเป็นก้อนเป็นดาน ตั้งอยู่เบื้องบนแห่งนาก็ ชื่อว่า เสลคามะกะคุละมะ
5. ลมเป็นก้อนเป็นดาน ตั้งอยู่ในอุระประเทศ ชื่อว่า เสลคามะกะตุละมะ
6. ลมเป็นก้อนเป็นดาน ตั้งอยู่ในลำไส้ มีนาก็เป็นเบื้องต่ำ มีเสมหะกระจายออกเป็นอันมาก ชื่อว่า กฤตคุละมะ
7. ลมเป็นก้อนเป็นดาน ตั้งอยู่อุระ มีดีซิมอยู่เป็นอันมาก ชื่อว่า ปิตตะคุละมะ
8. ลมเป็นก้อนเป็นดาน ตั้งอยู่หน้าขา มีโลหิตแตกออกมา ชื่อว่า รัตตะคุละมะ
9. ลมเป็นก้อนเป็นดาน ตั้งแอบก่อนลม วามะกะคุละมะอยู่ ชื่อว่า ทักษณะคุละมะ
10. ลมเป็นก้อนเป็นดาน ชื่อว่า ประวาตะคุละมะ ตั้งแอบก่อนลม ทักษณะคุละมะ อยู่

ลมก้อน ดาน เถา อันโต อันตั้งอยู่ในอก และตั้งอยู่บนยอดไส้ เกี่ยวผ่านลงไปอยู่ในนาภี ตั้งอยู่ได้เดือนหนึ่ง แพทย์อย่าพึงรักษาเลย อันว่าลมก้อน ดาน เถา อันอื่น นอกจากลม 10 ประการ นี้แพทย์พอจะเยียวยารักษาหาย

ลม ปิตตะคุณละมะ นั้น แพทย์ไม่พึงรักษา หากจะรักษา ก็พึงให้เผาเหล็กให้แดง เอาทาบลงบน ยา เพื่อจะให้ที่เฝ้านั้นพองขึ้น ทำทั้งนี้เพื่อมิให้พยาธิจำเจริญขึ้นมาได้ยาที่จะนาบ นั้นมีดังนี้

ขมิ้นอ้อย ว่านน้ำ เปราะหอม เมล็ดพันธุ์ผักกาด เมล็ดงาดำ เทียนดำ เอาสิ่งละ 6 ส่วน ต้มน้ำให้แห้ง เกล้าด้วยน้ำมันสุกร แล้ววางลงตรงที่เจ็บนั้น จึงเอาเหล็กแดงนาบลง แก้มลมก้อนดาน เถานั้นหายยาชื่อ ชิปะปะกะโธสถ รากสะค่าน เกลือสินเธาว์ เปลือกมะขามป้อม ชิงแห้ง เอาสิ่งละ 4 ส่วน บดเป็นผงละลายน้ำร้อนกิน แก้มเสียดแทง และแก้มคุณละมะ ทั้งปวง หาย

โรคมูลตร 20 ประการ (โรคปัสสาวะ)

1. น้ำปัสสาวะเป็นโลหิต
2. น้ำปัสสาวะเหลืองดังขมิ้น
3. น้ำปัสสาวะดั่งน้ำนมโค
4. น้ำปัสสาวะดั่งน้ำข้าวเช็ด
5. น้ำปัสสาวะดั่งใบไม้เน่า
6. น้ำปัสสาวะเป็นดั่งน้ำหนอง
7. น้ำปัสสาวะไหลซึมไป
8. น้ำปัสสาวะร้อน
9. น้ำปัสสาวะออกมาขัด
10. น้ำปัสสาวะดั่งน้ำล้างเนื้อ
11. น้ำปัสสาวะขัดเพราะดีให้โทษ
12. น้ำปัสสาวะขัดเกิดแต่ความเพียรกล้า
13. น้ำปัสสาวะขัดเกิดแต่ไข้ตรีโทษ
14. น้ำปัสสาวะขัดเพราะโรคประเมหะ ให้โทษ
15. น้ำปัสสาวะขัดเพราะเป็นนิ่ว
16. ไปปัสสาวะ วันละ 7 เวลา
17. ไปปัสสาวะ วันละ 10 เวลา
18. ไปปัสสาวะบ่อยๆ
19. น้ำปัสสาวะขัด เพราะเสมหะให้โทษ

20. น้ำปัสสาวะขัด เพราะลมให้โทษ

ยาชื่อ อัมพาทิคุณ

สมออัพยา ผลมะขามป้อม แผลงหอม หัวหมู เอาส่วนเสมอภาค ต้มแล้วต้มน้ำผึ้งลง
กินแก้มุตรพิการหาย

ดังปรากฏในคัมภีร์มัญชุสวาระวิเชียร กล่าวว่า

ว่ามีลมสิบประการ บังเกิดในลำดับโรคอื่นก็มี บังเกิดแต่ก่อนไข้ทั้งปวงก็มี และลม 10
ประการ เป็นก่อนเป็นดานนั้นคือทักษณะคุณละมะ 1 วามะกะคุณละมะ 1 โลหะคุณละมะ 1 เสลคามะ
กะคุณละมะ 1 ประวาตะคุณละมะ 1 ลมก่อนลมดาน ลมมี 10 ประการ ดังนี้

(1) อันว่าลมก่อนดานตั้งอยู่เบื้องขวา มีนาก็เป็นที่สุด ชื่อว่าทักษณะคุณละมะ (2) อันว่าลม
ก่อน, ดานตั้งอยู่เบื้องซ้าย มีนาก็เป็นที่สุดชื่อว่าวามะกะคุณละมะ (3) อันว่าลมก่อน, ดาน อันตั้งอยู่
ในเบื้องต่ำแห่งนาก็ ชื่อว่าโลหะคุณละมะ (4) อันว่าลมก่อน, ดานอันตั้งอยู่เบื้องบนแห่งนาก็ ชื่อว่า
เสลคามะกะคุณละมะ (5) อันว่าลมก่อนดานอันตั้งอยู่ในอุระประเทศ ฟังรู้ว่าชื่อเสลคามะกะคุณละมะ
(6) อันว่าลมก่อน, ดาน อันตั้งอยู่ในไส้มีนาก็เป็นเบื้องต่ำ มีเสมหะกระจายออกเป็นอันมาก ชื่อว่า
ฤตคุณละมะ (7) อันว่าลมก่อน, ดาน ตั้งอยู่ในอุระมีดีซิมอยู่เป็นอันมาก ชื่อว่าปิตตะคุณละมะ (8) อัน
ว่าลมก่อนดานอันตั้งอยู่หน้าขามีโลหิตแตกออกมา ชื่อรัตตะคุณละมะ (9) อันว่าลมก่อน, ดานชื่อ
ว่าทษฐะคุณละมะ ตั้งแอบก่อนลมวามะกะคุณละมะอยู่ ชื่อว่า ทษฐะคุณละมะ (10) อันว่าลมก่อนดานอัน
ชื่อว่าประวาตะคุณละมะ ตั้งแอบก่อนลมทักษณะคุณละมะอยู่ อันว่าลมก่อน, ดาน, เถา อันใดอันตั้งอยู่
ในอกและตั้งอยู่บนยอดได้เกี่ยวผ่านลงไปอยู่ในนาก็ นั้นตั้งอยู่ได้เดือนหนึ่งแพทย์อาจารย์อย่าฟัง
รักษาเลย อันว่าลมก่อนดาน เถา อันอื่นนอกกว่าลม 10 ประการนี้แพทย์จะเอาเยียวรักษาก็หาย
อันว่าลมปิตตะคุณละมะนั้นอันแพทย์มิฟังจะรักษา มิและว่าแพทย์จะรักษาก็ฟังให้เฝ้าเหล็กให้แดง
เอาทาบลงบนสรรพยาเพื่อจะให้ที่เฝ้านั้นพองขึ้นทำทั้งนี้เพื่อมิให้พยาธิจำเจริญขึ้นมาได้ และสรรพยา
ที่จะนابนั้นเอาขมิ้นอ้อย ว่านน้ำ เปราะหอมเมล็ดพรวณผักกาด เมล็ดงาดำ เทียนดำ สิ่งละ 6 ส่วน
ตำให้แหลกเคล้าด้วยน้ำมันสุกรแล้ววางลงที่เจ็บนั้นแล้วจึงเอาเหล็กแดงนابลงแก้ลมก่อน, ดาน,
เถา นั้นหาย

ยาชื่อว่าจิตระกาทิคุณ เอาผักแพวแดง รากหัวลิง รากละหุ่งแดง ชิงแห้ง มหาหิงคุ์ ผล
โมกมัน เกลือสินเธาว์ สิ่งละ 7 ส่วน กระทำเป็นจุนละลายน้ำร้อนกิน แก้ลมคุณละมะให้เสียดแทงหาย

ยาชื่อขิปะปะกะโอสถ เอารากสะค่าน เกลือสินเธาว์ เปลือกมะขามป้อม ชิงแห้ง สิ่งละ 4
ส่วน กระทำเป็นผงละลายน้ำร้อนกิน ชนะลมเสียดแทงแก้ลมคุณละมะทั้งปวงหาย

ยาชื่อพระหะธาทิคุณ เอารากมะแว้งเครือ รากจุกโรหิณีรากกำจาย เปราะหอม โหระวมฤคสิงคสี โกฐจุฬาลัมพา รากบัวบก รากสัก ผลกระดอม ช่าลิง สิ่งละ 10 ส่วน กระจ่าเป็น จุลละลายน้ำผึ้งให้เหลวพืดมกิน แก้มปิดตะคุละมะ อันเสียดแทงแก้ไข้สันนิบาตก็หาย

แก้ไอผอมแห้ง เหลืองและหมองใจให้บวม แก้หืดและหิตเปื่อยพุพองหนองไหลอันพึงเกลียดก็หาย

ยาชื่อปิดโศลาทิกะวาท เอาผลกระดอม สมอไทย สมอพิเภก ผลมะขามป้อม ใบสะเดา สิ่งละ 5 ส่วน ต้มกินแก้มอยู่เบื้องซ้าย แก้ไข้เพื่อตีตัวเหลืองและเสมหะมักให้ราก แก้มเสียดให้ ร้อนเป็นกำลังหาย

ยาชื่อวิไลยโอสถ เอาชิงแห้ง ละหุ่งแดงทั้งใบ, ราก เทียนเขาวพาดิ รากไผ่สีสุก สารส้ม มหาหิงคุ์ เกลือเทศ สินเธาว์, กระจ่างจากรากจุกโรหิณี สิ่งละ 11 ส่วน กระจ่าเป็นจุลละลายน้ำร้อนกิน แก้มก่อน, ดาน, เถา ให้เสียดแทงหาย

ยาชื่อสรรพโอสถ เอาตรีภูกู ยางสน เกลือสินเธาว์ โคกกระสุน กระจ่าดินปา รากมะเขือขึ้น รากกรรณิกา รากคนที่สอ รากคนที่เขมา รากมะแว้งทั้ง 2 รากอ้ายเหนียว รากมะเขือคางแพะ สหัส คุณทั้ง 2 มหาหิงคุ์ กำลั้งหนูมาน หัวเอื้องเพ็ชรม้า หัวหอม สิ่งละ 12 ส่วน กระจ่าเป็นจุลละลายน้ำ ร้อนกิน แก้มก่อนเพื่อเสมหะให้เสียดแทงหาย

ยาชื่อพระโยธาธิคุณ เอาตรีภูกู กำลั้งหนูมาน เงาะอุบล ผลข้าพลุ สะค่าน ผักแพวแดง เทียนเขาวพาดิ จันทน์เทศ สิ่งละ 10 ส่วน กระจ่าเป็นจุลละลายน้ำนมโคกินให้ใจชื่น แก้โรคบังเกิด แต่ดีเสมหะให้ร้อนและให้ผูก แก้โรคผอมเหลืองและเสมหะและเจ็บอกหาย

ยาชื่อตรีผลา เอาตีผลา ผลผักชี ขิง สะค่าน ผักแพวแดง สิ่งละ 7 ส่วน กระจ่าเป็นจุลบด ด้วยเถาว์วัลย์เปรียง ต้มละลายกินด้วยน้ำเถาว์วัลย์เปรียง ตัดยางสนลง แก้มก่อนและลมเสียดแทงหาย

จะกล่าวมูตรโรคมี่ 20 ประการ คือน้ำเบาเป็นโลหิต 1 น้ำเบาเหลืองดั่งน้ำมัน 1 เบาดัง น้ำนมโค 1 เบาดังน้ำข้าวเซ็ด 1 เบาดังใบไม้เฝ้า 1 เบาดังเป็นน้ำหนอง 1 เบาไหลซึมไป 1 เบานั้น ร้อน 1 เบาออกมาขัด 1 เบาดังน้ำล้างเนื้อ 1 เบาขัดเพราะดีให้โทษ 1 เบาขัดเพราะเสมหะให้โทษ 1 เบาขัดเกิดแต่ความเพียรกล้า 1 เบาขัดเกิดแต่ไข้ตรีโทษ 1 เบาขัดเพราะโรคประเสมหะให้โทษ 1 เป็นนิ้วให้เบาขัด 1 เป็นเบาวันละเจ็ดเวลา 1 เป็นเบาวันละสิบเวลา 1 เป็นเบานั้น ๆ บ่อย ๆ 1 เบา ขัดเพราะลมให้โทษ 1 อันว่ามูตรโรคให้โทษมี 20 ประการดังนี้

ยาชื่อตีกการิคุณ เอาเครือเขายอดด้วน ผักขวง พญารากเดี่ยวบอระเพ็ด สิ่งละ 4 ส่วนต้ม ไว้ให้เย็นแล้วพืดมกิน แก้มุตรขาวหาย

ยาชื่ออัพพะยาธิคุณ เอาสมออัพพา 5 เหลี่ยม ผลมะขามป้อม แผลหอม หัวหมู เก็บมา ประมวลเข้าให้เท่ากันต้ม แล้วตัดน้ำผึ้งลงต้มกินแก้มุตรพิการหาย

ยาชื่อกะเวริมาละโอสถ เอารากกุ่มบก 7 ส่วน รากมะแว้ง 35 ส่วน ของแคะแกล 37 ส่วน
ทำผงละลายน้ำผึ้งตัดลงกิน แก้โรคปัสสาวะหาย

ยาชื่ออุทธะโอสถ เอารากจิงจ้อน้อย รากโคกกระสุน รากรอกฟ้า รากหมอน้อย หญ้าแพรก
จันทร์ทั้ง 2 รากพิลังกาสา สิ่งละ 8 ส่วน ต้มไว้ให้เย็นเอาน้ำผึ้งตัดลงแล้ว กินแก้เบาขัดเพื่อดีหาย

ยาชื่อพฤกษ์นิบรณ เอชาเรือดตัวผู้ กำลังหนุมาน โคนกระสุน รากมะแว้งทั้ง 2 สิ่งละ
5 ส่วน ต้มกินแก้เบาขัดเพื่อดี ลมซึ่งให้ผูกนั้นหาย

ยาชื่อวิกษะโอสถ เอารากเอื้องใหญ่ ชะลูด รากบุษนาค รากมฤตสิงคลี เน่าป็นตอ
รากขมิ้นชัน สิ่งละ 6 ส่วน ต้มกินแก้เบาขัดเพื่อดี, ลม นั้นหาย

ยาชื่อประระสะกันพะโอสถ เอารากยอ รากแคฝอย รากหญ้าแพรก สิ่งละ 3 ส่วน ต้มแล้ว
คั้นเอาน้ำ แล้วเอาช้าวตอกกับน้ำผึ้งระคนปนลงในน้ำยาต้มเอาไว้ให้เย็นแล้วจึงกิน แก้ลม แก้ดี
แก้ร้อนอก แก้ร้อนกาย แก้ระหาย แก้เสียดแทงกึ่งสลับ แก้ราก สะค้ำและวิงเวียนแก้เบาเหลืองเป็น
เพื่อดี แก้เบาเป็นบุพโพ แก้ลงเบาและเบาเป็นปวงดังลมพัดหายเส้น

ยาชื่อกุสะโอสถ เอารากหญ้าคา รากอ้อ รากแซม รากเลาแลง รากหญ้าแพรก สิ่งละ 5
ส่วน ต้มกินก่อนยาทั้งปวง เป็นยาประจุมูก่อน แก้เบาขัดเพื่อดีนั้นหาย ไข้แล้วดี

ยาชื่อมุละการิคุณ เอแห้วหมู กฐะมา ขมิ้นอ้อย, ชันเครือ, เครือเถายอดด้วน เครือเขา
ไฟ ว่านน้ำ รากจำปา เปราะหอม โกรฐสอ รากมะกอก ผลกระจับ น้ำตาลจีน เทียนยาวพาณี สารส้ม
สิ่งละ 16 กระทำเป็นจุนละลายน้ำร้อนกิน แก้เบาขัดและเบาชันหาย เป็นยาประจูปัสสาวะพรรค
ไข้แล้วดี

ยาชื่อศรวิญญูล เอารากกุ่มบก พริกไทย ดีปลี ชิง สิ่งละ 7 ต้มกินขัดเบาเพื่อริดสีดวงหาย
เป็นยาประจุมูตร

ยาชื่อธัพพะยาริคุร เอสะค้ำน ผักแพวแดง ดอกดิง ว่านน้ำ ยาดำ มหาหิงคุ์ โกรฐสอจีน
โกรฐจุฬาลัมพา โกรฐพุงปลา กัญชาเงาอุตพิท เยื่อราชพฤกษ์ ชะเอมเทศ ดีปลี แก่นแสมทะเล สิ่งละ
15 ส่วน พริกอ่อนเท่ายาทั้งหลาย กระทำเป็นจุน น้ำใบกะเม็ง น้ำลูกประคำดีควาย เคล้ายาดาก
ให้แก่สิ่งละ 7 ครั้ง แล้วบดด้วยน้ำผึ้งกินหนัก 1 สลึง แก้ร้อน 5 ประการ ให้จุกเสียดและพรรคเป็น
ก้อนในอุทร เจ็บทั่วสรรพางค์กาย เจ็บสะเอวมือเท้าคางกระด้างและเมื่อยขบทุกข้อลำขัดแข็งขา
เจ็บทวารหนักเบา ๆ พิการต่าง ๆ เจ็บศีรษะเวียนหน้าตาและเจ็บไหล่ทั้งสองปากเปรี้ยวเสียงแหบ
แห้งขัดข้าง ออก ท้องขึ้น ท้องพองกินอาหารมิได้นอนไม่หลับ โรคทั้งนี้เป็นเพราะเสมหะแห้ง ในอก
เป็นป้างเพื่อดี ลมเป็นบาดทะจิด และโรคทั้งนี้บุรุษสตรีเป็นดุจกัน

ยาธัพพะธิดุณขนานนี้ อาจบำบัดโรคดังกล่าวมาหายสิ้น เร่งทำขึ้นไว้ใช้เกิดดีนัก

ยาต้มคู่กัน เหารากส้มกุ่มทั้ง 2 สิ่งละ 1 บาท เบนจขี้เหล็กสิ่งละ 1 บาท รากโคกกระออม รากทรงบาดาล แก่นสักหิน 5 บาท รากกะทกรก 6 บาท รากข้าพลุ รากเจตมูล แก่นแสมสาร แก่นมะเกลือ แก่นลันทม แก่นมะกา แก่นมะขาม แก่นราชพฤกษ์ โคกกระสุน ชะเอมทั้ง 2 สิ่งละ 10 บาท แก่นปฐู แก่นแสมทะเล แก่นมะหาด สิ่งละ 18 บาท รากตองแตก 20 บาท ผักเสี้ยนผี 24 บาท ยาข้าวเย็นทั้ง 2 สิ่งละ 30 บาท ต้มน้ำ 7 สระยาปฐู เอมหาหิงค์ การบูร พริกไทย สิ่งละสลึงเพื่อ ชิงแห้ง ดีปลี สะค่าน สิ่งละ 2 สลึงเพื่อ ลูกจันทน์เทศ 1 บาท ทำผงแล้วรินยาตั้งไว้ แล้วกลั่นใจหีบ ยาผง 3 หีบตัดลง กินแก้กร่อนเลือด กร่อนลม กร่อนหิน กร่อนเส้น กร่อนน้ำหาย แก้ธาตุท้องขึ้น นอนไม่หลับให้กระสับกระส่ายแก้มือเท้าตายและริดสีดวง มงคร่อหนีไอ แก้ลมเสียดแทงตามสีข้าง แก่ซัดเบาเพื่อลมกร่อนให้ดวงหัวเห่นา และเบาเหลือง ให้ร้อนในอกมีนตึงเจรจาไม่ออกซึกเท้ากำมือ กำแก้ลมพรวดึกจุกเสียด ให้ร้อนตามเหน็บกระเบน และเบาบ่อย ๆ เกิดเพราะเตโชธาตุกำเร็บ ในกองปิดวิธาดุกินของผิด ระวังจึงเป็น แก้ลมดานธิดุณไม่ยอมเบาเป็นหนองเหตุมักมาก เบญจกามคุณ ระวังกระทบซ้ำชอกในกองปิดวิธาดุจึงเป็นโรคต่าง ๆ แก้ลมอัมพาตบาดทะยักซึก ปากเบี้ยวตาแหก แก้ไล่เลื่อนให้ปวดตามหัวเห่นาและท้องน้อย อุปทมเป็นหนองในให้ผอมเหลืองให้ เสมหะเหนียวดังมูลหมูก็หาย แก้เถาดานเป็นก้อนเป็นลูกกลิ้งในท้องเพราะว่าโยกำเร็บ บางทีให้ออยากน้ำเวลาเที่ยงคืนเหตุเพราะอาไปกำเร็บจึงเป็น บางทีให้คันตัวเหมือนมดไต่ด้วยลมในกองปิดวิธาดุกำเร็บ จึงเป็น บางทีบริโศคของเข้าไปให้ท้องขึ้นพะอืดพะอม เพราะธาตุเพลิงนั้นหย่อนจึงทำให้โทษ บางทีให้หัวหาแรงมิได้ เพราะวาโยนั้นหย่อนจึงให้โทษ บางทีให้เหน้อยเป็นกำลัง กินอาหารให้เป็นฝี่ในอกและตกเลือดทวารทั้ง 9 ก็อาศัยด้วยเตโชกำเร็บจึงเป็น บางทีก็กลายเป็นมานเลือด ลมดิน เพราะธาตุทั้ง 4 ไม่บริบูรณ์ ยาต้มขนานนี้แก้สรรพโรคห้าร้อยจำพวกแต่บันดาลเกิดแก่มนุษย์ ชาย หญิง กินหาย ถ้ายาขนานนี้แก้สรรพโรคไม่หายเป็นกรรมของผู้นั้น ยากที่แพทย์จะเอาเยียวยา รักษาไม่ได้เป็นอันขาดทีเดียว

(จากตำราแพทย์แผนโบราณทั่วไป สาขาเวชกรรม เล่ม 2 โดยกองการประกอบโรคศิลปะ สำนักงานปลัดกระทรวงสาธารณสุข หน้า 39 - 40)

คัมภีร์อุทรโรค

คัมภีร์อุทรโรค ว่าด้วยโรคที่มีอาการเจ็บปวด ผิดปกติในท้อง มีสาเหตุจากธาตุไม่ปกติ เป็นพื้นฐานและเกิดความเจ็บปวดอื่น ประกอบแตกต่างกัน เรียกชื่อโรคว่า "มาน" แบ่งเป็น 18 ประการคือ

มานน้ำ 4 เกิดจากเลือดและน้ำเหลืองไหลซึมซาบอยู่ในกระเพาะหรือขังอยู่ในท้อง

มานลม 4 เกิดจากลมที่เป็นโทษพัดหรือซังอยู่ในท้อง ทำให้แน่นและเกิดอาการเจ็บปวด

มานโลหิต 4 เกิดจากเลือดระดูร้าง เลือดตกหมก เลือดเน่า และเลือดจาง

มานเกิดแต่ดาด 2 เกิดจากกอดาลที่ชื่อว่า ทักขินะมาน อยู่ข้างขวา และกอดาลที่ชื่อว่า อุตระมาน อยู่ข้างซ้าย

อาการของโรค “มาน” มักทำให้ปวดท้อง แน่นท้อง ท้องพองบวม กินอาหารมิได้ ขับถ่ายหนักเบาไม่ปกติ หรือขับถ่ายไม่ได้ตามตำราได้บอกยาแก้ไข้หลายขนานรวมทั้งยาถ่ายด้วย

คัมภีร์อุทรโรค ว่าด้วยมาน 18 ประการ มานเกิดขึ้นได้โดยอนุโลมตามธาตุวิปริต ในกองสมุฏฐาน ให้เป็นเหตุ กระทำให้ท้องนั้นใหญ่ สมมุติเรียกว่า มาน มานมี 18 ประการ ดังนี้

1. มานน้ำ มี 4 ประการ ดังนี้

1.1 มานน้ำ บังเกิดด้วย โลหิต น้ำเหลืองระคนกัน ซึมซาบไปในลำไส้

1.2 มานน้ำ บังเกิดด้วยลำไส้ปรี ไหลซึมออกมาซังอยู่ในท้อง

1.3 มานน้ำ บังเกิดด้วย น้ำเหลืองซึมซาบซ่าน ไปในก้อนเนื้อ และทุมขน

1.4 มานน้ำ บังเกิดด้วยน้ำเหลือง ซ่านเข้าไปซังอยู่ในกระเพาะปัสสาวะ และ

มดลูก

2. มานลม มี 4 ประการ ดังนี้

2.1 มานลม บังเกิดแต่กอดอโรคมาวาตา

2.2 มานลม บังเกิดแต่กอดอุทังคมาวาตา

2.3 มานลม บังเกิดแต่กอดกุจฉิสยาวาตา

2.4 มานลม บังเกิดแต่กอด โภฏฐาสยาวาตา

3. มานหิน มี 4 ประการดังนี้

3.1 มานหิน บังเกิดแต่กอดอโรคมาวาตา อัมพาด มุตฆาต ระคนกัน

3.2 มานหิน บังเกิดแต่กอดอุทังคมาวาตา อันทพฤกษ์ สันตะฆาต ระคนกัน

3.3 มานหิน บังเกิดแต่กอด กุจฉิสยาวาตา อัมพาด ปิตคาค ระคนกัน

3.4 มานหิน บังเกิดแต่กอด โภฏฐาสยาวาตา อันทพฤกษ์ รัตคาค ระคนกัน

4. มานโลหิต มี 4 ประการ ดังนี้

4.1 มานโลหิต บังเกิดแต่ระดูขัด ระคนด้วย อังคมังคานุสารีวาตา

4.2 มานโลหิต บังเกิดแต่ระดู มิได้เดินเป็นปกติ ระคนด้วย วาโยพิการ

4.3 มานโลหิต บังเกิดแต่โลหิตเน่า ระคนด้วยระดูร้าง โลหิตคลอดบุตร ต้อง

พิฆาต พลัดตกหล่น

4.4 มานโลหิต บังเกิดแต่โลหิตจาง ทำให้บวม วิงเวียน หน้ามืด ตามัว

5. มานเกิดแต่दान มี 2 ประการ ดังนี้

5.1 มานทักขิมาน บังเกิดแต่กองदानทักขินาคุน กำเนิดตั้งอยู่ฝ่ายขวา

5.2 มานอุตรามาน เกิดแก่กองदानอุตราธิคุน กำเนิดตั้งอยู่ฝ่ายซ้าย

ลักษณะอาการของมานต่าง ๆ มีดังนี้

1. มานน้ำ 4 ประการ มีลักษณะอาการ คือ

1.1 มานน้ำบังเกิดด้วยโลหิต น้ำเหลืองระคนกัน ซึมซาบไปตามลำไส้เล็กน้อย ลำไส้ใหญ่ มีอาการทำให้ลำไส้แน่นพองขึ้น แน่นเข้าไปในท้อง บริโภคอาหารไม่ได้ ให้ฉี่ไปด้วยลม และน้ำเหลืองเป็นกำลัง แล้วให้ ท้องนั้นใหญ่ขึ้น จะลุกนั่ง ก็ไม่ได้ ให้เหนื่อย หอบ

1.2 มานน้ำบังเกิดด้วยลำไส้ปริไหลซึมออกมาซึ่งอยู่ในท้องและไต อาการ กระทำให้ชั้ตอุจจาระ ให้อุจจาระ เดินไม่ปกติ โดยกำลัง คุกทวารปิด แล้วกลับเป็นใหม่อีก สองครั้ง สามครั้ง โรคนี้ขึ้นทิวขึ้น ท้องนั้นใหญ่ออกมา นานเข้า กระทำให้ชুবผอม หาโลหิตไม่ได้ กินอาหารไม่รู้รส นอนไม่หลับ

1.3 มานน้ำบังเกิดด้วยน้ำเหลืองซึมซาบไปในก้อนเนื้อและขุมขน มีอาการกระทำให้บวมขึ้นทั้งตัว แต่เป็นบั้นเป็นท่อน ครั้นถ่ายยาททยา ลงไป ก็ยุบ แล้วกลับเป็นอีกมากกว่าเดิม เป็นอย่างนี้หลายครั้งหลายหน ครั้นนานเข้าจะนั่งมิได้ จะนอนราบลงก็ไม่ได้ ได้แต่นอนคดงอ จึงค่อยสบาย แล้วบวมขึ้นไป ทั่วตัว ดังเนื้อจะปริออกจากกัน ผิวหนังชั้ด ไม่มีโลหิต จะเคลื่อนไหว ร่างกายส่วนใดก็มีได้ นอนชมอยู่ดังศพขึ้นพอง สมมุติว่า " มานทะเลนุ "

1.4 มานน้ำบังเกิดด้วยน้ำเหลืองซาบเข้าไปซึ่งอยู่ในกระเพาะปัสสาวะ และมดลูก อาการกระทำให้น้ำเหลืองนั้นซาบ และซึ่งอยู่ในกระเพาะ ให้ชั้ตปัสสาวะ แต่ไม่ชั้ด เหมือนประระเมหะ เป็นแต่ปัสสาวะ มีสะดวก ไม่มีฟอง และน้อยไป มีสีต่าง ๆ กัน บางทีสีเหลืองขาว ดำแดง กำหนดแน่นนอนไม่ได้ นานเข้ากระเพาะปัสสาวะ เบ่งออกมา เวลาเห็ง้อออก เสียไปทั่วร่างกาย สะบัดร้อนสะท้านหนาว ร่างกายชুবชีบ ผอม ไอ อาเจียน ออกแต่น้ำลาย รับประทานอาหารไม่ได้ อุจจาระไม่ปกติ มานน้ำ ทั้ง 4 ประการ เกิดแต่กองเตโช เป็นมันทธาตุ ยิ่งไปด้วยเสมหะ มีกำลัง คือไฟธาตุหย่อน อาหารไม่ย่อย ลงไปวันละ 2-3 เวลา สวิงสวายใจสิ้น ไม่มีเรี่ยวแรง กระทำให้ท้องขึ้นอยู่เสมอๆ อุจจาระเป็นเมือกมัน เป็นเปลว หยาบ ละเอียด ปวดมวน โทษทั้งนี้เกิดแต่กองอาไปธาตุ 12 ประการเป็น เหตุ

2. มานลม 4 ประการ มีลักษณะอาการคือ

2.1 มานลม บังเกิดแต่ของอโรคมาวาต อากาการกระทำให้ลมนี้ตั้งอยู่ในท้อง ไม่ได้พัดลงไปตามปกติ ให้พะอืดพะอม และให้ท้องขึ้นอยู่ เสมอ บางทีจุก บางทีแน่นไปทั่วท้อง รับประทานอาหารไม่ได้ ให้อิมไปด้วยลม ผายลมไม่สะดวกท้องผูก เป็นพรรตีก ด้วยลมกองนี้กระทำ จึงให้ท้อง ใหญ่ขึ้น พอสังเกตตั้งอยู่ได้สะดวก 2 นิ้ว ครั้นลดลง ก็กระจายออกแล้ว กลับแข็งเข้าอีก ลอยขึ้นมาทับเส้นอันทพฤกษ์อยู่ ลมนี้จึงพัดกลับขึ้น ให้ท้องนั้นใหญ่ออก แล้วแข็งดังกล่าวนั้นแล้ว

2.2 มานลม บังเกิดแต่ของอุทธรังคมาวาต อากาการกระทำ ให้ลมนี้ตั้งค้างอยู่ในท้อง ไม่ได้พัดขึ้นไป ตามปกติ แน่นหน้าอก รับประทานอาหารไม่ได้ เวอไม่ออก ผายลมไม่สะดวก อุจจาระผูก ลมนี้กล่า พัดเตโช เตโชให้กำเรบ จึงแน่นไปทั่วท้อง ลมกองนี้ตั้งอยู่เหนือสะดือ 2 นิ้ว แข็งดุจแผ่นกระดาษ ทับอยู่บนเส้นอันทพฤกษ์ ระคนด้วยลมอุทรวาต จึงพัดให้ท้องใหญ่ขึ้น ท้อง เต็มไปด้วยลมและใหญ่กว่าปกติ

2.3 มานลม บังเกิดแต่ของลม กุจฉิสยาวาต อากาการ ลมกองนี้พัดอยู่ในท้อง ระคน เข้ากับลมอุทรวาต ก็พลอยกำเรบขึ้น ไม่ได้พัดลงไปสู่ทวาร ทวารจึงไม่ได้เปิด อุจจาระก็ไม่เดินเป็น ปกติ ถ้ารับประทานยา ก็เดินโดยกำลังยา ครั้นคุมเข้าก็ทำให้แน่นอืดเพื่อ ถ้าถ่ายไปก็ค่อยสบาย แล้ว กลับเป็นอีก หลายครั้ง ท้องใหญ่ขึ้น โดยกำลังวาโยกล่า พัดเตโชธาตุให้ดับเสีย กระทำให้ท้องขึ้นอยู่ เป็นนิจ หายใจไม่สะดวก เหนื่อยมาก รับประทานอาหารมัก ทำให้คลื่นเหียนอาเจียน เวลาเข้าท้อง ค่อยหย่อนลง สบายไปจนถึงเที่ยงวัน เวลาบ่าย ท้องนั้นขึ้นไปจนถึงย่ำรุ่ง หากความสุขไม่ได้

2.4 มานลม บังเกิดแต่ของโกฏฐาสยาวาต อากาการ ลมกองนี้พัดอยู่ในลำไส้เล็กน้อย และลำไส้ใหญ่ เมื่อจะเกิดโทษระคนกันเข้ากับลมอุทรวาต ก็พลอยกันกำเรบ พัดไม่มีกำหนด ลำไส้ นั้นก็พองขึ้น ดุจบุคคลเป่าลูกโป่ง ก็พองขึ้นเต็มไปด้วยลม กระทำให้พะอืดพะอม ถ่ายอุจจาระไม่ได้ โทษอันนี้ คือลมโกฏฐาสยาวาต มิได้พัดอุจจาระ ลงสู่อุททวาร ทวารก็ไม่ได้เปิด อุจจาระจึงเดินไม่ ปกติ ทำให้จุก แน่นเสียดไปทั้งท้อง สะบัดร้อนสะบัดหนาว โดยลมนี้กระทำพิษ

3. มานหิน 4 ประการ อากาการ คือ

3.1 มานหิน บังเกิดแก่ของอโรคมาวาตา อัมพาท มุตฆาตระคนกัน อากาการคือ ลม อโรความาวาตา พัดขึ้นตามเกลียวอัมพาท เกลียวมุตฆาต นั้นกล่า เหลือกำหนด กระทำให้เส้นนั้น พองแข็งเข้าติดกันเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันแล้ว ยันขึ้นไปถึงยอดอก ทำให้แน่นอกเป็นกำลัง ทำให้ หนึ่งท้องนั้น ใหญ่ขึ้นโดยอำนาจเส้น ตึงแข็งติดกัน เข้าดูจทำนบกั้นน้ำ คือกั้นไม่ให้ลมตกลงได้ สะดวก

3.2 มานหิน บังเกิดแต่ของอุทธรังคมาวาตา อันทพฤกษ์ สันตะฆาตระคนกัน อากาการคือ ลมอุทธรังคมาวาตา พัดลงมา นั้นกล่า เหลือกำลังยิ่งนัก และขังอยู่ในเกลียวอันทพฤกษ์

และสันทะฆาตนั้น ก็พลอยกำเริบแข็งตัวตึง กล้าขึ้นติดกันเป็นแผ่น อันหนึ่งอันเดียวกัน แล้วขึ้นไป ยันหน้าอกด้านซ้าย แข็งดังท่อนเหล็ก แน่นในทรวงอกมาก ท้องนั้นก็ใหญ่ขึ้นโดยกำลังลม ถ้าได้บีบ นวด จึงค่อยคลายลงบ้าง

3.3 มานหิน บังเกิดแต่กองกุจฉิสยาวาตา อัมพาท ปัดคาดระคนกัน อาการคือ ลมกุจฉิสยาวาตา กำเริบขึ้นในท้องกล้ายิ่งนัก ไม่ได้พัดลงตาม ช่องทวาร จึงทำให้เป็นอัมพาท ปัดคาด เป็นเถาเป็นดานแข็ง โดยอำนาจของลมเดินในลำไส้หนักกล้า เส้นนั้นก็พองขึ้นติดกับชาย โคนทางด้านขวา กระทำให้เจ็บอยู่ 2-3 วัน แล้วหายไป โดยกำลังพิษ วาโยกระทำ

3.4 มานหิน บังเกิดแก่กองโกฏฐาสยาวาตา อัมพฤกษ์ รัตมาตระคนกัน อาการ คือ ลมโกฏฐาสยาวาตา พัดในลำไส้บ่อย กล้ายิ่งนัก กระทำให้ ลำไส้พองขึ้น ทับอันทพฤกษ์ รัตมา ตระนั้น จึงลงไปแขวนติดกระดูกสันหลัง อยู่ย่นลงมาถึงท้องน้อย ให้ตั้งหัวเหน่ามาก แล้วตั้งเป็นก้อน แข็งใหญ่ขึ้น มีอาการให้ถ่วงท้องน้อย ออกสันหลัง และหน้าตะโพก

4. มานโลหิต 4 ประการ มีลักษณะอากาศคือ

4.1 มานโลหิต บังเกิดแต่ระดูขัด มิได้มาตามปกติ ระคนด้วยลมอัมมังคัมภคานูสูราวี วาตา อาการ เมื่อจะกระทำให้เกิดโทษนั้น ระดูมิได้มาตาม ปกติ ในรอบเดือน ครั้นนานเข้าก็ กระทำให้เป็นพิษระคนด้วย ลมอัมมังคัมภคานูสูราวีวาตา ก็พากันกำเริบขึ้น กระทำให้เตโชธาตุนั้นอภิ ธาตุยิ่งขึ้น ตั้งเป็น ก้อนเหนื่อสะดือทับกองลมอุทรवाद ไม่ให้เดินเป็นปกติ

4.2 มานโลหิต บังเกิดแต่ระดูมิได้มาตามปกติ ระคนด้วยลมอันชื่อว่า วาโยพิการ อาการเมื่อจะกระทำ ให้เกิดโทษนั้น ระดูมิได้มาตามปกติ ในรอบเดือน ครั้นนานเข้าก็กระทำให้เป็น พิษระคนด้วย ลมอันชื่อว่า วาโยพิการ ก็พากันกำเริบ พุ่งขึ้นไปทั้งอุทร จึงกระทำให้ท้องใหญ่ ร่างกายซูบ ผอม ใจ ร้อน ๆ หนาว ๆ หรือ หรือร้อน ๆ หนาว ๆ บางส่วนของร่างกาย บางที่มีบวม เหน็บววม หน้าตะโพกบวม ท้องขึ้นอืดเพื่อ จุกแน่น

4.3 มานโลหิต บังเกิดแต่กองโลหิตกระทำพิษ (โลหิตเน่า) ระคนด้วยระดูร้าง โลหิต ระหว่างคลอดบุตร โลหิตต้องพิฆาต ซอกซ้า อาการเมื่อแรกจะบังเกิดขึ้น กระทำให้อาเจียน ก่อน มีเหงื่อออกที่หน้ามาก กระทำให้คลื่นเหียนอาเจียน น้ำลายมีรสขม มีดหน้าตาลาย สวิงสวาย แล้วกระทำให้ฟกบวมขึ้นที่ตะโพก หัวเหน่า สะดือ ท้องน้อย แล้วจึงฟกบวมไปทั่วร่างกาย แน่น หน้าอก ท้องอืด หายใจไม่เต็มปอด นอนไม่หลับ อ่อนเพลียมากรับประทานอาหารไม่ได้

4.4 มานโลหิต บังเกิดแต่กองโลหิต คือเมื่อโลหิตจาง กระทำให้บวมไปทั่วร่างกาย วิงเวียน หน้ามืด ตามัว อาการ เมื่อจะกระทำ โทษนั้น ให้วิงเวียนหน้ามืดตามัว จุกเสียด ถึงเวลา บ่าย เมื่อทุเลา แล้วก็กลับเป็นอีก จนล่วงเข้าสามยามจึงกระทำให้ท้องนั้นใหญ่ มีอาการอืด

จุกแน่น ครั้น รับประทานยาถ่าย ก็ทำให้ท้องนั้นยุบลง ครั้นยุบลงแล้ว ก็กลับมีอาการเช่นเดิมอีก เป็นอยู่อย่างนี้หลายครั้ง ต่อไปให้มีอาการใหม่เกิดขึ้นอีก คือกระทำ ให้บวมลงไปจนถึงหัวเข่า และเลื่อนขึ้นไปจนถึงใบหน้า เบื่ออาหาร หอบ หิวโหย เป็นกำลัง

5. มานเกิดแต่ดาน 2 ประการ มีลักษณะอาการ คือ

5.1 มานทักขินมาน บังเกิดแต่ดานทักขินคุณ ตั้งอยู่ฝ่ายขวา (ท้องด้านขวา) อาการเมื่อจะบังเกิดขึ้น กระทำให้ร่างกาย มีอัมพาต น้ำแข็ง ให้แสงขม ขนลุกชัน ท้องบวมจุกแน่นอยู่ เป็นประจำ ปัสสาวะ ไม่สะดวก อุจจาระปวดบวมถ่วงคล้ายเป็นบิด แน่นหน้าอก เป็นส่วนมาก อาการนี้ จะบวมแต่ปลายเท้าขึ้นก่อน อ่อนเพลีย เบื่ออาหาร จุกแน่นท้อง นอนไม่หลับ ต่อเมื่ออาเจียนหรือ อุจจาระออกมา จึงค่อยทุเลาลงบ้าง ให้ท้องข้างขวาแข็งเป็นดาน

5.2 มานอุตรามาน บังเกิดแต่ดานกองอุตราธิคุณ ตั้งอยู่ฝ่ายซ้าย (ท้องด้านซ้าย) อาการเมื่อจะบังเกิดขึ้น กระทำให้เสียดราวข้างด้านซ้าย ตลอดสันหลัง วิงเวียนเป็นประจำ แน่นหน้าอก รับประทานอาหารไม่ได้ อาเจียนแต่ลมเปล่า สวิงสวาย แสงขมให้ขนลุกชัน ท้องด้านซ้ายนั้น บวมแข็ง เป็นดานขึ้น

ลักษณะอุตรามาน ก็เหมือนกันกับทักขินมาน ต่างกันก็แต่อุตรามาน ตั้งอยู่ที่ท้องด้านซ้าย ส่วน ทักขินมาน ตั้งอยู่ที่ท้องด้านขวาเท่านั้น กระทำพิษ เหมือนกันทุกประการ

คัมภีร์มุขโรค

คัมภีร์มุขโรค เป็นโรคที่เกิดในปากในคอ เป็นเพราะโลหิต มี 19 ประการดังนี้

1. ทานะสา ใต้ลิ้นงอก ขึ้นมาเหมือนเตี้ยไก่ ทำให้กลิ่นน้ำลายลำบาก
2. มังสะ กลางลิ้นตันลิ้นขึ้นมาอย่างหนามขนุน
3. กาละมังสะ ลิ้นโตมันสีเขียวอยู่
4. กาละมุขะ ลิ้นโตดำ
5. จะละมังสะ ในคางขึ้นเหมือนลิ้นไก่
6. ยาโตมังสะ ขึ้นในลิ้นสองข้างเหมือนงาข้าง งอกออกมา
7. กัศมะมังสะ ในลิ้นงอกขึ้นมาเหมือนหน้าวัว
8. กะนะระมังสะ ลิ้นโตแข็งขมอยู่บนลิ้น
9. มุกจามังสะ บวมอยู่
10. มุกชะโจมังสะ ผุดขึ้นลิ้นเขียวเหมือนเมล็ดข้าว
11. ทันตะโจมังสะ ในลำคอติบอยู่เหมือนใยแมงมุม
12. ทันตะมุมังสะ ในลิ้นขาว เหมือนเป็นหนอง เลือดออกบ่อย

13. ทันตะโรสะ ในต้นฟันขาวอยู่
14. สากริ ในต้นฟันขึ้นมาเป็นเหมือนฝาคอยแครง
15. สวาระ ฝาดในปาก ในลิ้น ในคอ
16. กัปปิ บวมขึ้นในคอ
17. กัปปิ บวมทั้งคอ
18. ทันตะบุปผา บวมออกมาทั้งสองข้างในลำคอ เหมือนเมล็ดข้าวโพด เป็นอย่าง
วงข้าง เป็นตออยู่

19. มุขวามังสะ เป็นเม็ดใส

ยาแก้โรคในปากในคอ ดูกสอล้มพานาค ข่าแดง แดงนก พังคี่ สมีตาข้าง ดอกจันทร์
การบูร

โกฐกระดูก โกฐสอ โกฐจุฬาลัมพา พิษนาคน์ ข่าแดง รากแดงนก เจตพังคี่ ลูกสมี่ เมล็ด
มะกล่ำตาข้าง ดอกจันทร์ การบูร

ใช้ส่วนเสมอภาค บดเป็นผงแล้วแล้วเอาเถาหญ้านาง หญ้าวงข้าง หัวกล้วยตีบ กาฝาก
มะม่วง เผาแช่ เอาน้ำต่าง ต้มให้น้ำต่างสุก แล้วเอายาผงใส่ลงในน้ำต่าง อย่าให้ไหม้ ต้มแต่
พอปั้นได้ ปั้นเท่าเม็ดพริกไทย แทรกชะมดพิมเสนให้กินกับหมาก

ดังปรากฏในคัมภีร์มุขโรค กล่าวว่

สิทธิการิยะ จะกล่าวมุขโรคเกิดในลำคอและปากสืบเก่าประการทานะสถานัน ได้ลั่นอก
ขึ้นมาเหมือนเตี้ยไก่ มังสะนั้น กลางลิ้นต้นลิ้นขึ้นมาอย่างหนามขนุน กาละมังสะนั้น ลิ้นโตมันให้
เชียวอยู่ กะละมุขะ ลิ้นโตดำ จะละมังสะนั้นในคางขึ้นเหมือนลิ้นไก่ ยาโตมังสะนั้น ขึ้นในลิ้นสอง
ข้างเหมือนงาข้างออกออกมา กัสะมังสะนั้น ในลิ้นอกขึ้นมาเหมือนหน้าวังออกออกมาแหลมอยู่ กะ
นะระมังสะนั้น ลิ้นโตเชื่องเป็นขุมอยู่ทั้งลิ้น มุกจามังสะนั้น บวมอยู่ มุกชะใจมังสะนั้นเล่า ถ้ามันหยุด
ขึ้นลิ้นเชียวเหมือนเมล็ดข้าว ทันตะโจมังสะนั้น ในลำคอตีบอยู่เหมือนโยแมลงมุก ทันตะมุมังสะนั้น
ในลิ้นมันขาวอยู่ เหม็นเป็นหนองแล้วเลือดคอกออกบ่อย ๆ ทันตะโรสะนั้น ในต้นฟันขาวอยู่ สากรินัน
ในต้นฟันมันขึ้นมาเป็นเหมือนฝาคอยแครง สวาระนั้น มันฝาดในปากในลิ้นในคางกัปปินัน บวม
ขึ้นในคอ กัปปินัน มันบวมทั้งคอ ทันตะบุปผานันมันบวมออกมาทั้งสองข้างในลำคอเหมือนเมล็ด
ข้าวโพด มันเป็นอย่างวงข้างเป็นตออยู่ที่ลำคอ มุขวามังสะ เป็นเม็ดใส โรคเกิดสืบเก่าประการนี้
เป็นเพื่อโลหิต ท่านให้แต่งยาแก้ ให้เอาพิษนาคน์ 1 โกฐจุฬาลัมพา 1 ข่าแดง 1 เจตพังคี่ 1 รากแดง
นก 1 โกฐสอ 1 โกฐกระดูก 1 ลูกสมี่ 1 เม็ดมะกล่ำตาข้าง 1 ดอกจันทร์ 1 การบูร 1 ยา 12 สิ่งนี้เอา
เสมอภาค ทำเป็นผล จึงเอาเถาหญ้านาง 1 หญ้าวงข้าง 1 หัวกล้วยตีบ 1 กาฝากมะม่วง เผาเอา

ถ้าเป็นต่างกรองเอาน้ำต่างให้ใส ต้มให้สุกแล้วเอายาผงใส่ที่น้ำต่าง อย่าให้ไหม้ต้มแต่พอปั้นได้ ปั้นเท่าเม็ดพริกไทยผึ่งแดดให้แห้ง แทรกชะมดพิมเสนให้กินกับหมาก แก้โรคในลำคอสืบแก้าประการก็หล่นแล

ภาคหนึ่ง เอาตริกฏุก 1 ตริผลา 1 ว่านน้ำ 1 ลูกมะขามป้อม 1 เทียนดำ 1 เทียนทั้ง 5 ลูกเร่ว 1 เปลือกกระดังงา 1 ชะเอม 1 เกลือสินเธาว์ 1 ยาทั้งนี้เอาเสมอภาค บดเป็นเม็ด พันสำลีให้อม กลางวันกลางคืน

ถ้าเจ็บคอตริกฏุกให้น้อย ถ้าเจ็บคอ คอตีบกินน้ำไม่ได้กินข้าวไม่ได้ เสลดพันคอ คอเน่าก็ดีอย่าสนเท่ห์เลย ทานตีค่าไว้ 1 ชั่ง

ภาคหนึ่ง เอาโกฐทั้ง 5 เทียนทั้ง 5 ลูกจันทร์ 1 กานพลู 1 การบูร 1 พิษนาศน์ 1 โกรฐ 1 เจตพังคี 1 ปลาไหลเผือก 1 ไคร้เครือ 1 โหระพา 1 แมงลักปาน 1 ชาตหรรณ 1 ไบกระวาน 1 รากกระวาน 1 เกลือสินเธาว์ 1 พริก 1 ชิง 1 ดีปลี 1 สมอเทศ 1 สมอไทย 1 ลูกมะขามป้อม 1 ยาทั้งนี้เอาเสมอภาค ปั้นเป็นเม็ดให้อมแก้โรคคอ 19 ประการตกแล ยานี้ประกอบโรคในลำคอทั้งสามขนาน ทานตีค่าไว้ 2 ชั่งทองแล

เม็ดมะนาว 1 หัวขมิ้นชัน 1 เทียนยาวพาดิ 1 โกรฐกระดูก 1 ยาทั้งนี้ต้มด้วยน้ำส้มสายชู แต่พออุ่น ๆ อมบอย ๆ โรคในลำคอยานี้ ล้างเน่าล้างเปื่อย มันก็หลุดออกมา ให้รมยาต้มก่อนแล้วให้อมยาเม็ดทันตะบุปผา เอายานี้ น้ำประสานทอง 1 สีเสียดเทศ 1 สีที่ลัน

สวารินัน เอารากมะกรูด 1 ใบผักบุง 1 ก้านตาล 1 ต้มรมก่อนแล้วเอาเปลือกปรอง 1 เปลือกน้ำมัน 1 เปลือกสมอพิเภก 1 เปลือกมะขามป้อม 1 บดให้ละเอียดโรยแผล

สาภรัน เอารากอหิเนียวทั้งสอง 1 สีเสียดเทศต้มรมอุ่น ๆ จึงเอาเม็ดในพุทรา 1 เปลือกทอง 1 ขึ้นผึ้งประสมกันทาลัน กาละมังสะให้เอาเปลือกตีเปิดบก 1 ต้มรมใส่น้ำผึ้งด้วย สุละมังสะให้เอาจันทร์ทั้ง 2 เทียนดำ 1 เม็ดแดงกว่า 1 มาศ 1 น้ำมันงาประสมกันทาลัน

กาละมุข ลันโตด่าอยู่ ให้เอาใบสะเดา 1 ใบถั่วระ 1 ใบบัวหลวง 1 ใบประคำไก่ 1 บดทาลันหายแล

มุขชะวามังสะ เป็นเม็ดใส เอาใบแฝกเผาไฟ 1 น้ำมันงาโตทาลัน

มุขมังสะ เอาจันทร์ทั้งสอง ดิงเกลือ 1 บดทาลัน

ภาคหนึ่ง เอาสมอไทย 1 ดีปลี 1 ชิง 1 รากจิงจ้อ 1 เจตมูลเพลิง 1 ยาทั้งนี้เอาสิ่งละ 1 บาทเอามะพร้าวห้าวใบหนึ่งเจาะเสีย เอายาใส่ลงในลูกมะพร้าวสุ่มไฟแกลบให้แห้ง บดเป็นผงละลายน้ำร้อนกินแก้ลม

มหาหิงคุ์ 2 สลึง ลูกจันทร์ 2 สลึง จิงจ้อ 2 สลึง เจตมูลเพลิง 2 สลึง สลัดได 1 บาท
 ต้าเป็นผงละลายน้ำร้อนกินแก้เลือดลม กัททะมังสะ ให้เอารากฝ้ายต้มน้ำด้วยน้ำปูนใสกินหายแล
 มุกชะจามังสะ ให้เอางาช้าง 1 ลูกป๊อบ 1 พิมเสน 1 น้ำประสานทอง 1 บ้วนเป็นเม็ดอม
 ภาคนึ่ง เอาใบพลูแก่ 1 จันท์ 1 โกรฐกระดุก 1 ลูกจันทร์ 1 เอาเสมอภาคทำเป็นผงกิน
 กับหมาก ใส่น้อย

มาระมุขะ ให้เอารากอัญชันขาว 1 โกรฐกระดุก 1 โกรฐจุฬาลัมพา 1 การบูร 1 สมอไทย 1
 บดเป็นเม็ดอม แล้วเอายาละลายใส่ชุนไถยอนเข้าไปในคอหายแล

ทันตะโจมังสะ ให้เอารากเพกา 1 การบูร 1 บดเป็นเม็ดรวมกับปี ให้เอาเปลือกมะขวิด 1
 เทียนดำ 1 ช่าแดง 1 กานพลู 1 บดเป็นเม็ดอมกับหมาก

ภาคนึ่ง เทียนทั้งห้า พิมเสน 1 การบูร 1 บดเป็นเม็ดกินกับหมากหาย แก้โรคในลำคอ 19
 ประการสิ้นเท่านั้นแล

คัมภีร์สิทธิสาระสงเคราะห์

เป็นคัมภีร์ที่ว่าด้วยลักษณะ ลำบองราหู อันบังเกิด ใน 12 เดือน

1. ลำบองราหูเกิดในเดือน 5 เมื่อแรกจับ ให้ร้อน ให้ท้องขึ้นท้องพอง ลำบองนั้นเกิดแต่
 เตโชธาตุให้โทษ จับ ช้างขึ้นตาย จับช้างแรมไม่ตาย
2. ลำบองราหูเกิดในเดือน 6 เมื่อแรกจับทำให้มือเท้าเย็น ท้องขึ้น จักขุเหลือง จับให้สัน
 หลังแข็ง จับช้างขึ้น ตาย จับช้างแรมไม่ตาย
3. ลำบองราหู เกิดในเดือน 7 เมื่อแรกจับทำให้บิดตัว กำมือ ตาเหลือกขึ้นเบื้องบน
 จับช้างขึ้นตาย จับช้าง แรมไม่ตาย
4. ลำบองราหู เกิดในเดือน 8 เมื่อแรกจับ ทำให้ปากเปื่อย ยิงฟัน จับช้างขึ้นตาย
 จับช้างแรมไม่ตาย
5. ลำบองราหู เกิดในเดือน 9 เมื่อแรกจับ ทำให้สะท้านหนาว หดมือหดเท้า จับช้างขึ้น
 ตาย จับช้างแรม ไม่ตาย
6. ลำบองราหูเกิดในเดือน 10 เมื่อแรกจับ ทำให้ตัวร้อนเป็นเปลว มักให้สะดุ้ง ร้องปลอบ
 ไม่หยุด จับช้าง ขึ้นตาย จับช้างแรมไม่ตาย
7. ลำบองราหู เกิดในเดือน 11 เมื่อแรกจับ จับรวนนม และรักแร้ ทำให้อ้ารักแร้ แล้วเอา
 มือ ถูบอก ร้องดิน ไปดั่งจะขาดใจ 3 วันตาย แต่จับช้างขึ้นตาย จับช้างแรมไม่ตาย
8. ลำบองราหู เกิดในเดือน 12 เมื่อแรกจับ ทำให้ชัก ตัวเป็นเหน็บ หาสติมิได้ ร้องไม่ออก
 จับช้างขึ้นตาย จับช้างแรมไม่ตาย

9. ลำบองราหู เกิดในเดือน 1 เมื่อแรกจับ ทำพิษให้เจ็บไปทั่วทุกชุมชน ให้ชนชูชัน ให้ฝนขึ้นทั้งตัว ให้สะดุ้ง ร้องไห้ไม่มีน้ำตา จับข้างขึ้นตาย จับข้างแรมไม่ตาย

10. ลำบองราหู เกิดในเดือน 2 เมื่อแรกจับ จับแต่ลำคอ กระทำให้อ้าปากร้องให้อยู่ ให้กลืนน้ำกลืนข้าว กลืน นมไม่ได้ จับข้างขึ้นตาย จับข้างแรมไม่ตาย

11. ลำบองราหูเกิดในเดือน 3 เมื่อแรกจับ ทำให้ท้องขึ้นท้องพอง เหลือกำหนด หายใจไม่ลง ร้องไห้ ดิ้นรน อยู่ดั่งจะขาดใจ จับข้างขึ้นตาย จับข้างแรมไม่ตาย

12. ลำบองราหู เกิดในเดือน 4 เมื่อแรกจับ กระทำให้ตาเหลือง ให้กำมือ และขยับตัวไม่ได้ แข็ง กระด้างไป ทั่วทั้งตัว จับข้างขึ้นตาย จับข้างแรมไม่ตาย

ลักษณะกาฬโรคและสันนิบาตต่างๆ

กาฬโรคชื่อ กาฬเสตระ เมื่อแรกขึ้นทำให้ตกใจสะดุ้งก่อน แล้วจึงผุดมาตั้ง ยอดสีเขียว มีน้ำใสมีอาการกระทำให้ ฟกบวม และมีนไปทั่วทั้งตัว ไม่รู้สึกตัว ผิวน้ำซีด หาโลหิตมิได้ ฝ่ามือฝ่าเท้าซีด ขาวเป็นโย ทำให้ทุรนทุราย ยิ่งนัก โรคนี้ ถ้าเกิดแก่ผู้ใด ท่านว่ารักษาหายยากนัก

สันนิบาตกะตัดศีรษะด้วน สันนิบาตนี้ถ้าบังเกิดขึ้นกับบุคคลผู้ใด มักเกิดขึ้นที่ชายตบให้ตบโตออกมา จนคับ โครง บางทีให้ตบหย่อน ลงถึงตะคาก ให้จับเป็นเวลาตั้งเป็นไข ให้เย็นทั่วทั้งตัว ให้ท้องขึ้นท้องพอง พะอืดพะอม

สันนิบาตทวันโทษ เกิดแต่กองสมุฏฐาน 6 ประการ ประชุมพร้อมกันเข้าแล้วเมื่อใด มีอาการกระทำให้หนาว ให้ปิดคร้าน มักให้ร้อนเป็นกำลัง แล้วทำให้หนาวสะท้อน บริโภคอาหารไม่ได้ เหงื่อตก สยบมัวเมา ปากขม วิงเวียน ผิวน้ำแตกกระแหง มักฟังในสิ่งอันเย็น ปัสสาวะเหลือง ตาแดง ให้เล็บและผิวหนังเหลือง มีกลิ่นดังสาบม้า ลักษณะดังกล่าวมานี้ จัดเป็นทวันโทษในมหาสันนิบาต

สันนิบาตเจรียงอากาศ เมื่อบังเกิดมีอาการทำให้ผิวน้ำเหลืองดุจทากมัน ฝ่ามือฝ่าเท้าเหลือง มักให้เวียน ศีรษะ ให้เจ็บแสบในจักขุ กระหายน้ำ มักให้เป็นดังจะหลับแล้วมิหลับเล่า ให้เจ็บในอก ให้ปัสสาวะเหลือง ดุจน้ำกรักอันแก่ ดูสิ่งนานเห็น บริโภคอาหารไม่ได้ ชุบผอมโทษทั้งนี้เพราะเสมหะ 1 ส่วน วาโย 2 ส่วน ดี 4 ส่วน ระคนกัน

สันนิบาตเจรียงพระสมุทร เมื่อบังเกิดมีอาการกระทำให้ผิวหนังขาวซีด ฝ่ามือฝ่าเท้าซีดหนักมือหนักเท้า เป็นกำลังมักให้เจ็บทุกขึ้นเนื้อ ให้แน่นลำคอแน่นอก มักเป็นลมดังในคอ และให้เรอมิได้ขาด มักกระทำให้ขี้ไกรธ มองดูสิ่งใดให้แดงไปสิ้น ครั้นเพ่งดูก็ยอมเป็นวงไปทั้งนั้น โทษทั้งนี้เกิดแก่ดี 1 ส่วน เสมหะ 2 ส่วน วาโย 4 ส่วน ระคนกัน

สันนิบาตบังเกิดเพื่อเสมหะ เมื่อบังเกิดให้จับเป็นเวลา ให้คอแห้ง ถึงทรงอก ให้ปากแห้ง ฟันแห้ง ลิ้นเปื่อย แดกระแหง ให้สะดร้อนสะดหนาว ให้เมื่อยทั้งตัว บริโภคอาหารไม่ได้ แน่นใน ลำคอเป็นกำลัง น้ำตาไหล

สันนิบาตบังเกิดเพื่อวาทะ เมื่อบังเกิดทำให้จับแน่นิ่งไป ครั้นแก้ฟื้นขึ้นมา ก็ให้ชัก เท้ากำ มือกำ ให้สะทกไป ท้วทั้งตัว ให้นำมิด ให้อายุยืน มือเท้าเย็น ร้อนในอก เป็นกำลัง ชัดอุจจาระ ปัสสาวะ ให้ผูกเป็นพรวรดีก

สันนิบาตบังเกิดเพื่อโลหิต เมื่อบังเกิด ให้เจ็บตั้งแต่รากขวัญลงมาถึงใบหู แล้วเข้าจับเอา แก้วตา ทำให้ตามืด และพิษนั้นจึงแล่นเข้าจับเอาดวงหทัย บางคนสลบไปจุตาย บางคนให้จับมือ จับเท้า โลดเผลอใจไป บางคนจับ ให้แน่นิ่งไป เรียกไม่ได้ยิน อ้าปากไม่ออก บางทีให้เขม่นไปท้วทั้ง ตัว ให้อ่อนเป็นกำลัง บางทีจับให้เวียนศีรษะจนลุกไม่ได้

เบญจกาฬสันนิบาต 5 อย่างอภิฆาตสันนิบาต อภิวารากัยสันนิบาต อภิสังคสันนิบาต วิสมสันนิบาต อาคันตูกสันนิบาต แต่ละอย่างมีลักษณะอาการ ดังนี้

1. อภิฆาตสันนิบาต บังเกิดด้วยอำนาจผู้อื่นเบียดเบียน มีทุบตองโบายตี เป็นต้น จึงมี อาการให้ปวดศีรษะดังต้อง พิษอันใดอันหนึ่ง มักให้ลงท้อง บริโภคอาหารไม่ได้ และมักโกรธ ให้กระหายน้ำ ให้เสียดไปท้วทั้งตัว มักให้สลบ

2. อภิวารากัยสันนิบาต บังเกิดด้วยความเพียร กระทำกรงาน และทรมาณร่างกาย มิวายเวลา หากความสุขมิได้เป็นต้น จึงมีอาการกระทำให้ชลาด ให้เจรจาผิด ให้ทุกขโคก และให้ บังเกิดซึ่งความโกรธได้ มักให้สะท้อนร้อนสะท้อนหนาว กระทำดุจปีศาจเข้าสิง มักให้คลั่ง ให้กลัว คน ให้ไหลหลง และให้กระหายน้ำ เป็นกำลัง

3. อภิสังคสันนิบาต บังเกิดด้วยขัดเค้น เคืองชุนอันใดอันหนึ่ง และให้เจ็บช้ำน้ำใจ แล้วอาเจียน เป็นโลหิต ออกมา มีอาการกระทำให้ขบศีรษะเสียดแทงไปท้วทั้งตัว ให้สลบไปใจจะขาด ถ้าได้กลิ่น สิ่งใดสิ่งหนึ่ง มักให้อ่อนทรนทราย ยิ่งนัก

4. วิสมสันนิบาต บังเกิดด้วยบริโภคอาหารที่มีพิษ และถูกต้องสิ่งของอันมีพิษ เป็นอชินโรค กล่าวคือ ผิดสำแดง อนึ่ง ประพฤติ อิริยาบถ ไม่สมมาเสมอกัน คือ แปรภคินที่ดิน และที่นอน เป็นต้น จึงมีอาการกระทำให้ บังเกิด อาการเช่นนั้น อนึ่งเกิดแก่เสพเบญจกามคุณ มักให้จิตใจ ฟุ้งซ่าน ให้สะอึกสะอื้น ให้ครั่นกาย ให้บริโภคอาหารมิได้ ท่านจึงกำหนดไว้ว่า เป็น วิสมสันนิบาต

5. อาคันตูกสันนิบาต ว่าด้วยลักษณะสันนิบาต อันบังเกิดในที่สุด กำหนดแห่งสมุฏฐาน คือ 29 ราตรี ยิ่งไปมิได้สำเร็จ และสมุฏฐาน โรคนั้นจึงเจือระคนมา จึงได้นามว่า สันนิบาต ขอให้ดูใน คัมภีร์ สมุฏฐานวินิจฉัย นั้นเกิด

สันนิบาต บังเกิดในกองสมุฏฐาน 4 ประการ ได้แก่ สันนิบาต เกิดเพื่อปิดตะสมุฏฐาน สันนิบาต เกิดเพื่อ เสมหะสมุฏฐาน สันนิบาตเกิดเพื่อวาทะสมุฏฐาน สันนิบาต เกิดเพื่อ โลहितสมุฏฐาน มีดังนี้

สันนิบาตเกิดเพื่อปิดตะสมุฏฐาน มี 4 อย่าง คือ

1. เกิดเพื่อตีชิม ลักษณะอาการ เมื่อบังเกิด กระทำให้ชิมไป หาสติสมปฤดี มิได้ให้อิ่มไป ไม่อยากกินอาหาร สะบัดร้อนสะท้านหนาว
2. เกิดเพื่อตีพุง ลักษณะอาการเมื่อบังเกิดกระทำให้คลั่งเป็นคราวๆ บางทีให้กล้ำ บางทีให้ขลาด ทำให้แน่นอกเป็นกำลัง ให้คอแห้ง ลำคอตีบ กินข้าวกินน้ำไม่ได้ ให้อาเจียน สวิงสวาย ให้พองขึ้นพองลงในอก ให้อึกมือ ยกเท้าขวิดไขวไปมา
3. เกิดเพื่อตีล้น ลักษณะอาการ สันนิบาตเกิดเพื่อตีล้น เมื่อบังเกิด มักให้โลดโผนไปทั้งตัว เห็นหน้าคนและสิ่งใดไม่ได้ ได้ยินได้ฟังสำเนียง อันใดก็ไม่ได้ สมมุติว่า ต้องลมเพลมพัดก็ว่า มีปีศาจเข้าสิงก็ว่า ไม่อยากอาหาร คอ แห้ง กระจายน้ำ น้ำลายเหนียว มือเย็นเท้าเย็น แต่ตัวร้อน
4. เกิดเพื่อตีร่ว ลักษณะอาการ เมื่อบังเกิดกระทำให้ลงดุจกินยา รุ มุลเหลือง ดุจน้ำขมมันสด ให้เคลิบเคลิ้มไป หาสติมิได้ ให้หิวโหย บริโภคอาหารไม่อยู่ท้อง สวิงสวาย แน่นหน้าอกเป็นกำลัง และ ท้องล้นอยู่เป็นนิจมิได้ขาด

ลักษณะอภิญาณธาตุ 4 มีดังนี้

1. ลักษณะชาติธาตุปถวี คือชาติธาตุปถวี กำเริบ หย่อน พิการ มีอาการกระทำให้เสมหะเนา ให้เจ็บท้อง ท้องขึ้น ให้เสียดแทงและแปรเป็นอัมพฤกษ์ เป็นโรคกระษัย เป็นป้าง ให้เนื้อช้าใน เล็บมือเล็บเท้าเขียว ให้โลหิต ตกทวารหนัก ทวารเบา กินอาหารไม่อยู่ท้อง โทษทั้งนี้ เกิดแต่กองปถวีธาตุ กำเริบ หย่อน พิการ
2. ลักษณะชาติธาตุอาโป คืออาโปธาตุ กำเริบ หย่อน พิการ มีอาการให้ลงท้อง เจ็บหน้าอก แปรเป็นกล่อน ชัดอุจจาระปัสสาวะ นอนไม่หลับ เป็นพรรตึก กลิ้งขึ้นกลิ้งลง ชัดสีข้าง ถ้าหญิงชัดซ้าย เยี่ยวยากนัก ถ้าแก้มีฟัง 7 วันตาย มีอาการแปรไปให้ชัดหัวเข่าและน่อง เท้าเย็น ให้บังเกิดเสมหะกล้า ผอมแห้ง เจ็บอก ร้อนหน้าตาดัง ไข้จับ
3. ลักษณะชาติธาตุเตโช คือเตโชธาตุ กำเริบ หย่อน พิการนั้น มีอาการกระทำให้ร้อนปลายมือ ปลายเท้า มีพิษเจ็บปวดดุจปลาตุกยัก แปรไปให้หลังมือบวม ให้ผื่นขึ้นทั่วสรรพางค์กาย เป็นดังผด และหัด ให้เจ็บท้อง ให้ตกปฐโปโลหิต ให้มือเท้าตาย
4. ลักษณะชาติธาตุวาโย คือวาโยธาตุ กำเริบ หย่อน พิการนั้น มีอาการกระทำให้หนักตา เป็นหิงห้อย กระจายออก ให้เมื่อยมือ เมื่อยเท้า ให้เป็นตะคริว และลมจับโปง ให้ชัดหัวเข่า และ

เมื่อยีสันหลัง ให้สองเกลียวคอนั้น แฉียง สมมุติว่า เป็นผีเสื้อ มีอาเจียนลมเปลา เจ้าบอก ชัดในท้อง
หนักตา

ลักษณะอุจจาระ 4 มีดังนี้

1. สมธาตุ ลักษณะอาการ กระทำให้จับเป็นเวลา บางทีให้ตัวร้อน ให้ทำเย็น บางที
ให้ส่วงสวาย ให้เจ็บในอก บริโภคอาหารไม่มีรส บางทีให้มันให้มัว โทษทั้งนี้เกิดแต่กองวีสติปัตถิ
ให้เป็นเหตุ

2. วิสมธาตุ ลักษณะอาการ วิสมธาตุยิ่งไปด้วยกองวาโยมีกำลัง คือ ทำให้ท้องล้นอยู่
เป็นนิจ บางวันให้ลง บางวันให้อยากอาหาร บางวันให้คับท้อง แน่นอกคับใจ เพลิงธาตุมิได้เสมอ
วาโยเดินไม่สะดวก โทษทั้งนี้เกิดแต่ กองฉกาลวาโยเป็นเหตุ

3. กตติธาตุ (ติขธาตุ) ลักษณะอาการ กตติธาตุ (ติขธาตุ) ยิ่งไปด้วยสรรพพิษทั้งปวง มี
พิษดี พิษเสหะ พิษลม เป็นอาทิ พิษอันเศษเป็นที่สุด คือ เพลิงธาตุนั้นแรง เผาอาหารขับปล้นยิ่ง
นัก กระทำให้จับเชื่อมมัว ทั้ง กลางวันกลางคืน มิได้เว้นเวลา ให้ปวดศีรษะ ให้ผิวเนื้อแดง ตาแดง
ให้ชัตุจจระะ ปัสสาวะ ให้เป็นพรวรติก โทษทั้งนี้ เกิดแต่กองจตุกาลเตโชธาตุ เป็นเหตุ

4. มันทธาตุ ลักษณะอาการ มันทธาตุนั้น ยิ่งไปด้วยเสมหะมีกำลัง คือเพลิงธาตุนั้น
หย่อนเผาอาหารมิได้ย่อย กระทำให้ลงไปวันละ 2-3 เวลา ให้ส่วงสวาย ให้ถอยแรงยิ่งนัก กระทำให้
ท้องขึ้นมิรู้วาย ให้จจระะ เป็นเมือก มันเป็นเปลว หยาบและละเอียดระคนกัน ให้ปวดมวนเป็น
กำลัง โทษทั้งนี้เกิดในกองทวาทสาไป ให้เป็นเหตุ

ดังปรากฏข้อความในคัมภีร์สิทธิสารสงเคราะห์ ว่าด้วยลักษณะลำบองราหู อันบังเกิดใน
12 เดือนโดยสังเขป ดังนี้

ลำบองราหูอันเกิดในเดือน 5 เมื่อแรกจับนั้นให้ร้อนให้ท้องขึ้นท้องพองลำบองนั้นเกิดแต่
เตโชธาตุให้โทษ ถ้าจับเดือนขึ้นตาย ถ้าจับเดือนแรมมิตาย

ลำบองราหูอันเกิดในเดือน 6 เมื่อแรกจับนั้นทำให้มือเท้าเย็นให้ท้องขึ้น จักขุเหลือง
จับสันหลังให้หลังแข็ง ถ้าจับเดือนขึ้นตาย ถ้าจับเดือนแรมมิตาย

ลำบองราหูอันเกิดในเดือน 7 เมื่อแรกจับนั้นกระทำให้บิดตัวกำมือ จักขุเหลืองขึ้น
เบื่องบน ถ้าจับเดือนขึ้นตาย ถ้าจับเดือนแรมมิตาย

ลำบองราหูอันเกิดในเดือน 8 เมื่อแรกจับนั้นกระทำให้ปากเปื่อยยิงฟัน ถ้าจับเดือนขึ้นตาย
เดือนแรมมิตาย

ลำบองราหูอันเกิดในเดือน 9 เมื่อแรกจับนั้นกระทำให้สะท้านหนาว หดมือหดเท้า ถ้าจับ
เดือนขึ้นตาย ถ้าจับเดือนแรมมิตาย

ลำบองราหูอันเกิดในเดือน 10 เมื่อแรกจับนั้นกระทำให้ตัวร้อนเป็นเปลว และมักให้สะดุ้ง ร้องปลอบมิหยุด ถ้าจับเดือนขึ้นตาย ถ้าจับเดือนแรมมิตาย

ลำบองราหูอันเกิดในเดือน 11 เมื่อแรกจับนั้น จับราวนมและรักแร้ กระทำให้อ้ารักแร้แล้ว เอามือลูบอก ร้องตื่นไปดังจะขาดใจ 3 วันตาย ถ้าจับเดือนขึ้นตาย ถ้าจับเดือนแรมมิตาย

ลำบองราหูอันเกิดในเดือน 12 กำเนิดเมื่อแรกจับนั้น กระทำให้ชักตัวเป็นเหน็บ หาสติมิได้ ร้องมิออก ถ้าจับเดือนขึ้นตาย ถ้าจับเดือนแรมมิตาย

ลำบองราหูอันเกิดในเดือน 1 กำเนิดเมื่อแรกจับนั้นกระทำพาให้เจ็บไปทั่วทุกซุมซน ให้ชน ชูชัน ให้ผืนขึ้นทั้งตัว ให้สะดุ้งร้อง หาน้ำตามิได้ ถ้าจับเดือนขึ้นตาย เดือนแรมมิตาย

ลำบองราหูอันเกิดในเดือน 2 กำเนิดเมื่อแรกจับนั้น จับแต่ลำคอกกระทำให้อ้าปากร้องอยู่ จะกลืนน้ำ ข้าง นม ก็มิได้ ถ้าจับเดือนขึ้นตาย เดือนแรมมิตาย

ลำบองราหูอันเกิดในเดือน 3 กำเนิดเมื่อแรกจับนั้น กระทำให้ท้องขึ้นท้องพองเหลือ กำหนด หายใจมิลง ร้องให้ตื่นนอนอยู่ดังจะขาดใจ ถ้าจับเดือนขึ้นตาย เดือนแรมมิตาย

ลำบองราหูอันเกิดในเดือน 4 กำหนดเมื่อแรกจับนั้นกระทำให้จักษุเหลืออง ให้กำมือและ ตึงตัวก็มิได้ ให้แข็งกระด้างไปทั้งตัว ถ้าจับเดือนขึ้นตาย เดือนแรมมิตาย

ลักษณะกำเนิดทรง 7 วันโดยสังเขป

กุมารกุมารี่อันคลอดจากครรภ์มารดา วันอาทิตย์ กำเนิดทรงเพลิงเป็นเจ้าเรือน ทรงกรายเป็นทรงจรหละชื่ออุทัยกาล ละของชื่อเปลวไฟฟ้าลมชื่อประวาทคุณจรประจำทรงเพลิงวันอาทิตย์

อาการของทรงเพลิงนั้น กระทำให้ปากกุมารกุมารี่เป็นส่าเขม่าขึ้นด้วยโทษเสมหะโลหิต ระคนกันให้บังเกิด กินข้าวกินน้ำและนมมิได้เพราะโลหิตตกกล้าเป็นกำลัง มักให้เสมหะเน่า ตกเป็น มูกเลือด เป็นพยาธิต่าง ๆ ออกมา

กุมารกุมารี่อันคลอดจากครรภ์มารดา วันจันทร์ ทรงน้ำเป็นเจ้าเรือน ทรงฝ้ายเป็น ทรงจร หละชื่อแสงพระจันทร์ ละของชื่อแก้ววิเชียร จรประจำทรงน้ำ วันจันทร์

อาการของทรงน้ำนั้น มักให้คอกุมารกุมารี่แตกเป็นน้ำเหลืองเปื่อยไปรอบคอ กระทำให้ หัวร้อนตัวร้อน แล้วให้เจ็บท้องเป็นกำลังให้ระวังทรง ระวังละของ ระวังหละ จรประจำทรงน้ำนั้น ให้จงได้ถ้าบังเกิดขึ้นแก่กุมารกุมารี่คนใด ดูจราหูมาทับลัคน์

กุมารกุมารี่อันคลอดจากครรภ์มารดา วันอังคาร ทรงแดงเป็นเจ้าเรือน ทรงกระแหนะ เป็นทรงจร หละชื่อเพลิงกาล ละของชื่อแก้วมรกต ลมชื่ออุทรวาท จรประจำทรงแดง วันอังคาร

ในอาการทรงแดงนั้น เกิดเพื่อพิษ 3 เดือนไปจน 1 ขวบ กระทำให้ตกนุฟโพลีฮิต และให้ ตัวร้อนผอมเหลืออง และบุตรคูก็เหลือองให้จุกเสียดเป็นกำลัง

กุมารกุมารี่อันคลอดจากครรภ์มารดา วันพุธ ทรางสะกอกเป็นเจ้าเรือน ทรางสะกอก เป็นทรางจร หละชื่อนิลเพลิง ลมชื่อสุนทรวาด จรประจำทรางสะกอกวันพุธ

ในอาการทรางสะกอกนั้น กระทำให้ลงท้องก่อนจึงตมูกเลือดหนอง แล้วให้จักษุเหลือง อุจจาระเหลือง กินข้าวกินนมมิได้ มักให้ท้องโร ให้คร้านลูก คร้านนั่ง คร้านกิน

กุมารกุมารี่อันคลอดจากครรภ์มารดา วันพฤหัสบดี ทรางโคเป็นเจ้าเรือน ทรางข้าวเปลือก เป็นเจ้าเรือน หละชื่อนิลกาล ละอองชื่อมหาเมฆ ลมชื่อหัตคินี จรประจำทรางโค วันพฤหัสบดี

อาการทรางโคนั้น ให้พริ้งขึ้นทั้งตัวตั้งเป็นผด ทำให้ตัวร้อน ให้บิดตัว ครั้นจมลงไปก็ให้ทำ ท้องทั้งลงและรากให้ระหายน้ำ ตมูกตกลือด

กุมารกุมารี่อันคลอดจากครรภ์มารดา วันศุกร์ ทรางข้างเป็นเจ้าเรือน ทรางแกลบ เป็นทรางจร หละชื่อแสงพระจันทร์ ละอองชื่อเนียรภรดี ลมชื่ออริศ จรประจำทรางข้าง วันศุกร์

อาการทรางข้างนั้น เข้ามามากขึ้นในเรือนไฟ ถ้าขึ้นหลายชั้นขึ้นมาแต่ลำคอถึงลิ้นแล้ว ดาษไปทั้งปาก ให้ไอ ออกแห้ง ให้ลง ให้รากระหายน้ำ กินข้าวกินนมมิได้

กุมารกุมารี่อันคลอดออกจากครรภ์มารดา วันเสาร์ ทรางโจรเป็นเจ้าเรือน ทรางนางริน เป็นทรางจร หละชื่อมหานิลกาล ละอองชื่อทับ ลมชื่อภณชยัก บาดทะยักจำปราบ จรประจำ ทรางโจร วันเสาร์

อาการทรางโจรนั้น แสดงออกมาที่ปากกุมารกุมารี่และเหงือกข้างล่างข้างบน ทราง จำพวกนี้มีตัวตั้งโร ให้เจ็บทั่วสรรพางค์ ทำให้เปื่อยออกเป็นขุมทั่วทั้งตัว

ลักษณะกาฬโรค

อันกาฬโรคอันชื่อว่า กาฬเสตระ เมื่อแรกจะขึ้นนั้นกระทำให้ตมูกเลือดขึ้นก่อน แล้วจึงผุด มาตั้งยอด มีสีขาว มีน้ำใส มีอาการกระทำให้ฟกบวมและมันไปทั้งตัวมิได้รู้สึกตน ให้ฉีดยาให้นั้นชืด หาโลหิตมิได้ ให้ผ่ามือผ่าเท้าขาเป็นใย แล้วกระทำให้ทรมนุรายยิ่งนักอันว่ากาฬอันชื่อว่าเสตระนี้ ถ้าบังเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ใด ท่านกล่าวว่า เป็นอสาทยะโรค จะรักษานั้นหายยาก

ลักษณะสันนิบาตกะตัตศิระช้วน

สันนิบาตชนิดนี้เมื่อบังเกิดขึ้นกับบุคคลผู้ใดก็ดี มักเกิดขึ้นที่ชายตบ ให้ตบใหญ่ออกมาดับ โครง บางทีให้ตบนั้นหย่อนลงถึงตะคากให้จับเป็นเวลาตั้งเป็นไซ้ และให้เย็นไปทั้งตัว แล้วให้ท้องขึ้น ท้องพองให้พะอืดพะอม ถ้าดูลักษณะดังนี้บังเกิดแก่บุคคลใด นามชื่อว่าไซ้สันนิบาตกะตัตศิระช้วน

ลักษณะสันนิบาตทวันโทษ

เกิดแต่กองสมุฏฐาน 6 ประการ ประชุมพร้อมกันเข้าแล้วเมื่อใดมีอาการทำให้หาวเป็นต้น และให้ปิดคร้าน มักทำให้ร้อนเป็นกำลังแล้วทำให้สะท้านหนาว ให้บริโภคอาหารมิได้ ให้เสโทตกให้

สยบมีนเมา ให้ปากขม ให้เวียนเวียน ให้นำน้ำแตกระแหงระหอย มักพึงใจอันเย็น ให้ปัสสาวะเหลือง ให้จักษุแดง ให้เล็บและผิวหนังนั้นเหลืองมีกลิ่นดังสาบม้า ลักษณะที่กล่าวมานี้จัดเป็นทวารินโทษ ในมหาสันนิบาตเป็นสาทยโรคหายในตรีโทษนั้น

ลักษณะสันนิบาตเจริยงอากาศ

เมื่อบังเกิดนั้น มีอาการกระทำให้ผิวเนื้อนั้นเหลืองดูจทาน้ำขมฝ้ามืดฝ้าเท้าเหลืองดูจกัน มักให้เวียนศีรษะ ให้เจ็บแสบในจักษุ มักให้กระหายน้ำ มักให้เป็นดังจะหลับแล้วมิหลับเล่า ให้เจ็บในอก ให้ปัสสาวะนั้นเหลืองดูจน้ำรักอันแก่ ดูอันใดก็งานเห็น บริโภคอาหารไม่ได้ ไม่มีรส มิได้ชูบผอม โทษทั้งนี้เหตุว่า เสมหะ 1 ส่วน วาโย 2 ส่วน ดี 4 ส่วนระคนกันเข้า

ลักษณะสันนิบาตเจริยงพระสมุทร์

เมื่อจะบังเกิดขึ้นนั้น มาการกระทำให้ผิวเนื้อขาวซีดและชาสากไป ฝ้ามืดและฝ้าเท้าซีดดูจบุคคลเอาดินสอพองทาลงไป ให้นำหม้อและหนักเท้าเป็นกำลัง มักให้เจ็บทุกชั้นเนื้อ ให้แน่นลำคอและแน่นอกมักเป็นลมดังในคอให้เรอมิได้ขาด มักกระทำให้ขี้โกรธ มองดูอันใดก็ให้แดงไปสิ้น ครั้งเพ่งดูก็ย้อมเป็นวงไปทั้งนั้น โทษทั้งนี้เหตุเกิดแต่ดี 1 ส่วน เสมหะ 2 ส่วน วาโย 4 ส่วน ระคนกันเข้าจึงเป็นดังกล่าวมานี้

ลักษณะสันนิบาตบังเกิดเพื่อเสมหะ

เมื่อเกิดแก่บุคคลผู้ใดก็ดี ให้จับเป็นเวลา ให้คอแห้งถึงทรวงอก ให้ปากแห้งพินแห้ง ให้ลิ้นเปื่อยแตกระแหง ให้สะบัดร้อนสะท้านหนาวให้เมื่อยทั้งตัว บริโภคอาหารไม่ได้แน่นลำคอเป็นกำลัง ให้นำตาไหล

ลักษณะสันนิบาตบังเกิดเพื่อวาตะ

เมื่อจะบังเกิดแก่บุคคลผู้ใด กระทำให้จับนิ่งไป ครั้นแก้พื้นขึ้นมาให้ชักเท้ากำมือกำ และให้สะทกไปทั้งตัว ให้นำน้ำมิด ตัวเย็นมือเย็นเท้าเย็น ให้ร้อนในอกเป็นกำลัง ชัดอุจจาระปัสสาวะผูกเป็นพรรดิก

ลักษณะสันนิบาตบังเกิดเพื่อโลหิต

เมื่อจะบังเกิดแก่บุคคลผู้ใด ให้เจ็บแต่รากขนศีรษะลงมาถึงหู แล้วเข้าจับเอาแก้วตา ทำให้ตามืด และพิษนั้นจึงแล่นเข้าจับเอาดวงหทัยบางคนสลบไปดูจตาย บางคนให้จับมือเท้าโลดโผนใจไปก็ดี บางคนจับให้นิ่งไป เรียกมิได้ยินอ้าปากมิออก บางทีให้เขม่นไปทั้งตัว ให้ร้อนเป็นกำลัง บางทีจับให้เวียนศีรษะลุกมิได้

ลักษณะเบญจกาฬสันนิบาตซึ่งปรากฏอยู่ในคัมภีร์

ราชสราทกสาโรจสังคหะโน้น จะขอยกออกมาอาศัยความกล่าวไว้พอเป็นสังเขปดังนี้ คือ ลักษณะเบญจกาฬสันนิบาตมี 5 ประการ คือ

1. อภิฆาตสันนิบาต
2. อภิวารากัยสันนิบาต
3. อภิสังคสันนิบาต
4. วิสมสันนิบาต
5. อาคันตุกสันนิบาต

ลักษณะอภิฆาตสันนิบาต

คือบังเกิดด้วยอำนาจผู้อื่นเบียดเบียน มีทุบถอง เป็นต้น จึงบังเกิดมีอาการกระทำให้ปวดศีรษะดังต้องพิษอันใดอันหนึ่ง มักให้ลงท้อง บริโภคอาหารมิได้ และมักโกรธ และให้ระหายน้ำ มักให้เสียดไปทั้งตัว มักให้สลบ ลักษณะได้ชื่อว่า อภิฆาตสันนิบาต

ลักษณะอภิวารากัยสันนิบาต

บังเกิดด้วยความเพียรกระทำการทำงาน และทรมานกายมิวายเวลาหาความสุขมิได้ เป็นต้น จึงมีอาการกระทำให้ขลาด และให้เจรจาผิดและให้ทุกขโศก และให้บังเกิดซึ่งความโกรธได้ มักให้สะท้อนร้อนสะท้อนหนาว กระทำปัสสาวะเข้าสิง มักให้คลั่งมีให้กลัวคนให้ไหลหลง และให้ระหายน้ำ เป็นกำลัง ถ้าบังเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ใดได้ชื่อว่าอภิวารากัยสันนิบาต

ลักษณะอภิสังคสันนิบาต

บังเกิดด้วยขัดแย้งเคืองอันใดอันหนึ่ง และเจ็บไข้ในใจแล้วอาเจียนเป็นโลหิตออกมาเป็นต้น คือมีอาการกระทำให้ชนศีรษะ เสียดแทงไปทั้งตัว และให้สลบไปใจจะขาด แต่ได้กลิ่นสิ่งอันใดอันหนึ่งก็ดี มักให้ร้อนทรมานทรมายิ่งนัก และซึ่งอาการเหล่านี้บังเกิดขึ้นแก่ผู้ใด ได้ชื่อว่า อภิสังคสันนิบาต

ลักษณะวิสมสันนิบาต

บังเกิดด้วยบริโภคอาหารซึ่งมีพิษ และถูกต้องสิ่งของอันมีพิษเป็นอชฌโรค กล่าวคือพิษสำแดง หนึ่งประพุดิอิริยาบถมิได้เสมอกัน คือแปลกถิ่น ที่ดินและที่นอน เป็นต้น จึงมีอาการกระทำให้บังเกิดนั้นเกิดแต่เสพบเบญจกามคุณ มักให้จิตฟุ้งสร้าน และให้สะอึกสะอื้น ให้ครั่นกาย และให้บริโภคอาหารมิได้ ท่านจึงกำหนดไว้ว่า ชื่อวิสมสันนิบาต

ลักษณะอาคันตุกสันนิบาต

ว่าด้วยลักษณะสันนิบาต อันบังเกิดในที่สุดกำหนดแห่งสมุฏฐานคือ 29 ราตรีนั้นยังไม่พบมิได้สำเร็จ และสมุฏฐานโรคนั้นจึงเจือระคนมาได้นามชื่อว่าสันนิบาต คุณมีในคัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัยนั้น ขอให้ดูในโน้นเถิด ในที่นี้จะไม่กล่าวอีกเพื่อไม่ให้ใจความซ้ำซากกัน

ลักษณะสันนิบาตอันบังเกิดในกองสมุฏฐาน มี 4 ประการ คือ

ลักษณะสันนิบาตอันบังเกิดในกองสมุฏฐาน มี 4 ประการ คือ

1. สันนิบาตเกิดเพื่อปิตตะสมุฏฐาน
2. สันนิบาตเกิดเพื่อเสมหะสมุฏฐาน
3. สันนิบาตเกิดเพื่อวาตะสมุฏฐาน
4. สันนิบาตเกิดเพื่อโลหิตสมุฏฐาน

ลักษณะสันนิบาตเกิดเพื่อปิตตะสมุฏฐาน

ลักษณะสันนิบาตเกิดเพื่อปิตตะสมุฏฐาน ท่านจัดไว้เป็น 4 ประการด้วยกัน คือ
เกิดเพื่อดีขี้ม
เกิดเพื่อดีพุง
เกิดเพื่อดีลิ้น
เกิดเพื่อดีร้ว

ลักษณะสันนิบาตเกิดเพื่อดีขี้ม

เมื่อจะบังเกิดแก่บุคคลผู้ใดก็ดี ให้ขี้มไปหาสติสมปฤติมิได้ ให้จักษุแดง ให้ปากหนักหนุหนัก
ขัดอุจจาระปัสสาวะ และให้อิ่มไปมียากอาหาร ให้สะดุ้งร้อนสะท้านหนาว เป็นต้น

ลักษณะสันนิบาตเกิดเพื่อดีพุง

เมื่อจะบังเกิดแก่บุคคลผู้ใด กระทำให้คั่งเป็นคราว ๆ บางทีให้ก้ำคน บางทีให้ขลาดคน
กระทำให้แน่นอกเป็นกำลึง ให้คอแห้ง ลำคอตีบ กินข้าวกินน้ำมิได้ ให้อาเจียน ให้ส่วงสวาย แล้วให้
พุงขึ้นพุงลงนอก ให้ยกมือยกเท้าชวัชไหวไปมา

ลักษณะสันนิบาตเกิดเพื่อดีลิ้น

เมื่อจะบังเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ใด มักให้โลดโผนใจไปทั้งตัว เห็นหน้าคนและเห็นสิ่งใดก็มีได้
และได้ยินได้ฟังสำเนียงอันใดก็มีได้ สมมุติว่าต้องลมเพลมพัดก็ว่า ปีศาจเข้าสิงก็ว่า มิได้นึกอยาก
อาหาร ให้คอแห้งระหายน้ำ น้ำลายเหนียว มือเท้าเย็นแต่ตัวร้อน

ลักษณะสันนิบาตอันเกิดเพื่อดีลิ้น

เมื่อจะบังเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ใด กระทำให้ลงดุจกินยา รุ มุลนั้นเหลือองดูจน้ำขมมันสด
ให้เคลิบเคลิ้มไปหาสติมิได้ ให้หิวโหย บริโภคอาหารไม่อยู่ท้อง ให้ส่วงสวาย ให้แน่นอกเป็นกำลึง
ให้ท้องล้นอยู่เป็นนิจมิได้ขาด

ลักษณะอภิญาตธาตุ

คือชาติธาตุปฏวี กำเรบ หย่อน พิการนั้น มีอาการดังนี้ คือ กระทำให้เสมหะเน่า ให้เจ็บ
ท้อง ๆ ขึ้น ให้เสียดแทงและแปรเป็นอัมพฤษกัฏฐี เป็นโรคกระษัยกัฏฐี เป็นปางกัฏฐี ให้ข้าเนื้อ ในเล็บ
ตีนเล็บมือเขี้ยวกัฏฐี ให้โลหิตตกทวารหนักทวารเบา กินอาหารไม่อยู่ท้องให้ลงไป โทษทั้งนี้เกิด
แต่กองปถวีธาตุ กำเรบ หย่อน พิการ

ลักษณะชาติอาไป

กำเริบ หย่อน พิการนั้น คือให้ลงท้องเจ็บหน้าอกแปรเป็นกร่อนขัดอุจจาระปัสสาวะ นอนมิหลับ ให้ขัดหัวเข่า ปวดท้อง เป็นพรรดิก กลิ้งขึ้นกลิ้งลง ให้ขัดสี่ข้าง ถ้าหญิงขัดซ้าย ยายาก นึก แก้มิฟัง 7 วันตาย แล้วแปรไปให้ขัดหัวเข่าและน่อง ให้ตื่นเย็น ให้บังเกิดเสมหะกล้า ผอมแห้ง เจ็บอก ร้อนหน้าตาตั้งไข้จะจับ

ลักษณะชาติเตโช

กำเริบ หย่อน พิการนั้น กระทบทำให้ร้อนปลายมือปลายเท้า มีพิษเจ็บปวดดุจปลาตุ๊ก และแปรให้หลังมือบวม ให้ฝืนขึ้นทั่วสรรพางค์กายดังผดและหัด เจ็บท้องตกบุพโพโลหิต ให้มือเท้าตาย

ลักษณะชาติวาโย

กำเริบ หย่อน พิการนั้น กระทบให้หนัก ให้ตาเป็นหิงห้อยกระจายออก ให้เมื่อยมือเมื่อย เท้า ให้เป็นตะคิวและลมจะโป่ง ขัดหัวเข่าให้เมื่อยสันหลัง ให้สองเกรียวค่อนั้นแข็ง สมมุติว่าเป็น ฝี่เส้น รากลมเปล่ง ให้เจ็บอก ขัดในท้อง ให้หนักตา

ลักษณะอสุรินทัญญาณธาตุ

ลักษณะอสุรินทัญญาณธาตุมี 4 ประการ คือ

สมธาตุ

วิสมธาตุ

กติกธาตุ

มันธาตุ

ลักษณะสมธาตุ

สมธาตุนั้นยิ่งไปด้วยกองสรรพธาตุ มีอาการกระทบทำให้จับเป็นเวลา บางทีให้ตัวร้อนให้เท้า เย็น บางทีให้สวิงสวาย ให้เจ็บในอก บริโภคอาหารไม่มีรส บางทีให้มันให้มัว โทษทั้งนี้กล่าวคือ เสมหะสมุฏฐาน ปิตตะสมุฏฐาน วาตะสมุฏฐาน ประชุมพร้อมกันในกองวิสติปถวีให้เป็นเหตุ

ลักษณะวิสมธาตุ

วิสมธาตุนั้นยิ่งไปด้วยกองวาโยมีกำลัง คือทำให้ท้องล้นอยู่เป็นนิจ บางวันให้ผูกบางวันให้ ลง บางวันให้อยากอาหาร บางวันให้คับท้อง แน่นอกคับใจ เพลิงธาตุมิได้เสมอ วาโยเดินไม่สะดวก โทษทั้งนี้เกิดแต่กองจกกาลวาโย ให้เป็นเหตุ

ลักษณะกติกธาตุ

กติกธาตุนั้นยิ่งไปด้วยสรรพพิษทั้งปวง พิษดี พิษเสมหะ พิษลมเป็นอาทิ พิษอันเศษ เป็นที่สุด คือเพลิงธาตุนั้นแรง เผาอาหารจับพลันยิ่งนัก กระทบทำให้จับเชื่อมมัวกลางวันและกลางคืน

มิได้เว้นเวลา ให้ปวดศีรษะ ให้ผิวเนื้อแดงตาแดง ให้ชัดอุจจาระปัสสาวะ ให้เป็นพรรคิก โทษทั้งนี้ เกิดแต่กองจตุกาลเตโชธาตุ ให้เป็นเหตุ

ลักษณะมันทธาตุ

มันทธาตุนั้น ยิ่งไปด้วยเสมหะมีกำลัง คือเพลิงธาตุนั้นหย่อนเผาอาหารมิได้ย่อย กระทำ ให้ลงไปวันละ 2-3 เวลา ให้สวิงสวายให้ถอยแรงยิ่งนัก กระทำให้ท้องขึ้นมิรู้วาย ให้อุจจาระเป็น เมือกมันเป็นเปลวหยาบและละเอียดระคนกัน ให้ปวดมวนเป็นกำลัง โทษทั้งนี้เกิดในกองทวาทส อาไป ให้เป็นเหตุ

คัมภีร์ไพจิตรมทางค์

ว่าด้วยลักษณะและประเภทต่างๆของฝี

1. ลักษณะฝียอดเดี่ยวชนิดหางยประเภที่ 1 จะมีอาการและประเภทต่างกัน บางทีทำให้ร้อน ทำให้หนาว บางทีกระทำให้คลุ้มคลั่งหาสติมิได้ ให้ชนลุกขนชัน ให้เนื้อเดิน ให้ตาแดง เป็นสายโลหิต

2. ลักษณะฝียอดเดี่ยวชนิดหางยประเภที่ 2 ถ้าบังเกิดขึ้นในเดือน 5-6-7-8-9-10 เกิดเพื่อดีลม เสมหะ ระคนกัน มักจะขึ้นในคอและนอกคอกก็มี เกิดในต้นคางก็มี กกหู รักแร้ ไหล่ ออก กิติ ขึ้นข้างซ้ายตัวเมีย ขึ้นข้างขวาตัวผู้ ถ้าน้ำแดงเกิดเพื่อดีและโลหิต ถ้าน้ำขาว เกิดเพื่อเสมหะ ซึ่งมีอาการและประเภทต่างๆ กัน

3. ลักษณะฝียอดเดี่ยวกว่า ประเภที่ 1 มีอาการและประเภทต่าง ๆ กัน บางทีให้จับ เชื่อมมัน บางทีให้ร้อนกระหายน้ำ หอบ สะอึก บางทีให้จุกเสียด บางทีให้ชัก มือกำเท้ากำ มือสั้น บางทีให้ปวดแสบปวดร้อน เป็นกำลัง

4. ลักษณะฝียอดเดี่ยวกว่าประเภที่ 2 ถ้าบังเกิดในเดือน 11-12-1-2-3-4 คือ บังเกิดเพื่อลม น้ำเหลือง กำเดาระคนกัน มักขึ้นกระหม่อม ลำตัว สิ้นหลัง ขึ้นขาทั้ง 2 กิติ ขึ้นได้ ศอก รักแร้ ไหล่ ทั้ง 2 กิติ เป็นผื่นขึ้น เล็กบ้าง ใหญ่บ้าง มีอาการและประเภทต่าง ๆ กัน

คัมภีร์ทิพมาลา

กล่าวถึงลักษณะฝี (วันโรค) ลักษณะวันโรคอันพึงเกิดภายในนั้น เกิดเพื่อจตุธาตุ และตรีสมุฏฐานอันใดอันหนึ่ง ซึ่งจะวิปริตเป็นชาตะจะละณะ โดยหย่อนพิการ ระคนกันเข้าแล้ว ตั้งต่อมขึ้น มีประเภทต่างๆ ให้นำบุคคลทั้งหลาย ทั้งเรียนรู้ไปเบื้องหน้า ซึ่งแต่ละอย่างมีลักษณะ อาการดังต่อไปนี้

1. **ผีปลวก** มีอาการให้เจ็บในทรวงอก ที่ตั้งแห่งหัวใจ ตลอดไปตามสันหลัง ให้ผอมเหลือง ให้อาเจียนเป็นโลหิต ไอเหม็นคาวคอก บริโภคอาหารไม่ได้ นอนไม่หลับ
2. **ผีวัลโรค ชื่อ กุตะณะราช** แรกเป็นอาการให้แน่นในทรวงอกกลางคืน กระทำพิธีให้จับไข้ สะท้านร้อน สะท้านหนาว ไปทั้งตัว บริโภคอาหารไม่ได้ นอนไม่หลับ
3. **ผีวัลโรค ชื่อ มานทรวง** แรกเป็น มีอาการให้ยอกเสียด หายใจขัด ในทรวงอก เจ็บหน้าอก ทั้งกลางวัน และกลางคืน ไอเป็นเสมหะ เหนียว ชุบผอม ให้แน่นหน้าอกเป็นกำลัງ
4. **ผีวัลโรค ชื่อ ญูธรวาต** แรกเป็นมีอาการให้เจ็บหน้าอกตลอดสันหลัง ให้ปวดขบเป็นกำลัງ ปวดเมื่อยไปทุกข้อ ทุกกระดูก ให้วิงเวียน บางที ทำให้ชัุดจุกจระ และปัสสาวะ ให้ท้องขึ้นไม่รู้วาย ให้ยอกจุกเสียดยอดอก ชุบผอม บริโภคอาหารไม่มีรส ให้ตาแข็ง นอนไม่หลับ ให้ปวดกลางคืน มากกว่ากลางวัน มีพิษต่างๆ
5. **ผีวัลโรค ชื่อ ผิรากษอน** แรกเป็นมีอาการให้บวมเป็นลำ ขึ้นไปตามเกลียวปิดคาค ให้จับเป็นไข้ สะท้านร้อนสะท้านหนาว ให้ชนลุกชัน ทุกขุม ชน ให้ตัวแข็งกระด้าง จะลุกจะนั่งให้ยอก ให้เสียดไหวตัวมิได้
6. **ผีวัลโรค ชื่อ ผิยอดคว่า** เมื่อแรกเป็นมีอาการให้ปวดอยู่ท้องน้อยลงไปถึงทวารหนัก ให้ปวด ไปถึงหน้าตะโพก ให้เจ็บเป็นบางเวลา เป็นไข้ สะบัดร้อนสะบัดหนาว ให้ปวดแต่กลางคืน กลางวันปวดเล็กน้อย กระทำพิธีต่างๆ
7. **ผีวงผี้ง** เมื่อจะบังเกิด กระทำให้น้ำมันชายดับเบื้องขวา ให้ยอกตลอดสันหลัง ให้ตัวเหลือง หน้าเหลือง ตาเหลืองดั่งขมื่น ปัสสาวะเหลืองดุจน้ำกรัก ให้จับสะบัดร้อน สะท้านหนาว ให้มีนตึง ให้เมื่อยทุกข้อ ทุกกระดูก ให้อึดด้วยลม บริโภคอาหารมิได้
8. **ผีมะเร็งทรวง** เมื่อจะบังเกิด กระทำให้เป็นมูกเลือดหลายครั้งหลายหน ดุจเป็นบิดแล้วก็หายไป อยู่ๆ ก็กลับเป็นมาอีก ให้ปวดขบ ยอกเสียด จุกแตก แน่นหน้าอกเป็นกำลัງ ให้ยอกตลอดสันหลัง ให้วิงเวียน ให้ไอ ให้หอบ หิวหาแรงมิได้ ชุบผอม มักให้ครันตัว ให้เมื่อยทุกข้อทุกกระดูก
9. **ผีอรสุคร** เมื่อจะบังเกิด ทำให้เจ็บปวดสันหลัง ให้เมื่อย ให้จุกแตกเป็นกำลัງ ให้เสียดในอุทร ให้ชุบผอม บริโภคอาหารมิได้
10. **ผีอนุทวน** เมื่อบังเกิด ทำให้ฟกบวม ตามเส้นสันตะฆาต ให้ตั้งท้อง ตลอดสันหลัง ให้สันหลังแข็ง ลุกนั่งไม่ได้ ให้ยอกเสียดเป็นกำลัງ ให้ระบม ไปทั่วทั้งท้อง ให้ท้องบวม ใหญ่ขึ้น
11. **ผีสุวรรณเคียร** เมื่อจะบังเกิด แต่สมองกระดูกพิการ ตั้งขึ้นดุจจอกหูหนู มีสีเหลือง มีรากหยั่งถึงหัวใจ มีอาการทำให้เมื่อยต้นคอ ให้เจ็บถึง กระหม่อม ให้จักษุมืด ให้โสดประสาทตั้ง

ให้ปวดศีรษะจะแตก ให้เจ็บทุกเส้นขน ให้อ่อนในกระหม่อม และกระบอกจักษุ และช่องโสตประสาท ถ้าตั้งหนองขึ้นแล้ว กระทบพิษให้กลุ่มดวงหทัย ให้สะบัดร้อนสะท้านหนาว ให้คั่งไม่ได้ สติสมปกติ เมื่อหนองจะแตกนั้น บางทีออกมาทางจักษุ ทั้งสอง บางทีออกทางช่องโสตทั้งสอง ถ้าออกมาทางช่องอันใด ช่องอันนั้นก็พิจารณา

12. พิทันตะกฐรัง บังเกิดในกราม ถ้าบังเกิดขึ้นกรามซ้าย ชื่อทันตะมุนลึง ถ้าขึ้นข้างขวา ชื่อ ทันตะกฐรัง อาการเหมือนกัน คือเมื่อแรกตั้ง มีสัญญาณดังเมล็ดข้าวโพด มีสีแดง เหลือง เหมือนลูกหว้า บางทีแข็งดุจเม็ดหูด ร้ายนัก เมื่อแตกออก มีสัญญาณดังดอกลำโพงแล้วเปื่อยตามเข้าไปถึง ลำคอ มีน้ำเหลืองมากกว่าหนอง มีพิษคล้ายยิ่งนัก ทำให้ปวดตั้งแต่ต้นคางไปถึงกระหม่อม ฟกบวมออกมาภายนอก ให้จับสะบัดร้อน สะท้านหนาว บริโภคอาหารไม่ได้ แพทย์ไม่รู้ นี้ความะเร็ง รำมะนาด ตายเสียเป็นอันมาก

13. พิทันตะมูล บังเกิดแก้มซ้ายและแก้มขวา เมื่อแรกนั้นดูอาการและประเภท เหมือนปูนกัดปาก ดูสัญญาณดังจะลูกะ เข้าเกาะจับอยู่ตามกระพุ้งแก้ม มีสีแดงดังสีเสนอ่อน อาการให้แสบร้อนในกระพุ้งแก้ม แล้วให้แกมนั้นเหน็บซา บางทีให้ฟกบวมออกมา ภายนอกมียอดบาน เหมือนดอกลำโพง เป็นหนอง 1 ส่วน น้ำเหลือง 2 ส่วน ถ้าผู้ใดเป็นเข้า ถือว่าเป็นกรรม เป็นอสาหิยะโรค

14. พิราหูกลินจันทร์ บังเกิดใต้ต้นลิ้น มีสัญญาณดังพวงพระจันทร์ ต่ออ้าปาก ออกถึงเห็นครึ่งหนึ่ง ลิ้นเข้าอยู่ในลำคอ ไม่เห็นครึ่งหนึ่ง ทำให้ฟก บวมในลำคอเป็นกำลัง บริโภคข้าวน้ำ มักให้สำลัก ขึ้นไปในนาสิกทุกที ถ้าแก่ขึ้นให้แดงดังผล อุทุมพรสุก ให้มีพิษเจ็บยิ่งนัก จับสะบัดร้อน สะท้านหนาว เจรจาไม่ค่อยจะได้ มีหนองและน้ำเหลือง เท่ากัน เป็นอติสัยโรค

15. พิฟองสมุทร บังเกิดเพื่อวาโยโลหิตระคนกัน ขึ้นในคอ ต้นซากรรไกร แรกขึ้นมีสัญญาณดังหลังเบียด ถ้าขึ้นขวาตัวผู้ ขึ้นซ้ายตัวเมีย กระทบทำให้ เจ็บในลำคอ เป็นกำลังจะกลืนข้าว กลืนน้ำไม่ได้ ให้เจ็บปวดดังจะขาดใจตาย ถ้ายาถูกก็เคลื่อนหายไป ถ้ายาไม่ถูกก็จำเวญขึ้นเป็นหนอง กระทบให้สะบัด ร้อนสะท้านหนาวดุจไข้จับ ให้เชื่อมมัว ให้อ่อนศีรษะตลอดปลายเท้า แต่ไม่เหมือนไข้ หรือสันนิบาตให้ทรนทรายไป จนกว่าหนองจะแตก วัณโรคฟองสมุทรนี้ เป็นยาปะยะโรค (รักษาได้ไม่ตาย)

16. พิครีบกรด บังเกิดตามครีบชีวหา เมื่อแรกขึ้นมีสัญญาณเท่าเมล็ดถั่วเขียวและเมล็ดงา แข็งขึ้นมาเหมือนหัวหูด แล้วเจริญขึ้นมีสีแดงดังชาติจิม อาการทำให้ลิ้นกระด้างให้เจ็บ ๗ คัน ๗ และแรงเคลื่อนเสียแต่ยังอ่อน อย่าปล่อยให้ให้ยอดแตกออกมาได้ ถ้าเจริญแก่เข้าแล้ว ก็แตก

ออกเปื่อยลาม เป็นขุม ๆ มีประเภทเหมือนวงสะท้อน ลามไปในชีวหาพื้นบนและล่างบางที่บวมทะลุ ลงไปได้คาง เป็นหนองและ โลหิต ไหลมิได้ขาด เหมือนเหมือน ซากศพ ถ้าใครเป็นถือว่าเป็นกรรม

17. มีอุระคะวาด เกิดขึ้นตามกระดูกสันหลังข้างใน บางที่ขึ้นตรงกระดูก บางที่ขึ้น ระหว่างกระดูก ตั้งแต่เบื้องบนถึงที่สุดแห่งกระดูกสันหลัง ข้างในเบื้องต่ำ เมื่อจะเกิดขึ้นนั้น เหตุด้วย ลมสุนทรवादพิศเตโชธาตุ และอาโปธาตุ มิได้เสมอตามปกติ จึงบังเกิดวิทวาริโรคขึ้น ให้จำเริญไป ถึงวรรณะ มีประเภทกระทำพิศต่างๆ บางที่ให้จุกเสียด บางที่ให้ขัดอุจจาระปัสสาวะ บางที่ให้ลงดุจ เป็นบิด มีเสมหะ โลหิตระคนกัน ให้ปวดมวนเป็นกำลัง เป็น อย่างนี้ 2-3 ครั้ง แล้วก็หายไป ให้เจ็บ ในอก และชายสะบัก จับสะบัดร้อนสะท้านหนาว ให้นอนไม่หลับ บริโภคอาหารไม่ได้ ให้ตาแดง เป็นสายโลหิต บางที่ให้บวมตั้งแต่ไหล่ถึงเอว ให้ร้อนเป็นกำลัง ให้เจ็บ ทุกข้อทุกกระดูกสันหลัง ข้างนอก รู้ไม่ถึง ย่อมเสียดเป็นอันมาก ให้รักษาแต่ยังอ่อน

18. มีอัคนิสันทวาด บังเกิดจากต้นขั้วกระเพาะปัสสาวะข้างใน เพราะแม่ช่างขึ้น ประจำอยู่ในกระเพาะเบา แพทย์รักษาไม่หายสนิทตั้งแต่ยังเป็นกุมาร เมื่อเจริญเติบโตขึ้น วาโย พัดขับปัสสาวะไม่สะดวก จึงตั้งเป็นยอดขึ้น บางที่เป็นด้วยลัมกระทบฟกซ้ำและบวมขึ้น วัณโรค จึงบังเกิดขึ้น วัณโรคนี้เกิดแต่กองปถวีและวาโยระคนกัน มีประเภทการกระทำนั้น ต่างกันคือ

1. ฟกบวมออกมาจากภายนอก แข็งเป็นดานตามฝีเย็บ มักให้บวม เป็นกำลัง ให้ปัสสาวะหยุดย่อย
2. เป็นหนอง และโลหิตไหลออกมาทางท่อปัสสาวะ
3. แดงออกมาภายนอกดุจผลมะไฟ แล้วแตกออกเป็นหนองและโลหิตก็มี
4. น้ำปัสสาวะเดินทางช่องแผลก็มี
5. ปัสสาวะขัดเป็นลิมเป็นก้อนก็มี รักษายาก

19. มีดาวคาสฟ้า คือน้ำลาย น้ำเสมหะ น้ำโลหิตทั้ง 3 พิการ ระคนกัน เข้าจึงบังเกิด เป็นเม็ดยอดขึ้นภายในทั่วไป ทั้งดับ ปอด หัวใจ ใต้น้อย ใต้มหู่ทั้งปวง และวัณโรคอันนี้ เกิดเป็น อุปปาดิกะ บังเกิดด้วยอาโปธาตุ จะตั้งขึ้นที่ใด ก็ให้เจ็บที่นั่น ดุจไม้ยอกหอกปัก ถ้ามิจะนั้นดุจ ตะขบ แผลงปองชบกัด และจะให้ฟกบวมขึ้นมา ภายนอกนั้นหามิได้ มีอาการให้จับเชื่อมมัว สะบัดร้อนสะบัดหนาว ผอมเหลือง ถ้านานเข้า จะให้จุกแน่นหน้า อก ให้อาเจียน น้ำลายเหนียว หอบ สะอึกให้บวมเท่า ให้ลงเป็นหนองและโลหิตเฝ้า ให้ปอดบวม เป็นกำลัง รักษายากนัก

รายละเอียดปรากฏในคัมภีร์ทิพมาลา ดังนี้

ว่าด้วยลักษณะวัณโรคโดยสังเขป

ลักษณะวัณโรคอันบังเกิดภายในนั้น เกิดเพื่อจตุธาตุและตรีสมุฏฐานอันใดอันหนึ่ง ซึ่งจะวิปริตเป็นชาติจะละณะโดยหย่อนพิการ ระคนกันเข้า แล้วตั้งต่อมขึ้นมีประเภทต่าง ๆ ให้บุคคลทั้งพึงเรียนรู้ไปเบื้องหน้าพอแจ้งได้โดยสังเขป ซึ่งมีนามปรากฏโดยย่อ นั้น คือ

1. ฝีปลวก
2. ฝีฤดูณะราย
3. ฝีมานทรวง
4. ฝีธนูธรวาต
5. ฝีรากซอน
6. ฝียอดคว่ำ
7. ฝีรวงผึ้ง
8. ฝีมะเร็งทรวง
9. ฝีธรรสูตร
10. ฝีธนูทวน
11. ฝีสสุวรรณเคียร
12. ฝีทันตกุฐรัง
13. ฝีทันตะมูลา
14. ฝิราหูกลินจันทร์
15. ฝีพองพระสมุท
16. ฝีครีบกรด
17. ฝิอุระคะวาต
18. ฝิอัคนีสันทวาต
19. ฝิดาวดาชฟ้า

ลักษณะฝีปลวกนั้น เมื่อจะบังเกิดจะทำให้เจ็บในทรวงอก ที่ตั้งแห่งหัวใจ ตลอดไปตามสันหลัง แล้วให้ผอมเหลือง ให้อาเจียนออกมาเป็นโลหิต ให้ไอเหม็นคาวคอบริโภคอาหารมิได้ นอนมิหลับ

ลักษณะวัณโรคบังเกิดภายในชื่อว่าฝีฤดูณะราย เมื่อจะบังเกิดให้ตั้งแน่นในทรวงอการกระทำพิษกลางคืนมากกว่ากลางวัน ให้จับสะบัดร้อนสะบัดหนาวไปทั้งตัว บริโภคอาหารมิได้นอนมิหลับ

ลักษณะวัณโรคอันบังเกิดภายใน ชื่อว่าฝีมานทรงง เมื่อจะบังเกิดกระทำให้ออกเสียด หายใจขัดในทรงงอก เจ็บกลางวันกลางคืน ให้อาเป็นเสมหะเหนียวชุปผอม ให้แน่นหน้าอก เป็นกำลัง

ลักษณะวัณโรคอันบังเกิดภายในอันชื่อว่า ธรุรวัตนั้นเมื่อจะบังเกิด ย่อมกระทำให้ออก หน้าอกคลอດสันหลังให้ปวดขมเป็นกำลัง ให้เมื่อยทุกข้อทุกกระดูก ทำให้วังเวียง บางทีทำให้ขัด อุจจาระปัสสาวะ ให้ท้องขึ้นมีรูว้าย ให้ออกเสียดจุกแตกที่ยอดอก ชุปผอมบริโภคอาหารไม่มีรส ให้ตาแข็งนอนมิหลับอาการกระทำให้ออกกลางคืนมากกว่ากลางวัน มีพิษต่าง ๆ

ลักษณะวัณโรคอันบังเกิดภายในอันชื่อว่า ฝิรากลอน เมื่อจะบังเกิดนั้น กระทำให้บวมลำ ขึ้นไปตามเกลียวปัดคาด ให้จับสะท้านร้อนสะท้านหนาว ให้ชนลุกชันทุกมุมขน ให้ตัวแข็งกระด้าง จะลุกนั้งให้ออกเสียดไหวตัวมิได้

ลักษณะวัณโรคอันบังเกิดภายในอันชื่อว่า ฝิยอดคัจฉานั้น เมื่อจะบังเกิดทำให้ปวดอยู่ที่ท้องน้อย ล่วงลงไปถึงทวารหนัก ให้ปวดตลอดไปหน้าตะโพก ให้เจ็บเป็นเวลา สะบัดร้อนสะท้านหนาว ให้ปวดแตกกลางคืน ถ้ากลางวันคลายไปหน่อยหนึ่ง กระทำพิษต่าง ๆ

ลักษณะวัณโรคอันบังเกิดภายในอันชื่อว่า ฝิรวงฝิ่งนั้น เมื่อจะบังเกิดกระทำให้ออกชาย ตับเบื้องขวา ให้ออกตลอดสันหลัง ให้ตัวเหลืองหน้าเหลือง ตาเหลืองดุจขมั้น ปัสสาวะเหลืองดุจน้ำ รกให้จับสะบัดร้อนสะท้านหนาวให้มันตึงให้เมื่อยทุกข้อทุกกระดูกให้อ้อมไปด้วยลมบริโภคอาหารมิได้

ลักษณะวัณโรคอันบังเกิดภายในอันชื่อว่า ฝิมะเร็งทรงงนั้น เมื่อจะบังเกิดกระทำให้เป็น มุกเลือดหลายครั้งหลายหนดุจเป็นบิดแล้วก็หายไป อยู่ ๆ ก็กลับมาเป็นเล่า ให้ปวดขัดออกเสียดจุก แตกแน่นหน้าอกเป็นกำลัง ออกตลอดสันหลัง ให้วังเวียง หอบไอ หิวหาแรงมิได้ชุปผอมมักให้ครัน ตัวให้เมื่อยทุกข้อทุกกระดูก

ลักษณะวัณโรคอันบังเกิดภายในอันชื่อว่า ฝิรสุตรนั้น เมื่อจะเกิดร้ายนัก เมื่อแตกออกมี สันฐานดังดอกลำโพง แล้วเปื่อยลามเข้าไปถึงลำคอ มีน้ำเหลืองมากกว่าหนอง มีพิษกล้ำยิ่งนัก กระทำให้ปวดแต่ต้นคางขึ้นไปกระหม่อม ฟกบวมออกมาภายนอกให้จับสะบัดร้อนสะบัดหนาว ให้บริโภคอาหารมิได้ แพทย์มิรู้ถึงก็ว่ามะเร็งรำมะนาด ย่อมตายเสียเป็นอันมาก ถ้าจะแก้ไขแก้แต่

ลักษณะวัณโรคอันเกิดแต่ภายในอันชื่อว่าธนูทวน เมื่อบังเกิด ทำให้ฟกบวม ตามเส้นสันตะฆาต ให้ตั้งท้อง ตลอดสันหลัง ให้สันหลังแข็ง ลุกนั้งไม่ได้ ให้ออกเสียดเป็นกำลัง ให้ระบม ไปทั่วทั้งท้อง ให้ท้องบวมใหญ่ขึ้น

ลักษณะวัณโรคอันเกิดแต่ภายใน อันชื่อว่าสุวรรณเคียร เมื่อจะบังเกิด แต่สมองกระดูก พิการ ตั้งขึ้นดุจจอกหูหนู มีสีเหลือง มีรากหยั่งถึงหัวใจ มีอาการทำให้เมื่อยต้นคอ ให้เจ็บถึง

กระหม่อม ให้จักษุมืด ให้โสตประสาทตึง ให้ปวดศีรษะดังจะแตก ให้เจ็บทุกเส้นขน ให้ร้อนในกระหม่อม และกระบอกจักษุ และช่องโสตประสาท ถ้าตั้งหนองขึ้นแล้ว กระทำพิษให้กลุ่มดวงหทัย ให้สะบัดร้อนสะท้านหนาว ให้คลังไม่ได้สติสมปฤดี เมื่อหนองจะแตกนั้น บางทีออกมาทางจักษุ ทั้งสอง บางทีออกมาทางช่องโสตทั้งสอง ถ้าออกมาทางช่องอันใด ช่องอันนั้นก็พิการ

ลักษณะวัณโรคอันเกิดแต่ภายใน อันชื่อว่าทันตะกฐฐัง บังเกิดในกราม ถ้าบังเกิดขึ้นกรามซ้าย ชื่อทันตะมุณลึง ถ้าขึ้นข้างขวา ชื่อ ทันตะกฐฐัง อาการเหมือนกัน คือเมื่อแรกตั้ง มีลักษณะดังเมล็ดข้าวโพด มีสีแดง เหลืองเหมือนลูกหว้า บางทีแข็งดุจเม็ดหูด ร้ายนัก เมื่อแตกออก มีลักษณะดังดอกลำโพงแล้วเปื่อยตามเข้าไปถึง ลำคอ มีน้ำเหลืองมากกว่าหนอง มีพิษคล้ายยี่งอก ทำให้ปวดตั้งแต่ต้นคางไปถึงกระหม่อม ฟกบวมออกมาภายนอก ให้จับสะบัดร้อน สะท้านหนาว บริโภคอาหารไม่ได้ แพทย์ไม่รู้ นี้กว่าจะเร่งรักษาขนาด ตายเสียเป็นอันมาก

ลักษณะวัณโรคอันบังเกิดแต่ภายในอันชื่อว่า ทันตะมุลาบังเกิดขึ้นในแก้มซ้ายและแก้มขวานั้น เมื่อแรกเกิดนั้นดูอาการและประเภทดุจบุ๋นกัดปาก ดูลักษณะดังจะลู่เข้าเกาะจับอยู่ตามกระพุ้งแก้มนั้น มีพรรณแดงดังสีเสนอ่อน ๆ และกระทำอาการให้แสบร้อนในกระพุ้งแก้มแล้วกระทำให้แก้มนั้นเป็นเหน็บและชา บางทีให้ฟกบวมออกมาภายนอก มียอดนั้นบานดังดอกลำโพง เป็นหนอง 1 ส่วนและน้ำเหลือง 2 ส่วน ถ้าผู้ใดเป็นดังกล่าวมานี้ ก็เป็นกรรมของบุคคลผู้นั้น จะได้ 1 ส่วนเสีย 2 ส่วน ถ้าจะแก้ควรแก้แต่ยังไม่ทะลุออกมาภายนอก แต่ยังไม่ร้อนอยู่นั้น

ลักษณะวัณโรคอันเกิดแต่ภายในอันชื่อว่า ราหูกลืนจันทร์อันบังเกิดในต้นลิ้นนั้น มีลักษณะดังพระวงพระจันทร์ ต่อเมื่ออ้าปากออกจึงจะแลเห็นครึ่งหนึ่ง ลับเข้าไปอยู่ในลำคอก็มิได้เห็นครึ่งหนึ่งกระทำให้ฟกบวมในลำคอเป็นกำลัง จะบริโภคข้าวน้ำก็มิได้ ให้ลาลึกขึ้นไปบนจมูกทุกที ถ้าโรคแก่เจริญขึ้น ให้แดงดุจผลมะเดื่อชุมพรที่สุกแดง ให้มีพิษเจ็บยิ่งนัก ให้จับสะบัดร้อนสะท้านหนาว จะเจรจาก็มิได้ มีหนองและน้ำเหลืองกึ่งกัน ถ้าผู้ใดเป็นดุจประเภทนี้แล้วท่านว่า จะเสีย 1 ส่วนได้ 1 ส่วน ถ้าจะแก้ให้แก้แต่ยังอ่อน

ลักษณะวัณโรคอันบังเกิดแต่ภายในอันชื่อว่าฟองพระสมุทร บังเกิดเพื่อวาโยโลหิตระคนกันขึ้นในคอตันขากรรไกร เมื่อแรกขึ้นมีลักษณะดังหลังเบี้ย ถ้าขึ้นขวาตัวผู้ ถ้าซ้ายตัวเมีย มีอาการกระทำให้เจ็บในลำคอเป็นกำลัง จะกลืนข้าวน้ำมิได้ ให้เจ็บปวดดังจะขาดใจถ้ายาถูกก็เกลื่อนหายไป ถ้ายามิถูกก็แก่กล้าเป็นหนอง มีความเวทนาเป็นอันมาก แล้วกระทำพิษให้จับสะบัดร้อนสะบัดหนาว ดุจใช้จับให้เชื่อมมัว ให้อ่อนแต่ศีรษะตลอดจนปลายเท้า จะได้เหมือนใช้เหนื่อสันนิบาตนั้นก็หามิได้ ให้ทุรนทุรายไปจนกว่าหนองจะแตกวัณโรคอันนี้รักษาได้ไม่ตาย

ลักษณะวัณโรคภายในอันเชื่อว่า ครีบกกรด นั้นอันบังเกิดขึ้นตามครีบลิ้นนั้น เมื่อแรกจะขึ้น มีสีฐานเท่าเมล็ดถั่วเขียวและเมล็ดงาแข็งขึ้นมาเหมือนเม็ดหูดแล้วก็เจริญขึ้น มีพรรณแดงดังชาติจิ้มมีอาการกระทำให้ลึนนั้นกระด้างคางแข็ง ให้เจ็บ ๆ คัน ๆ ท่านให้เร่งเกลื่อนเสียแต่ยังอ่อนอยู่อย่าให้ทันยอดแตกออกได้ ถ้าเจริญแก่เข้าแล้วก็แตกออกเปื่อยลวมเป็นขุม ๆ มีประเภทเหมือนยวงกระท้อนลวมไปในลิ้นพื้นบนและพื้นล่าง บางทีบวมทะลุลงไปใต้คางให้เป็นหนองและโลหิตมิได้ขาดเหม็นเหมือนซากศพ ถ้าผู้ใดเป็นก็เป็นกรรมของผู้นั้น

ลักษณะวัณโรคอันเกิดแต่ภายในอันชื่อว่า อูระกะวาท อันบังเกิดขึ้นตามกระดูกสันหลังข้างในนั้น บางทีขึ้นตรงกระดูก บางทีขึ้นระหว่างกระดูก ตั้งแต่เบื้องบนถึงที่สุดแห่งกระดูกสันหลังข้างในเบื้องต่ำ วัณโรคอันนี้เมื่อจะบังเกิดนั้นเป็นเหตุด้วยลมสุนทรवादพัดเตโชอาโปธาตุมิได้เสมอกันตามปกติ จึงบังเกิดวิพราธิโรคขึ้นให้เจริญไปถึงวรรณะ มีประเภทและกระทำพิษต่าง ๆ บางทีให้จุกเสียด บางทีให้ชั้ดอุจจาระปัสสาวะ บางทีทำให้ลงดุจเป็นบิดมีเสมหะโลหิตระคนให้ปวดมวนเป็นกำลัง แต่เป็นดังนี้ถึง 2-3 ครั้งก็หายไป ให้เจ็บอูระและชายสะบักตั้งบุคคลเอาหมอกมาปอกและดูไว้ด้วยกอก ให้ชั้ดยอกทั่วสรรพางค์กาย และให้จับสะบัดร้อนสะท้านหนาวให้นอนมิหลับ บริโภคอาหารมิได้ ให้ตาแดงดังสายโลหิต บางทีให้บวมแต่ไหล่จนถึงเอว ให้ร้อนเป็นกำลัง และให้เจ็บทุกข้อกระดูกสันหลังข้างนอก ถ้าผู้มีย่อมตายเสียเป็นอันมาก ถ้าจะรักษาแต่ยังอ่อนอยู่

ลักษณะวัณโรคอันเกิดแต่ภายในอันชื่อว่า สุนทรवाद ย่อมบังเกิดขึ้นในต้นขั้วกระเพาะปัสสาวะข้างใน เหตุด้วยแม่ทรวงอันขึ้นประจำอยู่ในกระเพาะเบานั้น อันแพทย์รักษาไปมิได้หายสนิทแต่ยังเป็นกุมารอยู่นั้น ครั้นเจริญใหญ่ขึ้น วาโยซึ่งพัดขับปัสสาวะนั้นพัดมิได้สะดวกจึงตั้งเป็นยอดขึ้น บางทีเป็นด้วยลมกระทบฟกซ้าและบวมขึ้น วัณโรคจึงบังเกิดเป็นต้น วัณโรคอันนี้บังเกิดแต่กองปัดวีวาโยระคนกันมีประเภทกระทำนั้นต่าง ๆ กัน บางทีฟกบวมออกมาจากภายนอกแข็งเป็นดานตามผีเย็บ มักให้บวมเป็นกำลัง ให้ปัสสาวะหยดย้อยไป บางทีเป็นหนองและโลหิตไหลออกมาทางช่องปัสสาวะ บางทีก็แดงออกมาภายนอกดุจผลมะไฟ แล้วแตกออกเป็นหนอง และโลหิตก็มี บางทีน้ำปัสสาวะเดินทางช่องแผลก็มี บางทีปัสสาวะซัดเข้าเป็นลิ้มเป็นก้อนก็มี วัณโรคเช่นนี้รักษายากนัก

ลักษณะวัณโรคอันบังเกิดภายในอันชื่อว่า ดาวดาษฟ้า ย่อมบังเกิดขึ้นด้วยกองอาโปธาตุคือน้ำลาย น้ำเสมหะ น้ำโลหิต ทั้ง 3 นี้พิการระคนกันเข้า จึงได้บังเกิดเป็นเม็ดยอดขึ้นภายในทั่วไปทั้งดับปอดหัวใจ ไล่น้อยไล่ใหญ่ทั้งปวง จะได้มีกำหนดนั้นหามิได้ แล้ววัณโรคอันนี้เกิดเป็นอุปาทิกะวัณบังเกิดด้วยอาโปธาตุ จะตั้งขึ้นที่ใดก็ให้เจ็บที่นั้นดุจไม้ยอกและหอกปัก ถ้ามิฉะนั้นดุจตะขาบแมลงป่องขบกัด และจะให้ฟกบวมขึ้นมาภายนอกนั้นหามิได้ มีประเภทกระทำให้จับเชื่อม

ม้วสะบัดร้อนสะบัดหนาว ผอมเหลือง, ถ้าแก่เข้าจะให้จุกแน่นหน้าอกให้อาเจียนแต่น้ำลายเหนียว ให้อบให้สะอึกให้บวมเท้า ให้อบเป็นหนองและโลหิตเน่า ให้อบดมวนเป็นกำลั่ง รักษายากนัก.

คัมภีร์วิติกุญโรค

ในที่นี้จะคัดมาแสดงลักษณะแต่พอเป็นสังเขปโดยย่อ คำว่าโรคเรื้อรอนั้นย่อมาเป็นที่มาหลายสมุฏฐาน แต่จะอธิบายเหตุที่เกิดของโรคนี้โดยเฉพาะเท่านั้น แหล่งที่เกิดของโรคนี้ คือ

บังเกิดแต่กองปถวีธาตุ จำพวกหนึ่ง

บังเกิดแต่กองอาโปธาตุ จำพวกหนึ่ง

บังเกิดแต่กองเตโชธาตุจำพวกหนึ่ง

บังเกิดแต่กองวาโยธาตุ จำพวกหนึ่ง

บังเกิดแต่ชาติสัมพันธตระกูล จำพวกหนึ่ง

บังเกิดด้วยสามัคคีรสได้หลับนอนระคนกัน จำพวกหนึ่ง

บังเกิดด้วยเป็นอุปปาติกะ จำพวกหนึ่ง

อันว่าพยาธิโรคทั้ง 7 จำพวกนี้ บังเกิดด้วยกัมขชาติเบียดเบียนกักกินอยู่ในร่างกายของสัตว์โรคอยู่ในกระดูกและชิ้นเนื้อของตนเองให้เป็นเหตุ ถ้าเกิดในกระดูก สมมติว่าเป็นกฎฐังเป็นอดีตสยโรครักษายาก ตามตำราท่านว่าเป็นอาการตัด คือรักษาไม่หาย ถ้าเกิดในชิ้นเนื้อสมมติว่าเป็นโรคเรื้อรอนเป็นอสาทยะโรค รักษายากนัก แต่ท่านว่าไม่ตัด คือมีโอกาสรักษาหายอยู่ รวมว่าโรคนี้แหล่งที่เกิดมี 2 แห่ง คือ เกิดในกระดูก 1 เกิดตามชิ้นเนื้อ 1

ลักษณะกฎฐโรคอันบังเกิดแต่กองปถวีธาตุ เมื่อจะบังเกิดกระทำให้เมื่อยในข้อกระดูกและในเส้นเอ็นน้อยใหญ่ ให้ผิวเนื้อขาสากแล้วขึ้นไบหูก่อน เป็นดังจุมดตะนอยตอยแล้วลามไปบวมที่หน้า แล้วไปบวมทั้งตัวดำดุจหนึ่งแสด ถ้ารักษามิหายแก่เข้าจึงกระทำให้นิ้วมือนิ้วเท้าบวมแล้วแตกเป็นน้ำเหลืองเน่ากินกัดเข้าไป อาการดังกล่าวมานี้ ถ้ารักษาจะได้ 1 ส่วนไม่ได้ 3 ส่วน

ลักษณะกฎฐโรคอันบังเกิดแต่กองอาโปธาตุ เมื่อจะบังเกิดนั้น คือโลหิตและน้ำเหลืองซึ่งกำเริบ หย่อน พิการ ระคนกันเข้ากระทำโทษมีประเภทต่าง ๆ บางทีให้เสียไปในชิ้นเนื้อและผิวหนัง บางทีให้เขม่นไปในแถวเส้นเอ็นและผิวเนื้อ ถ้าจะตั้งขึ้นที่ใดให้เขม่นริก ๆ ไปในที่นั้นก่อนแล้วจึงตั้งขึ้นมาเท่าเมล็ดถั่วเมล็ดงา ดุจดังเกลื่อนแล้วค่อยเจริญขึ้นไป เท่าใบมะขาม ใบส้มป่อย ใบพุทรา กระทำให้ผิวเนื้อนั้นมัน หยิกไม่เจ็บให้เป็นเหน็บและซาไป ให้ผิวเนื้อนั้นนวลดุจผิวน้ำเต้า ซึ่งโรคนี้โลกสมมติว่าเรื้อรอน้ำเต้า ถ้าแก่เข้ามากไปจะให้เมื่อยแล้วให้บวมนิ้วมือนิ้วเท้าและบวมทุกข้อทุกกระดูกต่อกัน แล้วก็จะเปื่อยออกเป็นน้ำเหลือง กินกัดเข้าไปทั้งนิ้วมือและนิ้วเท้า และไบหู

ทั้ง 2 ก็หนาขึ้น ผิวหน้าดูจืดจางมึนๆ แต่ผิวขาวไม่แดงดูเฉื่อยเพลิงลักษณะดังกล่าวมานี้เป็น
อสุภะโรค รักษายากนัก

ลักษณะกฏโรคอันบังเกิดแต่กองเตโชธาตุ เมื่อจะบังเกิดนั้นกระทำให้เมื่อยทั่วสรรพางค์
กาย และให้สับค้อนสะท้านหนาวดูจืด เป็นไข้ และผุดแดงขึ้นมาเป็นเม็ด สันฐานดูประดงเพลิง
แล้วก็ป็นมาอีกเล่าถึง 2-3 ครั้ง แล้วจึงจับขึ้นที่หูก่อน ให้ใบหูหนาจึงผุดแดงขึ้นมา เป็นผื่นดั่งมด
ตะนอยกัด แล้วจึงลามขึ้นแก้มและหน้าผากแล้วลามไปทั่วตัว แดงดูดั่งเพลิง ถ้าแก่เข้าจะกระทำ
ให้ตัวพองไปดูเพลิงไหม้ แล้วจะเปื่อยบวมกระดูกท่อนกล่าวไว้ว่าลักษณะเรื้อนเพลิงนี้เป็น
อติไสโรค

ลักษณะกฏโรคอันบังเกิดแต่กองวาโยธาตุ เมื่อจะบังเกิดนั้น คือวาโยธาตุ กำเริบ หย่อน
พิการ พัดชานไปตามผิวหนังและผิวหนังกระทำให้น้ำมันแข็งเป็นข้อขอดเป็นเมสิดเท่าผลพุทราบ้าง
เท่าผลมะกรูดและผลมะนาวบ้าง ให้น้ำและเนื้อนั้นเป็นเหน็บและชา จะหยิกหรือเอามือเช็ดก็มี
เจ็บ ต่อมาก็แตกออกเป็นขุม ๆ เปื่อยเน่าเหม็นดูจืดจาง กินจนกระดูกผุดขึ้น กฏโรคนี้โลกสมมติ
ว่าเรื้อนมะกรูดเป็นอสุภะโรค ลักษณะดังกล่าวมานี้ตาย 10 ส่วนได้ 1 ส่วน

ลักษณะกฏโรคอันบังเกิดเนื่องกันมาแต่สัมพันธระกูลจำพวก 1 โรคเรื้อนอันบังเกิดด้วย
สามัคคีหลับนอระคนอยู่ด้วยกันเป็นนิจจำพวก 1 โรคเรื้อนอันเป็นอุปปาดิกะหาเหตุมิได้ อยู่ดี ๆ
ก็เกิดขึ้นเอง และธาตุทั้งปวงก็ได้ผิดปกติแปรปรวน โรคทั้ง 3 จำพวกนี้ให้แก้ตามอย่างทีกล่าว
มาแล้วข้างต้นก็จะหายโดยพลัน เป็นยาปะสะโรคหายโดยง่าย

ลักษณะเรื้อนกวาง เมื่อจะบังเกิดนั้น เกิดขึ้นตามข้อมือและข้อเท้า และกำดั้นต้นคอ
กระทำให้น้ำเหลืองลามออกไป ครั้นต้องยาเข้าก็แห้งเข้า บางทีก็หายขาด บางทีก็ไม่หาย แต่ไม่
ตามเป็นแต่ลำบาก

ลักษณะเรื้อนมูลนกนั้น เมื่อจะบังเกิดนั้นผุดขึ้นมาเป็นแวนเป็นวงขึ้นตามผิวหนัง เล็กก็มี
ใหญ่ก็มี มีสีขาวนุ่น ๆ ขอบนั้นนูน ดูสันฐานดั่งกลากพรรโณ ทำให้คัน ถ้าแก่เข้าลามไปทั่วตัว พยาธิ
อันนี้หายบ้างมิหายบ้าง

ลักษณะพยาธิ คือ เรื้อนชื่อว่า วิมาลา เมื่อจะบังเกิดนั้นขึ้นที่หูและกำดั้นต้นคอ กระทำให้
เปื่อยพุพองให้คัน สันฐานดูจืดจางไปยั้งคั่นยิ่งเกา ครั้นวางยาเกาแล้วให้สับร้อนตามที่เกา
ลักษณะของวิมาลานี้หายมากกว่าไม่หาย

ลักษณะพยาธิ คือ เรื้อนชื่อว่า นูด เมื่อจะบังเกิดนั้นผุดเป็นตุ่ม ๆ ขึ้นทั้งตัว เท่าเมสิด
พริกไทย เท่าเมสิดถั่วดำ เท่าผลตะขบไทย เท่าผลมะนาวมะกรูดก็มี ติดเต็มไปทั่วตัว อาการมีแต่
กระทำให้เมื่อยมันไปทั่วตัว จะเป็นอันไคหามิได้ ดูเป็นคนดี ถ้าบุคคลผู้ใดเป็นดั่งนี้ท่านว่าเป็น

พยาธิกามโรค รักษา미หายเป็นอสาทยะพยาธิ แต่จะได้ตายในปัจจุบันนั้นหามิได้ ไปจนถึงกาลมรณะ เมื่อจะถึงกาลอายุแล้วกระทำให้พยาธินั้นแตกออกทุกยอด แล้วเปื้อยเน่าเหม็นดังศพดูจกล่าวมาแล้ว จึงถึงกาลวสานของชีวิตเท่านั้น

ลักษณะพยาธิ คือ เรื้อนชื่อว่าเกล็ดปลา เมื่อจะบังเกิดนั้น มักขึ้นที่หน้าก่อนแล้วลามมาถึงต้นคอ ลงมาถึงทรวงอกก็มี แล้วลามเป็นเกล็ดไปทั่วทั้งตัว สันฐานผิวดำ ลักษณะดังกล่าวมานี้มิเป็นไร

ลักษณะพยาธิ คือ เรื้อนชื่อว่า เรื้อนบอน เมื่อแรกผุดขึ้นมานั้นเป็นรูปรุ ไปมิใคร่จะเห็นถึงแม้จะเห็นก็เห็นแต่ขาว ๆ แดง ๆ อยู่ในเนื้อว่ามิได้เห็นถนัด

ลักษณะพยาธิ คือ เรื้อนชื่อว่า เรื้อนหิด มักขึ้นทั่วทั้งตัวแล้วลามไป ดูบุคคลเป็นกลาก

ลักษณะพยาธิ คือ เรื้อนชื่อว่า เรื้อนดอกหมาก นั้นผุดขึ้นเป็นขาว ๆ ดังดอกหมาก ถ้าเห็้อออกจะทำให้คัน เกาจนน้ำเหลืองซึ่มจึงหายคัน

ลักษณะพยาธิ คือ เรื้อนชื่อว่า เรื้อนมะไฟ ขึ้นเป็นเกล็ดแดงขอบขาว ใหญ่เท่าผลมะไฟ ถ้าบังเกิดแก่บุคคลผู้ใดแล้ว มักกระทำให้ร้อนดุจต้องเพลิง ให้พอง ๆ ขึ้นมา

ภาคผนวก ข ดัชนีความสอดคล้องของผู้เชี่ยวชาญ

ตาราง 10 แสดงการหาคุณภาพเครื่องมือ ค่าดัชนีความสอดคล้องของผู้เชี่ยวชาญ

ให้คะแนน +1 แน่ใจว่าข้อคำถามวัดได้ตรงตามวัตถุประสงค์

ให้คะแนน 0 ไม่แน่ใจว่าข้อคำถามวัดได้ตรงตามวัตถุประสงค์

ให้คะแนน -1 แน่ใจว่าข้อคำถามวัดได้ไม่ตรงตามวัตถุประสงค์

เกณฑ์ 1. ข้อคำถามที่มีค่า IOC ตั้งแต่ 0.50 – 1.00 มีค่าความเที่ยงตรง ใช้ได้

2. ข้อคำถามที่มีค่า IOC ต่ำกว่า 0.50 ต้องปรับปรุง ยังใช้ไม่ได้

ข้อที่	ความคิดเห็นของผู้เชี่ยวชาญ					รวม	ค่าเฉลี่ย IOC	สรุปผล	
	คนที่ 1	คนที่ 2	คนที่ 3	คนที่ 4	คนที่ 5				
	1	+1	+1	+1	+1				+1
2	+1	+1	0	+1	0	3	0.60	ใช้ได้	
3	0	+1	+1	+1	+1	4	0.80	ใช้ได้	
4	+1	0	+1	+1	0	3	0.60	ใช้ได้	
5	+1	0	+1	0	+1	3	0.60	ใช้ได้	
6	ความคิดเห็นของหมอแผนโบราณต่อระบบบริการการแพทย์แผนไทย								
	+1	+1	+1	+1	+1	5	1.00	ใช้ได้	

IOC ย่อมาจาก Item-Objective Congruency Index หรือ Index of Consistency

สูตร

$$IOC = \frac{\sum R}{N}$$

เมื่อ IOC หมายถึง ดัชนีความสอดคล้องของแบบสอบถาม

R หมายถึง คะแนนของผู้เชี่ยวชาญทั้งหมด

$\sum R$ หมายถึง ผลรวมของคะแนนผู้เชี่ยวชาญแต่ละคน

N หมายถึง จำนวนผู้เชี่ยวชาญ

ภาคผนวก ค แบบสอบถามงานวิจัย

แบบคำถามที่ใช้ในการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก

แบบสอบถามฉบับนี้มีจุดมุ่งหมายที่จะทราบถึงการรักษาโรคและการแพร่กระจายของตำราการแพทย์แผนไทย เพื่อนำผลของการศึกษาครั้งนี้มาใช้เป็นแนวทางในการศึกษาวิเคราะห์ตามแนวทางการศึกษาวิจัยดังนั้นผู้วิจัยจะเสนอผลการวิจัยเป็นส่วนรวม ซึ่งจะไม่กระทบกระเทือนต่อตัวผู้ให้สัมภาษณ์แต่อย่างใด

(หัวข้อสีน้ำเงินคือหัวข้อสำคัญที่ผู้วิจัยต้องการมากที่สุด ซึ่งหัวข้อสีดำผู้ตอบแบบสอบถามไม่จำเป็นต้องตอบก็ได้หากมีเวลาน้อย)

แนวคำถามสำหรับแพทย์แผนโบราณ

1. ประวัติของสถานพยาบาล

- การก่อตั้ง (ปี พ.ศ.) .....
- สถานที่ตั้ง (หรือหมายเลขโทรศัพท์).....

2. ประวัติหมอแผนโบราณ

- ประเภทของหมอแผนโบราณ.....
- จำนวนแพทย์แผนโบราณในสถานพยาบาล.....
- ประวัติส่วนตัว

ชื่อ.....เพศ ชาย หญิง

อายุ.....

การศึกษา ต่ำกว่า ป.4 ป.4 ม.3 ม.6 ป.ตรีหรือสูงกว่า

อาชีพหลัก.....

อาชีพรอง.....

รายได้โดยเฉลี่ย.....

- ประสบการณ์เกี่ยวกับวิชาชีพแผนโบราณ

เหตุผลที่มาประกอบอาชีพ.....

ระยะเวลาที่ประกอบอาชีพ.....ปี

ตั้งแต่พ.ศ.....

โรคที่มีความชำนาญในการรักษา.....

หมอได้รับการถ่ายทอดความรู้จากไหน.....

ทฤษฎีและความเชื่อในสาเหตุของโรคหรืออาการที่รักษา.....

ตำรายาที่ใช้ในการศึกษาเล่าเรียนหรือใช้เป็นคู่มือในการรักษาพยาบาล...(กรุณาทำเครื่องหมาย / ในวงกลมหน้าชื่อตำรายา)

- ตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ฉบับหลวง
- ตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ฉบับโรงเรียนแพทย์แผนไทยวัดพระเชตุพนฯ
- แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์เล่มที่ 1,2 และ3
- ตำราหมอแผนโบราณ
- เวชศึกษา เล่ม 1,2 และ 3 ของพระยาวิษณุประสาทเวช
- ตำรายาจีน
- ประมวลหลักเภสัชกรรมโบราณ
- ตำราศิลาจารึก
- ตำราสมุดข่อยโบราณ
- ตำราคัมภีร์แพทย์แผนโบราณ ของขุนไสลภิตบรรณลักษณ์
- ตำราไม้เทศเมืองไทย ของหมอเส็งยม พงษ์บุญรอด
- ตำราหมอประจำบ้าน ของพระยาแพทย์พงษาพิสุทธาธิบดี
- ตำราจินดามณี
- ตำราสรรพคุณยาไทย
- ตำราอื่นๆ (โปรดระบุชื่อ).....

มีการเรียนรู้เพิ่มเติมหรือไม่.....

จากไหน.....

มีการถ่ายทอดความรู้ให้กับผู้อื่นหรือไม่.....

โดยวิธีใด.....

3. รูปแบบการให้บริการ

การจัดสถานที่ให้การรักษา (แผนที่แสดงประกอบ ถ้ามี)

วัน เวลาที่เปิดทำการ.....

ขั้นตอนการบริการโดยละเอียด เช่น ทำบัตร พบแพทย์ รับยา ฯลฯ.....

ประเภทของการให้บริการ เช่น การนวด การอบสมุนไพร จ่ายยาสมุนไพร.....

ค่าใช้จ่ายที่ใช้ในการรักษาแต่ละประเภท.....

มีการให้บริการในรูปแบบอื่นหรือไม่ เช่น สอนการนวดแผนโบราณ.....

4. รูปแบบการรักษา

สถานพยาบาลแห่งนี้ให้บริการรักษาโรคใดบ้าง.....

หลักการวินิจฉัยโรคแต่ละโรคทำอย่างไร.....

มีวิธีการรักษาอย่างไร.....

(กระบวนการรักษาของหมอแผนโบราณ)

5. การบริหารจัดการ

จำนวนผู้ให้บริการทั้งหมด/ การจัดแบ่งหน้าที่ความรับผิดชอบ.....

แหล่งที่มาของวัตถุดิบ.....

รายได้โดยเฉลี่ยของสถานพยาบาล.....

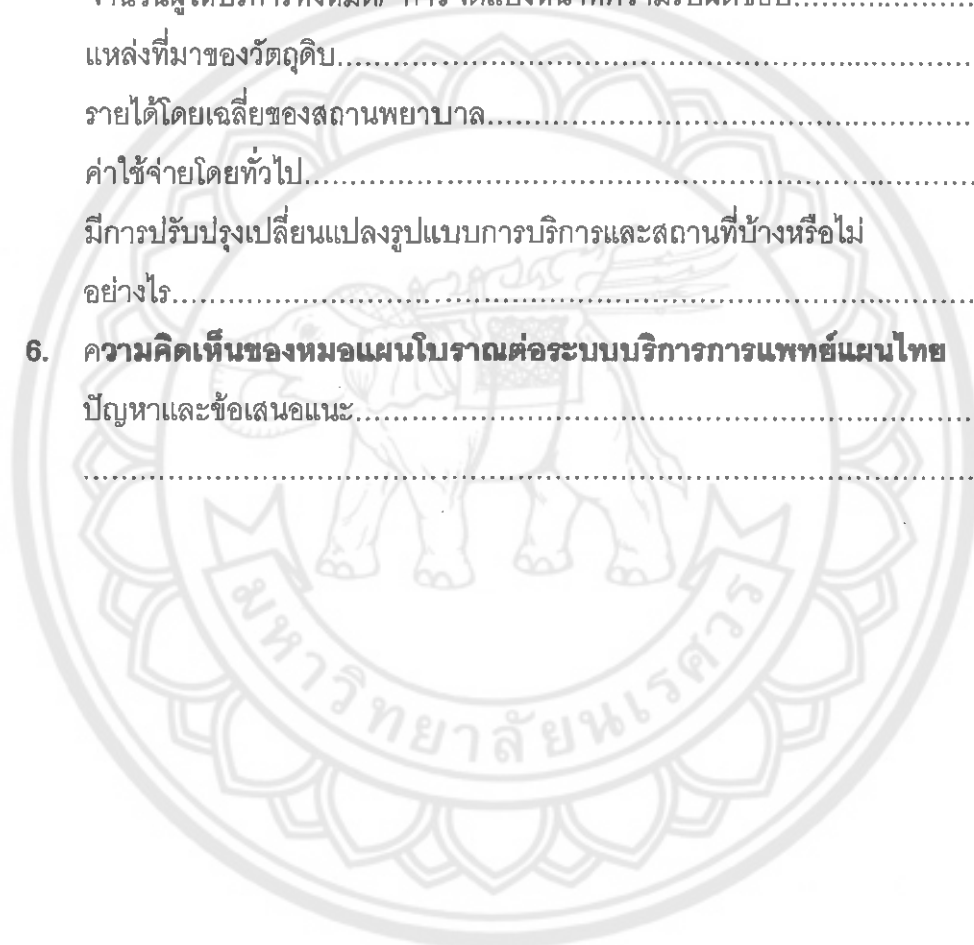
ค่าใช้จ่ายโดยทั่วไป.....

มีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงรูปแบบการบริการและสถานที่บ้างหรือไม่
อย่างไร.....

6. ความคิดเห็นของหมอแผนโบราณต่อระบบบริการการแพทย์แผนไทย

ปัญหาและข้อเสนอแนะ.....

.....

ภาคผนวก ง ราชานามผู้เชี่ยวชาญพิจารณาแบบสอบถามงานวิจัย

ราชานามผู้เชี่ยวชาญพิจารณาแบบสอบถามงานวิจัย

ราชานามผู้เชี่ยวชาญที่ทรงคุณวุฒิพิจารณาแบบสอบถามงานวิจัยประกอบด้วย

1. รองศาสตราจารย์ ดร. ประจักษ์ สายแสง
อาจารย์ประจำคณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร
2. นางสุมาลิน วงศ์มณี
ตำแหน่ง ครู ระดับ คศ. 4 วิทยฐานะ เชี่ยวชาญ
โรงเรียนสุโขทัยวิทยาคม อำเภอเมือง จังหวัดสุโขทัย
3. นางจรรยา จิระวรพงศ์
ตำแหน่ง ครู ระดับ คศ. 4 วิทยฐานะ เชี่ยวชาญ
โรงเรียนเฉลิมขวัญสตรี อำเภอเมือง จังหวัดพิษณุโลก
4. นางสาวชุติร์ ยัญทิพย์
ตำแหน่ง ครู ระดับ คศ. 4 วิทยฐานะ เชี่ยวชาญ
โรงเรียนพิษณุโลกพิทยาคม อำเภอเมือง จังหวัดพิษณุโลก
5. นายสม นฤดา วิทยฐานะ
ตำแหน่ง ครู ระดับ คศ. 3 วิทยฐานะชำนาญการพิเศษ
โรงเรียนพิษณุโลกพิทยาคม อำเภอเมือง จังหวัดพิษณุโลก

ภาคผนวก ๑ หนังสือราชการขอความร่วมมือเพื่อการวิจัย

ที่ ศธ 0527.02.01/1415

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยนเรศวร
อำเภอเมืองฯ จังหวัดพิษณุโลก 65000

1 มีนาคม 2550

เรื่อง ขอความร่วมมือเก็บข้อมูลเพื่อการวิจัย

เรียน ผู้อำนวยการหอสมุดแห่งชาติ

สิ่งที่ส่งมาด้วย เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บข้อมูล จำนวน.....ฉบับ

ด้วยนายจิรวุฒิ เพชรรัตน์ รหัสประจำตัว 48031051 นิสิตปริญญาเอก สาขาวิชาภาษาไทย สังกัดบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยนเรศวร ได้รับอนุมัติให้ดำเนินการทำวิทยานิพนธ์ เรื่อง "วิเคราะห์ความเชื่อจากคัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับโรงเรียนแพทย์แผนโบราณ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามราชวรมหาวิหาร" เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาดุษฎีบัณฑิต โดยมี รองศาสตราจารย์ ดร.ประจักษ์ สายแสง เป็นอาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์

ในการทำวิทยานิพนธ์เรื่องนี้จำเป็นต้องเก็บข้อมูลจากหน่วยงานของท่าน บัณฑิตวิทยาลัย จึงใคร่ขอความอนุเคราะห์จากท่าน โปรดอนุญาตให้นิสิตดำเนินการเก็บรวบรวมข้อมูลในการวิจัยซึ่งจะเป็นประโยชน์ทางวิชาการต่อไป บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยนเรศวร หวังเป็นอย่างยิ่งว่าคงจะได้รับความอนุเคราะห์จากท่านด้วยดี และขอขอบคุณอย่างสูงมา ณ โอกาสนี้

จึงเรียนมาเพื่อโปรดพิจารณาให้ความอนุเคราะห์

ขอแสดงความนับถือ

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.คณินิจ ภูพัฒน์วิบูลย์)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยนเรศวร

งานบริการการศึกษา

โทร 0-5526-1000 - 4 ต่อ 2444 กด 115 - 119

โทรสาร 0-5526-1000 - 4 ต่อ 2444 กด 111

ที่ ศธ 0527.02.01/ว ๕๙๖

 บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยนครสวรรค์
 อำเภอเมืองฯ จังหวัดพิษณุโลก 65000

30 กรกฎาคม 2551

เรื่อง ขอความร่วมมือเก็บข้อมูลเพื่อการวิจัย

เรียน

สิ่งที่ส่งมาด้วย เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บข้อมูล จำนวน.....ฉบับ

ด้วยนายจิรวุฒิ เพชรรัตน์ รหัสประจำตัว 48031051 นิสิตปริญญาเอก สาขาวิชาภาษาไทย
 สังกัดบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยนครสวรรค์ ได้รับอนุมัติให้ดำเนินการทำวิทยานิพนธ์ เรื่อง "วิเคราะห์
 ความเชื่อจากคัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ฉบับโรงเรียนแพทย์แผนไทย วัดพระเชตุพนวิมล
 มังคลาราม ราชวรมหาวิหาร" เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาตรีบัณฑิต
 โดยมี รองศาสตราจารย์ ดร.ประจักษ์ ลายแสง เป็นอาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์

ในการทำวิทยานิพนธ์เรื่องนี้ จำเป็นต้องเก็บข้อมูลจากหน่วยงานของท่าน บัณฑิตวิทยาลัย
 จึงใคร่ขอความอนุเคราะห์จากท่าน โปรดอนุญาตให้นิติดำเนินการเก็บรวบรวมข้อมูลในการวิจัย ซึ่งจะเป็น
 ประโยชน์ทางวิชาการต่อไป บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยนครสวรรค์ หวังเป็นอย่างยิ่งว่าจะได้รับความ
 อนุเคราะห์จากท่านด้วยดี และขอขอบคุณอย่างสูงมา ณ โอกาสนี้

จึงเรียนมาเพื่อโปรดพิจารณาให้ความอนุเคราะห์

ขอแสดงความนับถือ

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.เสมอ ดาน้อย)

 รักษาการในตำแหน่งคณบดีบัณฑิตวิทยาลัย
 มหาวิทยาลัยนครสวรรค์

งานบริการการศึกษา

โทร 0-5526-1000 -4 ต่อ 2444 กด115 -119

โทรสาร 0-5526 - 1169

ที่ ศธ 0527.02.01/ว ๒๒๖

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยนเรศวร
อำเภอเมืองฯ จังหวัดพิษณุโลก65000

30 กรกฎาคม 2551

เรื่อง ขอความร่วมมือเก็บข้อมูลเพื่อการวิจัย

เรียน ผู้บริหาร หรือ ผู้รักษาการแทนสถานพยาบาลกวางแพทยแผนไทย

สิ่งที่ส่งมาด้วย เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บข้อมูล จำนวน.....ฉบับ

ด้วยนายจิรวุฒิ เพชรรัตน์ รหัสประจำตัว 48031051 นิสิตปริญญาเอก สาขาวิชาภาษาไทย
สังกัดบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยนเรศวร ได้รับอนุมัติให้ดำเนินการทำวิทยานิพนธ์ เรื่อง "วิเคราะห์
ความเชื่อจากคัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ฉบับโรงเรียนแพทย์แผนไทย วัดพระเชตุพนวิมล
มังคลาราม ราชวรมหาวิหาร" เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาค้นคว้าตามหลักสูตรปริญญาคุณวุฒิปบัณฑิต
โดยมี รองศาสตราจารย์ ดร.ประจักษ์ สายแสง เป็นอาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์

ในการทำวิทยานิพนธ์เรื่องนี้ จำเป็นต้องเก็บข้อมูลจากหน่วยงานของท่าน บัณฑิตวิทยาลัย
จึงใคร่ขอความอนุเคราะห์จากท่าน โปรดอนุญาตให้นิสิตดำเนินการเก็บรวบรวมข้อมูลในการวิจัย ซึ่งจะ
ประโยชน์ทางวิชาการต่อไป บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยนเรศวร หวังเป็นอย่างยิ่งว่าจะได้รับความ
อนุเคราะห์จากท่านด้วยดี และขอขอบคุณอย่างสูงมา ณ โอกาสนี้

จึงเรียนมาเพื่อโปรดพิจารณาให้ความอนุเคราะห์

ขอแสดงความนับถือ

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.เสมอ ตาน้อย)

รักษาการในตำแหน่งคณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยนเรศวร

งานบริการการศึกษา

โทร 0-5526-1000-4 ต่อ 2444 กด115-119

โทรสาร 0-5526 - 1169

อภิธานศัพท์

มหาวิทยาลัยพระนคร

กรรมมัววาท

คือลมที่เกิดในครรภ์เวลาคลอดบุตร เรียกว่า ลมเบ่ง (เป็นลมเกิด

(กัมมัววาท)

แต่กรรม คือเมื่อหญิงมีครรภ์ครบกำหนดจะคลอดบุตรจะมีลมชนิดหนึ่งเรียกว่าลมกรรมมัววาท บังเกิดพัดแล่นและแล่นที่รัดรีงตัว กุมารให้กลับ เอาศีรษะลงเบื้องต่ำเมื่อได้ฤกษ์ดีแล้วทารกจะคลอດออกจากครรภ์ มารดาโดยอาศัยลมกรรมมัววาทนี้ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า กรรมวาท

2 ส่วนยา

การกำหนดน้ำหนักหรือจำนวนของเครื่องยาให้มากกว่าเครื่องยาอย่างอื่นเป็น 2 เท่า

กันหม้อแกง

เขม่าไฟที่เกาะอยู่กันหม้อดินเผาที่ใช้เป็นหม้อต้มแกงในสมัยก่อนอาการของโรคทำให้เกิดเป็นฝ้าขาวเป็นจุด ๆ ขึ้นที่ข้างกระพุ้งปากหรือ ภายในปาก

กระขำข้างกระพุ้งแก้ม

กระขำลำไส้

ทำให้ลำไส้อยู่ในสภาพปกติไม่เคลื่อนไหวไปตามความแรงของโรคหรือกองธาตุต่าง ๆ ในร่างกาย ทำให้ลำไส้มีความตึงตัวดี

กระเช้า ทั้ง 2

พืชสมุนไพร 2 ชนิดคือ กระเช้าฝีมดและกระเช้าสีดา กระเช้าฝีมด (ชนิด *Hdnophytum formicarium* Jack ในวงศ์ Rubiaceae) เป็นไม้พุ่มอิง อาศัย ชอบเกาะต้นไม้โนป่าดงดิบขึ้นใกล้ฝั่งทะเล ลำต้นทรงกลมอวบน้ำ มีรูพรุนภายใน เป็นที่อยู่อาศัยของมด ส่วนที่เป็นรูพรุนใช้ทำยาได้บางที่เรียกว่าห้วยร้อยรู กระเช้าสีดา (ชนิด *Aristolochia indica* L. ใน วงศ์ Aristolochiaceae) เป็นไม้ผลเมื่อแก่แยกออกเป็น 6 สายคล้ายสาแหรก ผลคล้ายกระเช้าฝีมด แต่ขนาดใหญ่กว่า รากใช้ทำยาได้

กระดี่

ปลาน้ำจืดในสกุล *Trichogaster* วงศ์ Anabantidae

เช่นเดียวกับปลา สลิดแต่มีขนาดเล็กกว่า ครีบท้องยาวยื่นเป็นเส้นมี 3 ชนิด คือ กระดี่ หม้อ (*T.trichopterus*) ข้างตัวมีลายหลายเส้นพาดขวาง มีจุดดำที่กลางตัวและคออดหางแห่งละ 1 จุด บางที่เรียกว่าปลาสลาก หรือสลาง กระดี่นาง (*T.microlepis*) สีขาวนวล กระดี่นางฟ้าหรือกระดี่มุก (*T.leeri*) พบเลี้ยงกันเป็นปลาสวยงาม บางท้องถิ่นในแถบภาคอีสานเรียกว่า กระเดิด

กระจับบก	ชื่อไม้เถาชนิดหนึ่งขึ้นในป่าดง ตามที่น้ำท่วม มักขึ้นปะปนกับเถากรด ซึ่งดูเผิน ๆ จะคล้ายคลึงกัน ใบคู่ ขอบใบตอนบนที่ใกล้หรือติดกับก้าน มีต่อมข้างละต่อม ผลแบนๆ รูปสามเหลี่ยม ไม่ใช่ทำพิน
กาลกิรียา	ความตาย เช่น ถึงซึ่งกาลกิรียา
กระทำต่างๆ	ในที่นี้หมายถึง จะมีอาการของโรคหลายอย่างและรุนแรงขึ้น
กระบวน	ในที่นี้หมายถึง อาการของโรคเกิดเป็นลำดับ
กระบาล	(กบาล) ส่วนกลางของกะโหลกศีรษะ, หัว ในที่นี้หมายถึง ภาชนะหรือกระถางสำหรับใส่เครื่องสังเวย เครื่องเช่นมีที่ใส่ภาชนะ มีตุ๊กตาเผาใส่ลงไปด้วยแล้วนำไปวางที่ทางสามแพร่งหรือลอยน้ำ
กระเพาะเข้า	(กระเพาะข้าว) กระเพาะอาหาร
กระลำพัก	ส่วนของเนื้อไม้ซึ่งมีสีดำ ๆ เกิดในต้นสลัดไดป่า (<i>Euphorbia antiquorum</i> L.) และต้นตาคุ่มทะเล (<i>Excoecaria agallocha</i> L.)
กระสาย	ในวงศ์ Euphorbiaceae มีกลิ่นหอมอ่อน รสขมใช้ทำยาได้ เครื่องแทรกยา เป็นส่วนที่ใช้เพิ่มลงในเครื่องยาซึ่งปรุงแล้ว เพื่อเพิ่มฤทธิ์ยา ให้มีสรรพคุณสูงขึ้น ใช้แก้โรคต่างๆ ส่วนใหญ่จะทำเป็นน้ำเรียกว่า น้ำกระสาย หรือน้ำกระสายยา
กระสีอ	ผีชนิดหนึ่ง ที่เข้าสิงในตัวผู้หญิง ชอบกินของโสโครก คู่กับ กระซัง ซึ่งเข้าสิง เข้าตัวผู้ชาย ; ในทางวิทยาศาสตร์ คือ แก๊สมีเทน (methane) ที่เกิดจากการเน่าเปื่อยผุพังของสารอินทรีย์ แล้วติดไฟในอากาศ เป็นแสงวาบ ๆ ในที่มืด มักเห็นในเวลากลางคืน
กระหนัก	(ตระหนัก) แน่ซัด ซัดแจ้ง
กฤติยาคม	การใช้เวทมนตร์คาถา อาถรรพณ์ เสน่ห์
กล่อม	หมายความว่า เหมาะเจาะ เช่น กล่อมท้อง โดยใช้ฝ่ามือคลึงบริเวณท้อง เบา ๆ เพื่อให้คลอดง่าย กล่อมมดลูก คือการเร่งให้มดลูกเข้าอู่เร็วขึ้น โดยการประคบบริเวณท้อง การรักษาให้เป็นปกติดีขึ้น

กลัด	ขัด ไมไหล เป็นอาการของโรคชนิดหนึ่ง ในที่นี้หมายถึง กลุ่มพยาธิไส้เดือนรวมตัวกันตั้งอยู่หรืออัดกันแน่น
กลัดเข้า	รวมกันเข้า
กล้า	ในที่นี้หมายถึง โรคเสมหะและกำเดามีอาการรุนแรงมาก
กล้านัก	รุนแรงมาก
กล้ามมะพร้าว	เนื้อมะพร้าวห้าว
گرامข้าง	เป็นสัตว์วัตถุ ได้จากกรามของข้าง
กวาด	ในที่นี้หมายถึง การใช้นิ้วชี้ป้ายยา แล้วดวงเข้าไปในลำคอ ปาดยาลงที่โคนลิ้น
กระถินแดง	หมายถึง กระถินป่า (<i>Acacia harmandiana</i> Gagnep. วงศ์ Mimosaceae)
กลับเข้าไปข้างใน	ในที่นี้หมายถึง เม็ดพิษของโรคซางที่เคยผุดขึ้นตามผิวหนังนั้นได้ ยุบลงกลับไป ขึ้นอยู่ตามอวัยวะส่วนต่างๆ ภายในร่างกาย
กะดั่งมูตร	มาจากน้ำปัสสาวะของคนที่ย่ำไข้ภษณะซังทิ้งไว้นานจนแห้ง ที่ขึ้นเกล็ดที่ผิวหนัง แล้วจับเป็นก้อนเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า เกล็ด กะดั่งมูตร ก่อนนำมาใช้ให้สะอาดเสียก่อน โดยนำมาแช่น้ำทิ้งไว้ หลายวันและเปลี่ยนน้ำบ่อย ๆ เพื่อให้หมดกลิ่น แล้วนำตะกอนที่เหลือมาเผาไฟจะได้เป็นสีขาว นำมาใช้ทำยา
กะบัง	ดินตามธรรมชาติชนิดหนึ่งมีสีขาว เรียกว่า ดินขาว
กะดะดะ	(กลละ) หมายถึง ต่อม เปลือกตม เป็นก้อนเลือดที่ขึ้นเข้า รูปที่พึงปรากฏเมื่อตั้งครรภ์
กะเพาะมูลหนัก	ลำไส้ใหญ่ตอนปลาย(จากหน้า134 หนังสือแพทยศาสตร์ สงเคราะห์หอบบัณนุรักษ์)
กะเพาะน้ำ	กะเพาะปัสสาวะ
กะเพาะอาม	ลำไส้ใหญ่ตอนปลาย (จากหน้า159 หนังสือแพทยศาสตร์ สงเคราะห์หอบบัณนุรักษ์)
กั๊ด	ในที่นี้หมายถึง การใช้ยารักษา หรือบรรเทาอาการโรคต่อที่ เกิดขึ้นเฉพาะที่ในลูกตา

กัมถันแดง	(กัมถัน) เป็นธาตุวัตถุชนิดหนึ่ง ใช้ทำยาได้ เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า หรดาลแดง
กัลป์	(กัลป์) อายุของโลกตั้งแต่เมื่อพระพรหมสร้างเสร็จจนถึงเวลาที่ไฟประลัยกัลป์ล้างโลก ซึ่งได้แก่ช่วงเวลากลางวันวันหนึ่งของพระพรหม คือ 1,000 มหายุค (เท่ากับ 4,320,000,000 ปีมนุษย์) เมื่อสิ้นกัลป์พระอิศวรจะล้างโลกด้วยไฟประลัยกัลป์ โลกจะไร้สิ่งมีชีวิตและอยู่ในความมืดมนจนถึงรุ่งเช้าของวันใหม่แล้วพระพรหมจะสร้างโลกเป็นการขึ้นต้นกัลป์ใหม่โลกจะถูกสร้างและถูกทำลายเช่นนี้สลับกันตลอดอายุของพระพรหม ทั้งนี้ตามคติของพราหมณ์
การร่อน	พืชสมุนไพรชนิดหนึ่งเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า กะระการร่อน หรือ การการร่อน
กาฬ	ชื่อโรคชนิดหนึ่งมีรอยดำหรือแดงที่ผุดตามร่างกายคนเมื่อตายแล้ว เป็นผลของการอักเสบติดเชื้อซึ่งมีลักษณะอาการปรากฏทั้งภายในและภายนอก กาฬภายนอกคือโรคที่แสดงโดยเป็นฝี เม็ดผื่น แผลนวง เม็ดทรายมีสีดำ แดง เขียว ดั่งน้ำครำหรือสีอื่นๆ ที่ขึ้นตามส่วนต่างๆ ของร่างกาย กาฬภายในสังเกตได้จากลักษณะของสิ่งขับถ่ายและลักษณะอาการของผู้ป่วย
กาฬปักซี	ชื่อโรคชนิดหนึ่ง เกิดเมื่อมารดาออกไฟแล้วได้ 5 เดือน แต่ยังไม่อยู่ในเขตเรือนไฟทำให้กุมารมีอาการร้องไห้แล้วหอบ หรือร้องไห้เมื่อหลับจะสะดุ้งผวาตื่นตกใจ ปักซีมี 4 ชนิดคือ 1. นนทปักซี กระทำโทษกุมารมีอาการทำให้ท้องขึ้น ท้องร่อน หลังร่อนทำโทษแก่กุมารในเรือนไฟ เข้าโนได้ เป็นเสมหะ ให้เจ็บทั้งตัว อาเจียน สำรอกไหลออกมาทางจมุก 2. กาฬปักซี กระทำโทษแก่กุมาร ให้มีอาการรอก(สำรอก) ออกทางปากและจมุก เมื่อมารดาออกไฟไปแล้วได้ 5 เดือน 3. อสุนนทปักซี กระทำโทษแก่กุมารมีอาการให้สะดุ้ง ร้องไห้ ทั้งหลับ และผวาร้องตกใจขึ้น ให้อุยกน้ำ(หิวน้ำ) นอนไม่หลับ กินข้าวไม่ได้ 4. เทพีปักซี กระทำโทษแก่กุมารให้มี อาการท้องขึ้น ให้มือและเท้าเย็น เป็นเหน็บ

	ให้ตัวร้อน ให้งามือง่าเท้า (กางมือ กางเท้า) เมื่อออกจากเรือนไฟแล้วได้ 3-4 เดือน ทำให้เหลือกตาซ้ายขวา ซ้อนตา กระหม่อมพร่อง (นูน)
กำเดา	เรียกอาการไข้อย่างหนึ่งที่เกิดจากหวัดว่า ไข้กำเดา หรือเป็นอาการของโรคที่มี เลือดออกทางจมูก
กำเนิดขาง	(กำเนิดขาง) คือโรคขางที่เกิดมาพร้อมกับกุมาร เมื่อยังอยู่ในครรภ์มารดาตั้งแต่ ครรภ์ได้ 3 เดือน เรียกกันเป็นสามัญว่าขางเจ้าเรือน หรือขางกำเนิด
กำมะถันแดง	ได้มาจากแร่ธาตุ เป็นธาตุวัตถุชนิดหนึ่ง เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า หวดาลแดง กำมะถันแดงหรือที่เรียกว่า มโนศิลา Arsenic disulphide
กำมะถันทั้งสอง	คือเป็นธาตุวัตถุชนิดหนึ่ง ได้แก่ กำมะถันเหลืองและกำมะถันแดง
กำมูตร	เป็นชื่อโรคชนิดหนึ่ง มักเกิดอยู่ในตับ มีอาการถ่ายเป็นเลือด อุจจาระสีดำและมีกลิ่นเหม็นเน่า เป็นก้อนเป็นลิ้มๆ เกิดที่ปอด ทำให้หอบ กระหายน้ำมาก เป็น ม้ามให้จับหลับเนตรนั้นให้ดูดัง ปัสสาวะอันจริงจัง เข้าสิงสู่อยู่ในตน เท้าเย็นแลมือ เย็นมั่งนึ่งกัมไม่ เงามองหน้าคน ให้เพื่อบั่นพิมทำไป ครั้นเมื่อจะดับสูญ เพิ่มพูน ด้วยวาตา (ลม) พัดแผ่นเสมหะมา เข้าจุกแน่นเอาลำคอ จึงตัด อัลสสาสะ (ลม หายใจเข้า) ให้ขาดค้ำเพียงลำคอ หายใจสะอื่นต่อ (หายใจไม่เต็มปอด) จะตาย เทียบได้กับอาการ Septicemia ในแผนปัจจุบัน
กำเริบ	ลักษณะอาการของโรคที่เกิดรุนแรงมากขึ้นกว่าปกติ
กำลั้ง	แรง หรือสิ่งทำให้เกิดอำนาจความเข้มแข็ง ในที่นี้หมายถึง โโลหิตและเสมหะเป็นโทษทำให้เกิดพิษรุนแรงมากขึ้น
กำลั้งไข	ความรุนแรงของพิษไข
กำลั้งวัน	ในวิชาโหราศาสตร์กำหนดว่าวันต่างๆ มีพระเคราะห์ประจำอยู่ทั้ง 7 วันซึ่งมีกำลั้งต่างกันดังนี้ วันอาทิตย์กำลั้ง 6 วันจันทร์กำลั้ง 15 วันอังคารกำลั้ง 8 วันพุธกำลั้ง 17 วันพฤหัสบดีกำลั้ง 19 วันศุกร์กำลั้ง 21 วันเสาร์กำลั้ง 10

กินตามกำลังธาตุ	จำนวนยาที่ใช้กินในแต่ละครั้ง จะใช้จำนวนมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับสภาพธาตุหนักหรือธาตุเบาของคนไข้
กินปิด	สรรพคุณของยามื่อกินแล้วหายจากอาการของโรค คือทำให้ทวารปิดไม่ถ่าย อุจจาระและหดยกลับเข้าที่เดิม
กินลงสะดวงดี	เมื่อกินยาเข้าไปแล้วทำให้อุจจาระถ่ายถ่ายสะดวง
กิมิชาติ	สัตว์ หมู หนอนหรือพยาธิ ที่มีอยู่ในร่างกายทำให้มีอาการต่างๆ
กิงยา	จำนวนหรือขนาดเท่ากับครึ่งหนึ่งของเครื่องยาขนานนั้นทั้งหมด
กุ่มทั้งสอง	พืชสมุนไพร 2 ชนิด คือ กุ่มบกและกุ่มน้ำ เป็นไม้ยืนต้น ในสกุล <i>Crateva</i> วงศ์ <i>Capparidaceae</i> ใบเป็นใบประกอบมีใบย่อย 3 ใบ ออกเป็นช่อ กลีบดอกสีขาว แล้วกลายเป็นสีเหลือง ผลกลมหรือรูปไข่ ผิวนอกแข็งและสากๆ สีเขียวจนกลายเป็นสีน้ำตาล [C. adanson DC. subsp. trifoliata (Roxb.) Jacobs] กุ่มน้ำ [C. magna (Lour.) DC. และ C. religiosa forst.f.
กุ่มกัณฑ์	(กุ่มกัณฑ์-กุ่มกัณฑ์) คือยักษ กุ่มกัณฑ์ยักษ เป็นลมกุมารอย่างหนึ่งมีอาการคล้ายบาดทะยัก ผู้ที่เป็นลมนี้ตาจะขึ้นสูง หน้าเขียว มือกำ เท้าอ หลังแอ่น กัดฟัน
กุศล	สิ่งที่ดี ที่ชอบ, คุณความดี, บุญ
เกรอะ	เป็นตะกอนที่บดมอย่างของที่นอนกันขับช้อนอยู่ เช่น ตะกอนเกรอะ เกรอะหมักหมม แห่ง ดิโคอยู่
เกราะ	แห่งจนกรอบในลักษณะอย่างหญ้าแห้ง หวายแห้ง เช่น ฟางแห้ง เกราะ มะขามเกราะ
เกล็ดกระดี่	เรียกชื่ออาการโรคชนิดหนึ่งที่เกิดขึ้นที่ตาเด็กว่า ตาเกล็ดกระดี่
เกลือกเทศ	หมายถึง เป็นเกลือกแขกมาจากประเทศอินเดีย ลักษณะเป็นสีชมพูและไม้ขึ้น
เกลื่อนอก	มากขึ้นหรือกระจายออก
เกลือกสินเธาว์	เกลือกชนิดหนึ่งที่ได้จากดินเค็ม
เกศา	(เกศา, เกสา) ผม, หัว
แก้ฉับจน	ในที่นี้หมายถึง ยาขนานที่ใช้รักษาโรคซึ่งยาขนานอื่นๆ รักษาไม่ได้แล้วหรือไม่มียาจะใช้รักษาแล้วต้องใช้ยาขนานนี้แทน

แก้ขึ้น	อาการของโรครุนแรงมากขึ้น เป็นนานวันมากขึ้น
แก้คอ	อาการของโรคที่เกิดขึ้นในคอ หรือรักษาโรคในคอ
แก้ไฟธาตุ	การทำให้ธาตุไฟในร่างกายเป็นปกติ
แก้ลง	การรักษาโรคท้องเสียให้หาย
แก้มีพิษ	อาการของโรคที่ไต่ยาไปแล้ว อาการยังไม่ดีขึ้นหรืออาการยังไม่ ทุเลาลง
แก้คันกุมาร	การใช้ยารักษาโรคอันเกิดเป็นผื่น เป็นละอองขึ้นที่ลิ้นของเด็ก
แก้ผิวเหียน	หมายถึง แก้อาการคลื่นไส้ อาเจียน
โกฐทั้ง 5	โกฐ, โภศ [โภค] ชื่อสมุนไพรจำพวกหนึ่ง ได้จากส่วนต่างๆ ของ พืชมีหลายชนิด ได้แก่ โภศหัวบัว (โกฐบัว) โกฐสอ โกฐเขมา โกฐ เซียงและโกฐจุฬาฬัมพา
โภศสอเทศ	(โกฐ) สอจีน เรียกว่า แป๊ะจี้
ขนาน	หมู, ลักษณะนามซึ่งใช้เรียกเครื่องยาที่ปรุงขึ้น เช่น ยาขนานหนึ่ง, ยา 2 ขนาน
ข้าวติดหน้าตะโพน	ข้าวที่ติดหน้าเครื่องดนตรีชนิดหนึ่งที่เรียกว่า ตะโพน (โดยการนำ ข้าวสุกผสมกับขี้เถ้าบดให้ละเอียดนำไปติดหน้ากลอง)
ขบในท้อง	อาการของโรคอย่างหนึ่งทำให้เจ็บบริเวณช่องท้อง
ขนกลับขึ้นเบื้องบน	เป็นอาการขนลุกชัน
ขวง	พืชสมุนไพรชนิดหนึ่งเป็นไม้ล้มลุกชนิด <i>Glinus oppositifolius</i> A.DC. ในวงศ์ Molluginaceae ใช้ทำยาได้ บางที่เรียกผักขวง สะเดาดิน หรือผักขี้ขวง
ขวัญกินเดือน	เป็นสำนวนหมายถึงขวัญ หรือสิ่งอันเป็นสิริมงคลออกไปจาก ร่างกาย ทำให้ผู้นั้น ได้รับผลร้ายต่างๆ เช่น สะดุ้งผวา ตกใจ ง่าย เจ็บป่วย เป็นต้น
ขอนดอก	สมุนไพรชนิดหนึ่ง ได้มาจากท่อนไม้ผุ มีเชื้อราเข้าไปกินอยู่ภายใน มีลักษณะเป็นจุดขาวๆ มีกลิ่นหอม ส่วนมากเกิดจากต้นพิทูล หรือต้นตะแบก ใช้เป็นเครื่องยาไทย
ขอบชะนางทั้งสอง	พืชสมุนไพร 2 ชนิด ได้แก่ ขอบชะนางขาวและขอบชะนางแดง
ขอบดิน	ในที่นี้หมายถึง รูานของเม็ดขางที่ขึ้นภายนอก (ตามผิวหนัง)

ขัดขึ้นขัดลง	ในที่นี้หมายถึง กองลมในร่างกาย เคลื่อนไปมาทำให้เกิด อากาศจุกแน่นขึ้นในอกและเคลื่อนลงไปในท้องทำให้ท้องขึ้น เคลื่อนลงไปที่ลำไส้ทำให้ปวดมวนท้อง เป็นต้น
ขัดเบา	โรคอย่างหนึ่งมีอาการถ่ายปัสสาวะไม่ค่อยออก ทำให้เจ็บปวด ทรมานมาก
ขัดฤดู	(ขัดระดู) อาการของโรคชนิดหนึ่ง เป็นกับผู้หญิงที่ระดู (ประจำเดือน) มาไม่ปกติขาดๆหายๆ จนเกิดเป็นพิษขึ้น
ขัดหนักขัดเบา	อาการถ่ายอุจจาระและปัสสาวะไม่ค่อยสะดวก
ขับชีพจร	ทำให้เลือดที่ไหลเวียนอยู่ในร่างกายเป็นไปตามปกติ
ข้างเย็นคข้างเข้าขึ้น	อาการของโรคอย่างหนึ่งเมื่อให้ยารักษาเวลาเย็น อาการจะทุเลา ลงแต่เมื่อถึงเวลารุ่งเช้าอาการของโรคกลับเกิดขึ้นอีก
ขาวขึ้นมา	หมายถึง เป็นฝ้าขาวขึ้นมาที่ลิ้น
ขาวดั่งน้ำแก้ว	หมายถึง ขาวใสเหมือนน้ำในแก้ว
ชี้คร้านกิน	เบื่ออาหาร ไม่อยากบริโภคอาหาร
ชี้ตะกรันเหล็ก	ได้มาจากตะกอนที่จับเกรอะอยู่ก้นภาชนะที่ทำด้วยเหล็ก
ชี้ตา-กลมมอยู่	ชี้ตาเป็นก้อน
ชี้เทา	ชี้ที่ค้ำงอยู่ในลำไส้เด็กที่คลอดใหม่
ชี้เทาอุกโคในท้อง	ชี้ที่ได้จากลูกโคที่คลอดออกมาแล้วตายหรือแท้งออกมาตาย ฝ่าเอาชี้เทาในท้องมาใช้ทำยาเรียกว่าชี้โคมัย
ขึ้นแกมแม่	ในที่นี้หมายถึง เม็ดพิษของโรคซางที่เป็นเม็ดบิวารเกิดผุดขึ้น ใกล้เคียง หรือปะปนกับเม็ดพิษขนาดใหญ่ที่เป็นแม่ซาง
ขุม	ลักษณะของเม็ดพิษซึ่งเกิดเพราะโรคซาง เมื่อแตกออกจะเปื่อย และบานออกเป็นรูเล็กๆ ตรงกลาง
ขุมเปื่อย	อาการของโรคซางที่มีเม็ดพิษผุดขึ้นในปากและลิ้น ลักษณะเป็น เม็ดเปื่อย ฝ้าขาว เป็นต้น
เขม่า	โรคชนิดหนึ่ง มีเหมือนฝ้า ผิวนิ่งดำหมองคล้ำคล้ายควัน มัก เกิดตามหน้าผากช่องจมูก เขม่าในเรือนไฟ หมายถึง อาการ ของโรคเขม่าเกิดขึ้นแก่เด็กตั้งแต่ มารดาขังนอนอยู่ไฟ
เขากูย	เขาของสัตว์ชนิดหนึ่งคือ กูย เป็นสัตว์จำพวกเดียวกับเลี้ยงมา

เขาร่มพา	เขาของสัตว์ชนิดหนึ่งคือร่มพา เป็นสัตว์ 4 เท้าชนิดหนึ่ง ขนยาวคล้ายแกะ
เข้าช้า	(ช้าช้า) พืชสมุนไพรชนิดหนึ่ง เป็นต้นไม้พันธุ์เดี่ยว เรียกริ้น มีหัวใช้ทำยา
เข้าชัว	(ช้าชัว) ข้าวสารที่ใสในกระทะตั้งไฟให้ร้อน แล้วคนไปจนสุกหรือเกรียม
เข้าตอก	(ช้าตอก) คือข้าวเปลือกข้าวเจ้าที่นำมาคั่วให้แตกบานเป็นดอก
เขาเนื้อ	มีความหมาย 2 อย่าง คือ 1.อาจจะหมายถึงสมัน 2. อาจจะหมายถึงโหราเขาเนื้อ (พืช)
เขาพระสุเมรุ	เป็นแกนกลางของโลกตั้งอยู่กลางจักรวาล บนยอดเขาเป็นที่ตั้งของสวรรค์ชั้นดาวดึงส์รอบเขาพระสุเมรุ มีเขาสัตบริภัณฑ์และแม่น้ำสีทันดรเรียงรายโดยรอบ 7 ชั้น และท่ามกลางอากาศเป็นที่อยู่ของชาวสวรรค์ชั้นต่าง ๆ ซึ่งทำเป็นวิมาน ตั้งอยู่ในที่นั้นๆ
เขาฟาน	เขาของสัตว์ชนิดหนึ่งคือฟาน หรืออีแก้ง นำมาใช้ทำยาได้
เข้าสารข้างครก	หมายถึง ข้าวสารที่ได้มาจากการตำข้าวเปลือกด้วยครกไม่ให้เป็นข้าวสาร ซึ่งในขณะที่ตำจะมีข้าวสารกระเด็นออกจากครก ตกหล่นอยู่โดยรอบและการตำครั้งหนึ่งมีข้าวสารตกหล่นอยู่เท่าใด จะใช้เท่านั้นเข้าเครื่องยา
เข้าเหนียวกัญญา	(ช้าเหนียวกัญญา) ข้าวเหนียวดำชนิดหนึ่ง ซึ่งดำสนิททั้งเปลือกนอกและเนื้อใน
เขี้ยวทอง	หมายถึงถั่วเขี้ยว
เขี้ยว	(เคี้ยว) การตั้งไฟต้มนานๆ เช่นต้มสามเหาหนึ่ง
โขงเนื้อ	(ขนงเนื้อ) ในที่นี้หมายถึง อาการของโรคอุจจาระอย่างหนึ่ง ลักษณะพองเหมือนหนังสัตว์ที่เผาสุกแล้วต้มจนเปื่อย
ไขกาหลังคลี	ชื่อโรคชนิดหนึ่งเกิดแต่ในขั้วดีหรือถุงน้ำดี มีอาการให้ตัวเหลือง ตาเหลืองอุจจาระ ปัสสาวะเหลือง ตัวเหลืองดังทากมีนบางที่ก็ตัวดำดังทากมีน บางที่ก็ตัว เขียวดังทากครามบางที่แดงทั้งตัว บางที่สีคล้ำดังลูกหว้า

ไข้กำเดา

(ไข้เพื่อกำเดา) ไข้ชนิดหนึ่งที่เกิดจากหวัด เป็นไอแห่งความร้อน มีสมุฏฐานมาจากเปลวแห่งวาโย โลหิตและเสมหะ เมื่อกล่าวตามหลักแพทยศาสตร์สงเคราะห์ใน คัมภีร์ตักกศิลา ท่านได้แยกไว้เป็น 2 จำพวกด้วยกัน คือ 1. ไข้กำเดาน้อย เมื่อผู้ป่วยเป็นไข้กำเดาน้อยนี้ขึ้นมักมีอาการปวดศีรษะ ตาแดง ตัวร้อน ไอ สะบัดร้อนสะบัดหนาว ปากชม ปากเปรี้ยว กินข้าวไม่ได้ อาเจียน นอนไม่หลับ 2. ไข้กำเดาใหญ่ มีอาการคล้ายไข้กำเดาน้อยแต่อาการมากกว่า มีเม็ดผุดตามร่างกายเหมือนยุงกัต ไม่มียอด มีไอเป็นเสมหะ โลหิตออกจากปาก จมูก คอพัน เพดานแห้ง ความร้อนสูง เชื่อมมัวเมื่อยไปทั้งตัว อ่อนเพลีย มีนงมาก บางทีมีมือเท้ากำ (Pyrexia)

ไข้ซี่จ้อ

ไข้ที่ไม่เป็นไปตามปกติ อาการของโรคมีหลายชนิด ทำให้ยากต่อการวินิจฉัย เหมือนกับมีกลโงงซ่อนเร้นอยู่ จึงเรียกเป็นสำนวนว่า ไข้ซี่จ้อ

ไข้ชรา

หมายถึง ไข้เรื้อรัง

ไข้แต่เช้า

มีอาการไข้จับตั้งแต่เวลาเช้า

ไข้แต่พอดีพอร้าย

อาการไข้ไม่รุนแรงมาก อาการไม่หนัก พอปานกลาง

ไข้นั้นตาย

ในที่นี้หมายถึง อาการของโรครุนแรงมากถึงตาย

ไข้นั้นหนักอยู่

ในที่นี้หมายถึง อาการของโรคยังรุนแรงอยู่

ไข้พิฆาฏ

โรคชนิดหนึ่งมีอาการไข้รุนแรงมากถึงตายได้

ไข้ระบุงขาด

(ไข้ระบุงขาด) ไข้ชนิดหนึ่ง มีอาการผุดเป็นเม็ดเท่าเมล็ดผักปลัง ก็มี เท่าเมล็ดเทียนก็มี เท่าเมล็ดงาก็มี เป็นเหล่กันอยู่ขนาดเท่านิ้วหนึ่งสองนิ้วก็มี สีดั่งขาด ยอดฐานทั่วทั้งตัว กระทบพิฆาฏให้เจ็บ เชื่อมมีน ร้อนในกระหายน้ำ ให้หอบสะอึก กระทบพิฆาฏต่างๆ ถ้าแพทย์รักษาดีรอดบ้าง

ไข้รำเพร่าพัด

อาการเจ็บป่วยที่เกิดขึ้นโดยไม่รู้สาเหตุ มีอาการต่างๆ เกิดขึ้นตรงโน้นตรงนี้เข้าใจ ว่าถูกกระทำจากภูตผีปีศาจ

ไข้อภิฆาฏ

(ไข้อภิฆาฏ) ไข้ชนิดหนึ่งที่มีอาการรุนแรงถึงตาย ลักษณะของพิฆาฏใช้มีเม็ดผุดขึ้นเหมือนหัด เป็นยอดแหลมตามผิวกายทั่วตัว

เมื่อนั้นจมหายลงไปในร่างกาย ทำให้ปวด มวนท้อง มีอาการ
ท้องร่วง ทำให้เหนื่อยหอบ ร่างกายซูบผอม ทำให้บริโภคอาหาร
ไม่ได้ หากเมื่อดุขึ้นแล้วแตกออกในหู จมูก ไหลออกมาเป็น
เลือดเป็นหนองมาอีก ครั้งจะรักษาไม่ได้ เมื่อตายจะมีเลือดออก
ทุกทวาร

คานหัตถ์วัน

ไม้คานที่ทำจากไม้ไผ่เก่า ๆ ที่หักหายไป

ครรภ

ท้องรวมทั้งทารกที่อยู่ในครรภ คำนี้เขียนแตกต่างกันอยู่บ้างเช่น
ครรภ

ครรภปริรามาส

(ครรภปริรามาส) สัตว์ที่มีกำเนิดด้วยการจับต้อง, การลูบคลำ

ครรภประสูติ

เมื่อกุมารได้ 10 เดือนถือว่าครบกำหนดคลอด พอได้ถูกชงยาม
ยามดีจะออกจากครรภมารดาโดยหอมผดุงครรภช่วยทำคลอด
มักมีอาการต่างๆ กัน คือ คอว่า ออกบ้าง หงายออกบ้าง บางที
ตะแคงออกก็มี

ครรภปริมณฑล

การรักษาสตรีตั้งครรภที่มีความผิดปกติตั้งแต่ครรภได้ 3 เดือนถึง
10 เดือน

ครรภวิปลาส

ครรภที่มีอาการผิดปกติทำให้เกิดการแท้ง มี 4 สถาน คือ 1. เกิด
ไฟราคะกล้านัก สัตว์ตั้งมูลปฏิสนธิมิได้ก็อันตรธานไป 2. กินของ
เผ็ดร้อนนัก สัตว์ปฏิสนธิมิได้ก็อันตรธานไป 3. จิตมากไปด้วย
ความโกรธ วิ่งไปมาเร็วบางที่ทอดทิ้งตัวเอง หรือถูกทุบตีให้ชอก
ช้ำครรภก็ตกไป 4. ปีศาจทำโทษหรือต้องคุณไสย กฤตยาคม
ครรภก็ตกไป

ครรภรักษา

การดูแลครรภให้เป็นปกติ

ครรภวาระกำเนิด

วิธีการทำนายวันกำเนิดของกุมาร โดยดูจากอาการของมารดา
(วันคลอด)

ครีบกกรด

ฝึภายในที่มักเกิดขึ้นตามขอบลิ้น

คั่ง

อาการของโรคชนิดหนึ่ง เกิดเพราะพิษไข้ทำให้กระวนกระวาย
เพื่อเสียสติ

คัพภวาระ

เวลาตั้งครรภ การตั้งครรภ

คัมภีร์

ในที่นี้หมายถึงตำราแพทย์

คัมภีร์ตรีจ	ชื่อเรียกคัมภีร์ย่อย คัมภีร์เล็กที่แยกมาจากคัมภีร์ใหญ่
คัมภีร์โรคนิทาน	คัมภีร์แพทย์โบราณว่าด้วยสมุฏฐานแห่งโรค
คัมภีร์สรรพคุณ	คัมภีร์ที่กล่าวถึงคุณสมบัติของพืชพันธุ์ไม้หรือสิ่งปรุงแต่งที่มีฤทธิ์ ในทางรักษาโรคหรือเภสัชวัตถุที่มีคุณสมบัตินำไปปรุงให้เกิด สัมฤทธิ์ในทางรักษาโรค
คืบคนไข้	ในที่นี้หมายถึง ใช้ขมิ้นอ้อยยาวเท่ากับระยะเหยียดนิ้วหัวแม่มือ กับนิ้วกลาง ซึ่งเท่ากับ 1 คืบของคนไข้
คั่ง	ส่วนเว้าโค้งเข้าไปของฝั่งน้ำด้านที่ตรงข้ามกับหัวแหลม อีกนัย หนึ่งคือตลอดไปนานยาวนาน
คุณไสย	อาถรรพ์ หรือวิธีทำร้ายต่ออมิตร โดยเสกสิ่งใดสิ่งหนึ่งเข้าไปในตัว หรือฝังรูป ฝังรอยเรียกว่ากระทำคุณ ผู้ถูกกระทำเรียกว่า ถูกคุณ
คุณิการ	คลุกเคล้าเข้าด้วยกันแล้วปั้นเป็นก้อน หรือคลุกเคล้าให้เข้ากัน
คุมกัน	รวมสิ่งที่กระจายอยู่ให้เข้าด้วยกันรวมตัวกัน
คูธ	(คูธ) อูจจาระ
คูธตก	(คูธตก) ชับอูจจาระ อูจจาระออกสะดวง
เครื่องพลีกรรม	เครื่องบวงสรวงเทวดา การบูชา พิธีบูชา
เครื่องมัจจะมังสะ	อาหารที่ประกอบด้วยปลาและเนื้อเป็นสำคัญ
ไคร้หอม	พืชสมุนไพรชนิดหนึ่งคือ ตะไคร้หอม <i>Cymbopogon nardus</i> Rendle ExG. วงศ์ <i>graminaceae</i>
ไคร้หน้า	พืชสมุนไพรชนิดหนึ่ง คือ ต้นไคร้หน้า <i>Homonoia riparia</i> Louv. วงศ์ <i>Euphorbiaceae</i>
ไคร้บก	พืชสมุนไพรชนิดหนึ่งคือ ต้นไคร้บก <i>Salix terasperma</i> Roxb. วงศ์ <i>Salicaceae</i>
ไคร้เสมาไทย	สมุนไพรชนิดหนึ่งได้มาจากตะไคร้หน้าซึ่งเกาะอยู่ที่ใบเสมาหน้า ใบตลิ่ง
ไคร้พระเจดีย์	สมุนไพรชนิดหนึ่งได้มาจากตะไคร้หน้าซึ่งเกาะอยู่ที่พระเจดีย์
มานะ	หมายถึงจุมูก หรือมิกิชาติที่อาศัยอยู่ในกระบอกตา มี 3 จำพวก ชื่อ มานะจำพวก 1 ชื่อกะต่าจำพวก 1 ชื่อถนะจำพวก 1 เป็น 3 จำพวกด้วยกัน

จวัน	ไอชะ ดินจวัน คือ ไอชะของดิน
จวันดิน	ไอชะของดินหรือสิ่งที่ละเอียดมีกลิ่นหอม บ้างเกิดแต่รสแห่งแผ่นดินนั้น
จวนหมุ	(จวนหมุ) พืชสมุนไพรชนิดหนึ่งลำต้นเป็นเถามีลักษณะคล้ายลำไ้หมุ
งาข้างกำจัด	งาข้างดำ
งากำจาย	งาข้างที่หักติดอยู่ในไม้ หรือสิ่งอื่นๆ
งานม	ชื่อพยาธิชนิดหนึ่ง
งาย	เวลาเช้า
งูทับทง	ทับทง หมายถึง ชื่อเรียกงูบางชนิด เช่น งูสามเหลี่ยม ซึ่งบางครั้งเรียก งูทับทงเหลือง งูทับสมิงคลา ซึ่งบางครั้งเรียก งูทับทงขาว
จะกละ	ชื่อผีชนิดหนึ่ง เชื่อกันว่า มีรูปแมว อยู่ในจำพวกผีป่า หมอผีชาวป่าเลี้ยงไว้ใช้ไปทำร้ายศัตรู
จะโปง	(จับโปง) ชื่อโรคชนิดหนึ่ง เกิดจากลมในร่างกายนำให้ปวดเมื่อยตามข้อต่างๆ จันทน์ทั้งสอง พืชสมุนไพร 2 ชนิดคือ จันทน์แดงและจันทน์ขาว
จับ	เป็นไข้ อาการไข้ มีตัวร้อน ปวดศีรษะ อาการของโรคกำเริบขึ้น
จับเอา	หมายถึง อาการของโรคเป็นขึ้น หรือกำเริบขึ้น
จามรี	สัตว์ 4 เท้า ประเภทเนื้อทราย มีขนละเอียดหางยาวเป็นพู่
จิตรเสียไปแล้ว	จิตใจไม่เป็นปกติ
จิงสั้น	หมายถึง หมดระยะการเป็นโรคซาง
จิงทำให้เลาทั่วสรรพางค์กาย	พอมองเห็นเป็นเม็ดต่างๆ ทั่วร่างกาย
จณ	ละเอียดจนเป็นผง
จณสีสตุ	(จณสีสตุ) คือจุนสีที่ทำให้พิษลดลงแล้ว
จุก	มีลมจุกตันขึ้นมากทำให้มีอาการแน่นบริเวณหน้าอก มีอาการเหมือนลมตันขึ้นอย่างเดียว
เจริณมั่งสะ	ทำให้มีเนื้อ หรือทำให้ร่างกายสมบูรณ์ขึ้น มีเนื้อขึ้น อ้วนขึ้น

เจ้าเรือน	ในที่นี้หมายถึง โรคขาที่เกิดกับกุมารเมื่อยังอยู่ในครรภ์ มารดาตั้งแต่ครรภ์ได้ 3 เดือนจนถึงอายุได้ 5 ขวบ เรียกว่าโรคขาเจ้าเรือนหรือขากำเนิด
เจียด	แบ่งปันแต่น้อยจัดตามส่วนที่กำหนด จัดตามพิภัก
โจน	กระโดดพุ่งไปโดยเร็ว เช่น โจนน้า เฝินข้ามไป
ชนมพรรษา	(ชนมพรรษา) ปีเกิด
ชโลม	การใช้ยาลูบทาภายนอกผิวหนังหรือบริเวณที่มีเม็ดพิษให้เปียกชุ่มเพื่อลดพิษหรือดับพิษโรค
ช่องศาล	ช่องรูสำหรับใส่ศาลหรือกลอนประตูหน้าต่างที่ทำด้วยไม้อย่างประตูหน้าต่าง โบสถ์ วิหารและเรือนไทยโบราณ ในที่นี้หมายถึงช่องทางหรือช่องประตูขนาดเล็ก และแคบกว่าตัวข้างมาก
ขอบไพธาดู	ในที่นี้หมายถึง ทำให้ไพธาดูในร่างกายเป็นปกติ ไม่พิการ หรือบกพร่อง
ขอบโรค	ในที่นี้หมายถึง ไข้ยาได้ถูกกับโรค เหมาะกับโรคทำให้หายจากอาการของโรค
ชะมดสด	ในที่นี้น่าจะหมายถึง ชะมดเซ็ด (<i>Viverricula malaccensis</i>) เป็นชนิดที่ใช้น้ำมันจากต่อมกลิ่นทำเครื่องหอมซึ่งได้มาจากน้ำมันของชะมดซึ่งเซ็ดไว้ตามที่ต่างๆ เมื่อนำมาใช้เป็นเครื่องยาต้องฆ่าให้พิษลดลงก่อน
ชะเอมทั้งสอง	พืชสมุนไพร 2 ชนิด ที่อยู่ในวงศ์ leguminosae คือ ชะเอมไทยหรือชะเอมป่า (<i>Alb...myriophylla</i> Benth) เป็นไม้เถาเนื้อแข็งเถามีรสหวานใช้ทำยาได้และชะเอมเทศ (<i>Glycyrrhiza glabra</i> L.) เป็นไม้พุ่มต่างประเทศ รากมีรสหวานชุ่มคอ ใช้ทำยาได้
ชมพูทวีป	ดินแดนที่เป็นประเทศอินเดีย ปากีสถาน เนปาลและบังคลาเทศในปัจจุบัน
ชั๊กตาก	การรักษาโดยการทำให้ตาก (ส่วนปลายลำไส้ใหญ่) หดเข้าไปในทวาร
ชัน	ยางไม้สำหรับยาเรือ หรือปิดผนึก
ชันตะเคียน	ยางไม้ที่ได้จากต้นตะเคียน

ชาดก้อน(ประสะแล้ว)	หมายถึง ธาตุวัตถุสีแดง ชนิดหนึ่งเป็นผงก็มี เป็นก้อนก็มีที่นำมาใช้เป็นเครื่องยา ได้ทำความสะอาดหรือฟอกให้รสและพิษอ่อนลงแล้วด้วยวิธีการ ประสะชาด
ชาดจอบแสด	ภาษาจีนเรียกว่า จูชา ชาดก้อน ชาดจอบแสด ชาดผง หรือชาดหรรคุณจีน ซึ่งมีส่วนประกอบสำคัญเป็น Mercuric sulphide (HgS) ยกเว้นยาที่ผลิตขึ้น โดยมีชาดก้อนและ/หรือชาดจอบแสด และ/หรือชาดผงและ/หรือชาดหรรคุณจีน สำหรับรับประทานในมือหนึ่ง รวมกันไม่เกิน 30 มิลลิกรัม และยาที่ผลิตขึ้นสำหรับใช้ภายนอก ลักษณะชาดก้อนสีแดงเป็นเงา, ชาดจอบแสดสีแดงอ่อน, ชาดหรรคุณจีนสีแดงอ่อนค่อนข้างเหลือง, ชาดหรรคุณไทยสีเหลืองจัด แดงน้อยดูคล้ายหิน, ชาดผงสีเหลืองตุ่นๆ ถึงสีชมพูเข้ม สรรพคุณทั้ง 5 ชนิด รสเย็นดับ พิษอักเสบเนื่องจากดับปอดพิการ และอวัยวะภายในพิการ
ชาดหรรคุณ	ชาดประสมกับปรอทและกำมะถัน เพื่อจะให้ชาดจับแน่นกับเนื้อทองดูจกะไหลและเพื่อจะให้สุก
ชาดหรรคุณจีน	ภาษาจีนเรียกว่า เต้าชา
ชาตินรลักษณ์	รูปร่างลักษณะธรรมชาติ
ชานหมาก	กากหมากที่เคี้ยวแล้ว
ชำระ	ชะล้างให้สะอาด ทำให้ปกติ หมดพิษร้าย
ชีวหา	ลิ้น
ชุมภา	(ชุมพา) สัตว์สี่เท้าชนิดหนึ่งมีเขาอย่างวัวควาย ขนยาวคล้ายขนแกะ
ชูไฟธาตุ	เจริญไฟธาตุ การทำให้ไฟธาตุ หรือธาตุไฟในร่างกายเป็นปกติ
เชื่อม	หมายถึง พิษไข้ หรือพิษของโรค ซึ่งเป็นอาการของโรคอย่างหนึ่ง ทำให้ใบหน้าหมองซีม นัยน์ตาปริบ ไม่กระปรี้กระเปร่า
ไซได้ 108	หมายถึง ใช้เป็นยารักษาโรคได้หลายโรคนับจำนวนไม่ถ้วน หรืออาจนับได้ถึง 108 โรคหรืออีกนัยหนึ่ง หมายถึง ได้ทุกโรค
ไซยเภท	เรียกเด็กที่เริ่มกำเนิด ในครรภ์มารดา มีอายุตั้งแต่เดือนที่ 1 เป็นต้นไป

ซาง

เป็นชื่อโรคชนิดหนึ่ง มักเป็นกับเด็กเล็ก (ต่ำกว่า 5 ขวบ) มีลักษณะสำคัญคือ มีเม็ดขึ้นในปากในคอ ลิ้นเป็นฝ้า ทำให้มีอาการหลายอย่าง เช่น ไม่กินนม ไม่กินข้าว ปวดหัวตัวร้อน เชื้อมซึม มือเท้าเย็น ท้องขึ้น ท้องเดิน กระจายน้ำ ปากคอแห้ง สาเหตุนั้นโบราณว่าเกิดจากวันเกิดได้แก่เกิดวันอาทิตย์เป็นซางไฟ เกิดวันจันทร์เป็นซางน้ำ เกิดวันอังคารเป็นซางแดง เกิดวันพุธเป็นซางสะกอก เกิดวันพฤหัสบดีเป็นซางโค เกิดวันศุกร์เป็นซางข้าง เกิดวันเสาร์เป็นซางจร

ซางแกลบ

เป็นซางจรประจำวันศุกร์

ซาง

(แทรก) เพิ่มขึ้น เต็ม ปนเพิ่มหรือการเพิ่มเติมตัวลงไปเล็กน้อย

ซางกระดิ่ง

อันว่าซางกระดิ่งนั้น มีแม่ 3 ยอด มีบริวาร 30 ยอดเมื่อกุมารอยู่ในเรือนเพลิงเขมาหามีไม่ ครั้นได้เดือนหนึ่งออกจากเรือนเพลิงแล้วเขมาจึงขึ้น ครั้นสิ้น เขมาแล้ว แม่ซางจึงรายกันขึ้น ขึ้นในนาภียอด 1 บริวาร 10 ยอด ขึ้นใน ยอดคอ 1 บริวารขึ้นด้วย 10 ยอด ครั้นกุมารได้เดือน 1 กับ 15 วัน บริวาร 10 ยอด ซึ่งขึ้นอยู่บนทรวงอกนั้น ก็ถอยลงไปขึ้นในกระเพาะน้ำ กระเพาะข้าว และซางบริวาร 10 ยอด ซึ่งขึ้นอยู่ในคอกนั้นก็รายออกไปขึ้นเพดานบ้าง ขึ้นริมฝีปากบ้าง และขึ้นลิ้น ขึ้นกระพุ้งแก้มบ้าง หนาสามชั้น ดุงดงหญ้าของไฟถ้าขึ้นพร้อมกันทั้งสามแห่งดังกล่าวมานี้ ซางที่ขึ้นในลำไส้จะทำให้เป็นบิด ซางที่ขึ้นในกระเพาะน้ำ (กระเพาะปัสสาวะ) นั้นทำให้ขัดเบา ซางที่ขึ้นในกระเพาะข้าวนั้นจะทำให้จุกเสียด มิให้อยากอาหาร นอนไม่หลับ ซางที่ขึ้นในลำคอกนั้นทำให้คอแห้งร้องไห้มีออก ซางที่ขึ้นในเพดานนั้นทำให้ปวดศีรษะ หายใจขัดดูดนมไม่ได้ อันว่าลักษณะซางกระดิ่งนี้ถ้าบังเกิดแก่กุมารกุมารี่ใดห้ามไม่ให้วางยารุ ยาผาย และซางจำพวกนี้บางที่ขึ้นแทรกซางเจ้าเรือน บางที่ต่อลิ้นกำหนดซางเจ้าเรือนแล้ว จึงทำต่อไปจนอายุกุมาร 12 ขวบ อันว่าประเภทซางกระดิ่งนี้ย่อมจะลุยาไปขึ้นทุกแห่งนั้นก็รายกันมาขึ้นอยู่ในนาภีทั้งสิ้น จึงเข้าไปขึ้นในลำไส้สองยอดบ้าง สามยอด

บ้าง ทำให้กุมารร้องให้บิดตัว ถ้ากุมารได้ 6 เดือน 7 เดือน แพทย์จะรักษานั้นให้แต่งยาพอกจึงจะหาย เมื่ออายุได้ 11 เดือน จะทำให้ลงท้อง และท้องขึ้นกระหายน้ำ ให้วิปริตต่างๆ เมื่อรู้อย่างรู้ เดินได้พุ่งกระฉ่อน จึงทำให้ตกบุตรเลือดอีกครั้งหนึ่ง

ซางกระแนะ

อันว่าลักษณะซางกระแนะนั้น เป็นซางจรแทรกซางแดง มีแม่ 3 ยอด มีบริวาร 30 ยอด ซางอันขึ้นแซม 1 ยอด 2 ยอดก็ดี มี สัณฐานยอดนั้นเหลือง กลางยอดนั้นหว่า ขึ้นปลายลิ้นยอด 1 มี บริวารขึ้นด้วย 10 ยอด ขึ้นต้นคางยอด 1 มี บริวารขึ้นด้วย 10 ยอด บางที่ขึ้นต้นลิ้น ขึ้นทรวงอก ก็มียอด 1 บริวารขึ้นด้วย 10 ยอด อันว่าลักษณะบริวารขึ้นนั้นเข้าล้อมแม่นั้นแล้วก็ตั้งเป็น เปลวออกไปตั้งอุณาโลม แล้วกระทำพิษให้กุมารนั้นดูคนนมแม่ มิได้ ให้ลิ้นกระด้างคางแข็งให้มือกำเท้ากำ ครั้นได้ 5 เดือน แม่ ซางซึ่งอยู่ในปลายลิ้น ต้นคาง ต้นลิ้น แลทรวงอกนั้น ก็เลื่อนลงไป ตั้งอยู่ในนาภีพร้อมกันทั้ง 3 ยอด จึงกระทำให้ลงมูกลงโลหิตเป็น น้ำล้างเนื้อ เป็นน้ำขานหมาก แล้วให้เป็นเสมหะโลหิตเน่า ให้ชุบ ผอมกินอาหารมิได้ ให้ปวดมวนน้ก

ซางกราย

เป็นซางจรแทรกซางประจำซางเพลิง ซึ่งเป็นซางกำเนิดวัน อาทิตย์ เมื่อมารดามีครรภ์ได้ 8,9,10 เดือน กุมารนั้นจึงคลอด ออกจากครรภ์มารดา และกุมารผู้นั้นเลี้ยงง่าย เมื่ออายุอยู่ใน เรือนเพลิงเข้ามาขึ้นแต่บังควร ครั้นได้ 9 วัน 10 วัน ก็จะจมหายไป ครั้นได้ 14-15 วันจึงตั้งซางเพลิงเจ้าเรือนนั้นก่อน เมื่อสิ้นกำหนด ซางเพลิงเจ้าเรือนแล้ว ซางกรายจึงผุดขึ้นมาจากกระดูกสันหลัง จึงตั้งซางลักษณะซางกรายนั้นมีแม่ 4 ยอด ขึ้นอยู่หัวหน้า 2 ยอด ขึ้นอยู่ในนาภี 2 ยอด มีบริวาร 40 ยอด ครั้นอายุได้ 1 ขวบ กับ 6 เดือน ซางบริวารนั้นจะกระจายออกมานอกเนื้อเป็น แผ่นดุจยอดผด แล้วจึงทำให้กุมารผู้นั้นบิดตัวนอนสะดุ้งอยู่ ประมาณ 3 วัน แล้วก็จมลงไปจับในลำไส้แก่ ครั้นได้ 3 เดือนแม่ ซางที่ตั้งขึ้นอยู่ในหัวหน้านั้นจะเลื่อนขึ้นมาตั้งในนาภีอีกยอด 1 เป็น 4 ยอดขึ้นมาประชุมพร้อมกันในนาภีแล้วเมื่อใดจะทำให้ตัว

ร้อน ให้ลง(ถ่าย) ให้ราก (ล้ารอก) ให้กระหายน้ำ ให้กินข้าว
กินนมโซได้ ครั้นเมื่อกุมารอายุได้ขวบ1 กับ 7,8 เดือน บรवार 40
ยอดนั้นจะแบ่งกันมาขึ้นประจำอยู่หัวหน้าว 10 ยอดขึ้น ประจำ
นาภี10 ยอด ขึ้นประจำกระเพาะข้าว (กระเพาะอาหาร) 10 ยอด
ขึ้น ประจำที่ลิ้น 10 ยอด

ขางน้ำ

เป็นขางเจ้าเรือนประจำทารกที่เกิดวันจันทร์ ลักษณะมีแม่ขาง 19
ยอดแต่ละยอด สันฐานโตเท่าใบพุทรา ยอดสีแดงดังผลผักปลัง
ห้าม ขึ้นที่ต้นแขน ขา หน้าขา กลางหลังและแก้มทั้งสอง มี
อาการเมื่อเม็ดยอดแตกเป็นน้ำเปื่อย ไปรอบตัว แล้วหลบใน ทำ
ให้หัวร้อน ตัวร้อน เจ็บตามท้อง ขางน้ำทำโทษ ถึงอายุ 1 ขวบ 6
เดือนแต่แรกล้มเจ็บมากกำหนด 12 วันจึงถอยถ้าไม่ถอยใช้นั้นหนัก
เกิดขึ้นเพื่ออาไป (เพราะปิดตะกำเร็บ) ถ้าขึ้นที่ลิ้นทำให้กินข้าวกิน
นมไม่ได้ มักให้ลงรากดั่งน้ำข้าวข้าวดั่งโซร้อน

ขางกำเนิด

ขางเจ้าเรือน

ขางจร

ขางสนับสนุนขางกำเนิด ทำให้อาการรุนแรงขึ้น

ขางฝ้าย

เป็นขางจรมาแทรกขางน้ำเจ้าเรือน ลักษณะเป็นฝ้ายขาวด้ายไป
เหมือนวงฝ้ายมีเยดุดงล้าล้าขึ้นที่เพดาน กระพุ้งแก้ม ไรฟัน และที่
ลิ้น อาการ ปากร้อน ปากแห้ง น้ำลายแห้ง หุบปากไม่ลง ถ้า
ปากรอง กินอาหารไม่ได้ อาเจียนมาก ท้องเดิน กลิ่นเหม็นดั่ง
โซเน่า ขางฝ้ายทำโทษกำหนด 6 เดือน รวมกับขางน้ำ
เจ้าเรือน ถึงอายุ 2 ขวบ 15 วัน

ขางเพลิง

เป็นขางประจำกุมารกุมารี เกิดวันอาทิตย์ ลักษณะขางเพลิงมี
แม่ 4 ยอดมีบรवार 40 ยอดเขม่าขึ้น แต่ยังไม่อยู่ในเรือนไฟ ครั้นได้
7 วันแล้วหายไป ยอดแดงดังผลมะไฟ แล้วดำด่างขอบดวง
ออกดุจเพลิงไหม้ หนึ่งพองเลื่อนเข้าหากัน แล้วกระทำให้ปวดแต่
เท่าถึงลำแข้ง ขาสะโปก บั้นเอว อาการขางเพลิง แม่ขางเปื่อย
ออกจากนาภีดั่งหัวบุก แล้วเปื่อยออกมารวมถึงหัวหน้าวและปาก
ทวารหนัก ลามขึ้นมาถึงตับ ปอด และไส้ใหญ่ ไส้น้อย แล้วลาม
ไปรอบนาภี แล้วตกมูกเลือด หนอง ให้ลงเป็นน้ำสำเหล้า น้ำ

ล้างเนื้อ น้ำไข่ม้วนน้ำคาวปลา ด้วยแม่ชางเข้ามาตามลำไส้
อ่อน ลำไส้แก่ เข้าจับขั้วตับ ปอด หัวใจ จึงแสดงออกมาตาม
ทวารกระทำให้อุจจาระร้อนดังไฟไหม้อันมีพิษ จะแสดงความ
ตามนั้น ให้ฝ่ามือฝ่าเท้าแดงดังหยดโลหิต

ชางวัว

ชางประจำวันพฤหัสบดี เด็กเกิดวันพฤหัสบดีมีชางวัวเป็นเจ้าเรือน
ชางข้าวเปลือกเป็นชางจรในเมื่อครรภ์มารดาตั้งได้ 3 เดือน มักให้
มารดานั้นปากเปื่อยแลให้ล้นเป็นยอดขึ้นมาข้างริมลิ้นข้างละ 5-6
หยด และให้กินเผ็ดร้อนไม่ได้ ครั้นได้ 6 เดือนจะลามออกกลาง
ลิ้น ลิ้นจะตกระแหง ให้ปวดแสบเป็นกำลัง เป็นบิดตมูกเลือด
เท่าถึงกำหนดคลอด ต่อกคลอดแล้วจึงหาย ขึ้นทั้งตัวดังเม็ดผด ทำ
ให้ตัวร้อน มีอาการอาเจียน ตมูกเลือดและกระหายน้ำ อันว่า
ลักษณะชางวัวนี้มีแม่ 4 ยอด มีบริวาร 50 ยอด เมื่ออยู่ในเรือนไฟ
เขม่าตาดาน เขม่าชางขึ้นเต็มปากแล้วหายไป จึงให้พริ้งขึ้นทั่วทั้งตัว
ดังยอดผด ทำให้ตัวร้อนและบิดตัว ครั้นจมลงไปที่ทำให้ลงท้อง
ครั้นได้ 3 เดือน แม่ชาง 4 ยอดนั้นจะมาขึ้นตั้งอยู่ปลายลิ้นยอด 1
ขึ้นริมสองข้างลิ้นข้างละยอด ขึ้นต้นลิ้นนั้นยอดหนึ่ง เป็น 4 ยอด
ด้วยกัน คือแม่ชางยอดเอก ครั้นได้ 6 เดือน จะเลื่อนลงไปโนนากี
บริวารก็ลงมาขึ้นกระเพาะข้าว 10 ยอด และอีก 40 ยอด นั้นก็ขึ้น
ที่ปลายลิ้นและเพดาน ชางยอดเอานั้นจึงทำให้ลง ให้อาเจียน
กระหายน้ำ ถ้าแพทย์วางยาถูก ไปได้ 7 เดือน ชางยอดเอกซึ่งอยู่
ต้นลิ้นนั้นก็ถอยลงไปทีละคือข้างขวา บริวาร 10 ยอดก็ลงไปขึ้น
กระเพาะน้ำ จึงทำให้ลง ให้อาเจียน กระหายน้ำ ครั้นได้ 11 เดือน
แม่ชางที่ขึ้นอยู่ริมลิ้นทั้ง 2 ข้างนั้นก็เลื่อนลงมากับบริวาร 30 ยอด
ขึ้นไล่แก่ยอด 1 กับบริวาร 10 ยอด ขึ้นไล่อ่อนยอด 1 กับบริวาร
10 ยอด และยังมีบริวารอีก 10 ยอด นั้นจึงลงไปขึ้นในหัวหน่าว ได้
นากี ครั้นได้ขวบ 1 กับ 6 เดือน จึงทำให้ตมูกตกลโลหิตเป็นไป
ต่าง ๆ ถ้าแพทย์ผู้ใดจะรักษาให้พิจารณาดูให้รู้แท้ ว่าชางวัวมา
เกิดแก่กุมารกุมารีทั้งหลายและกำเนิดชางวัวนั้นแต่ใน 9 วัน 11
วัน

ขางขโมย

ชื่อโรคขางชนิดหนึ่งเหมือนขางโจร เป็นขางประจำวันเสาร์ มีลักษณะสำคัญคือ เมื่อแรกคลอดจากครรภ์มารดาได้ 3 วัน ขางนั้นเกิดในสันหลัง 4 ยอด อยู่ในกระหม่อม 4 ยอด ครั้นได้ 3 เดือน จะสำแดงออกมาที่ปากที่หนึ่ง ยอดดำแข็งแดงขึ้นต้นกรามทั้งสองข้างก็ดี แลให้ลงท้อง ตั้งแต่ 3 เดือนไปจน 10 ขวบ ให้ลงเป็นดังส่าเหล่า เมื่อได้ 3 เดือนสำแดงออกมาทั้งตัวให้ลายดังปลากระทิง แลขางนั้นมีแม่ให้แลบทั่วสรรพางค์ตัว ครั้นได้ 6 เดือน ขางนั้นก็จบกกลับเข้าไปในสันหลัง เข้าไปขึ้นในลำไส้แลขยายตัว ถ้าขึ้นตัวให้อุจจาระดำออกมา ถ้าขึ้นในไส้อ่อนให้อุจจาระเขียวดวงโบไม่ ถ้าขึ้นในหัวใจให้รากลือหิตออกมา ถ้าขึ้นในคอให้คอแห้ง ถ้าขึ้นในนาภีให้หลังโกงแลขัดปัสสาวะมักเป็นนิ่ว แลให้ปัสสาวะขาวดุจน้ำปูนเมื่อกลับเข้าไปข้างในขึ้นในหัวหน่าวยอด 1 บริเวณขึ้นประจำแม่ขาง 30 ยอด ขึ้นในตับยอด 1 บริเวณขึ้นด้วย 60 ยอด ขึ้นในนาภี 1 บริเวณขึ้นด้วย 40 ยอด ขึ้นในหัวอกยอด 1 บริเวณขึ้นด้วย 50 ยอด ขึ้นในหัวใจ 1 ยอด บริเวณขึ้นด้วย 70 ยอด ขึ้นในลำคอ 1 ยอด บริเวณขึ้นด้วย 80 ยอด ขึ้นในจักขุทั้งสองข้าง ข้างละยอด บริเวณขึ้นด้วย 20 ยอด แลบริเวณขางโจรนั้น 350 ยอด ถ้าแพทย์จะใคร่รู้ให้พิจารณาดูลักษณะขางที่เกิดในกระหม่อมก็ดี ในจักขุก็ดี เมื่อใกล้ตายจะเป็น

ขางแดง

(ขางแดง) ชื่อโรคขางชนิดหนึ่ง เป็นขางเจ้าเรือนประจำเด็กเกิดวันอังคาร

ขางยอดเอก

แม่ขาง

ขางสะกอก

(ขางสะกอก) ชื่อโรคขางชนิดหนึ่ง เป็นขางเจ้าเรือนประจำเด็กเกิดวันพุธ ลักษณะขางสะกอนั้น เมื่อครรภ์มารดาตั้งขึ้นได้ 3 เดือน นั้นมารดามักให้จุกเสียด ครั้นได้ 5 เดือน มักให้รากลือหิต ครั้นได้ 7 เดือน มักให้บวมเท่าถึงต้นขาให้ขัดตะโพกทั้ง 2 กินอาหารมักให้ขม ให้พริ้งเป็นเม็ดยอด ขึ้นทวารหนัก ทวารเบา แลให้เมื่อยไปทั้งตัวจนครบกำหนด คลอด อันว่าลักษณะขางสะกอนี้มีแม่ 5 ยอด ขึ้นประจำในนาภีทั้ง 4 ยอด เมื่ออยู่ในเรือนไฟนั้น 3 วัน

เขม่าจึงขึ้น มีบริวาร 42 ยอด ขึ้นกำกับแม่ทั้ง 4 ยอด มีบริวาร
ข้างละ 10 ยอด ลงมาประจำอยู่ทวารหนักนั้น 4 ยอด ประจำอยู่
ม้ามนั้น 5 ยอด อยู่กระหม่อมนั้น 1 ยอด ครั้นออกจากเรือนไฟ
แล้วจึงเป็นเขม่าตานาง เมื่อได้ 3 เดือน บริวารทั้งนั้นจึงกระจาย
ออกไปทั่วตัวแลลาได้ นางซึ่งประจำทวารหนัก 4 ยอดนั้น มักให้
เป็นพรรคเด็กและให้ขัดอุจจาระปัสสาวะ แลนางขึ้นประจำม้าม 5
ยอดนั้นกระจายออกยอดดอกแล้วก็สำแดงออกมาที่คอ ลิ้น ปาก
ขึ้น อยู่ 3 เดือน ถ้าแพทย์เห็นดังนี้แล้วให้พิจารณาดูให้รู้จักว่า
กำเนิดวางสะกอ วางยาใดจึงจะชอบโรค ถ้ามีรู้จักกำเนิดนาง
สะกอวางยามีต้องโรค ถ้าวางยาผิดเข้าไปเมื่อใด กุมารผู้นั้นจะ
แตกตายแต่ใน 2 เดือน เป็นอันเที่ยง อันว่าบริวารซึ่งอยู่ในนาภีนั้น
ก็กระจายออกตั้งท้อง ขึ้นไปประจบหากันในอกแลแม่ข้างซึ่งอยู่ใน
นาภีนั้นเลื่อนขึ้นมา 2 ยอด มาขึ้นเหนือข้างล่าง ข้างละยอด เมื่อ
ขึ้นมานั้นบริวารก็ตามขึ้นมา 6 - 7 ยอดบ้าง ขึ้นหน้าพื้นเลเหนือ
ข้างบนบ้างล่างบ้างจึงทำให้ลงให้ราก ให้กระหายน้ำ แลให้เป็นไข้
ตัวร้อน ให้เช็ดมึน แลให้กระสับกระส่ายทั้งตัว อันว่านางอยู่ใน
กระหม่อมยอด 1 นั้นก็เลื่อนลงมาขึ้นสันหลัง จึงให้เจ็บสันหลังให้
ท้องขึ้น เมื่อได้ 4 เดือนเป็นที่หนึ่ง เมื่อได้ 8 เดือนเป็นที่หนึ่ง เมื่อ
ได้ขวบหนึ่งกับ 2 เดือน เป็นที่หนึ่ง เมื่อได้ขวบหนึ่งกับ 8 เดือนเป็น
ที่หนึ่ง ครั้นครบกำหนดก็จมเข้าไปข้างใน จึงทำให้ลงท้องตมูก
ตกลือฮิต ตกหนอง แลให้ตาเหลือง มูลเหลือง กินข้าว กินนม
ไม่ได้ ให้ท้องโร ชีคร้านกิน เมื่อได้ขวบหนึ่งเป็นที่หนึ่ง เมื่อได้ขวบ
หนึ่งกับ 6 เดือน เป็นที่หนึ่ง เมื่อได้ขวบหนึ่งกับ 8 เดือนเป็นที่หนึ่ง
เมื่อได้ 2 ขวบกับ 10 เดือน ประจวบรอบเข้ากันเป็นที่หนึ่ง ทำให้จุก
เสียด ผอมเหลือง ให้เจ็บท้อง กินข้าว กินนมไม่ได้ ถ้าเป็นดังนี้แล้ว
เมื่อใดแม่ข้างสะกอนั้นขึ้นพร้อมกันในนาภี จึงขึ้นตั้งในสะดือนั้น
ยอดหนึ่ง ขึ้นอยู่เหนือนาภีข้างบนข้างละยอด จึงทำให้จุกเสียด
อันว่าบริวาร 42 ยอด นั้นจึงรายกันขึ้นข้างโครงบ้าง ขึ้นข้างรักแร้
บ้าง ขึ้นเส้นข้างในบ้าง ขึ้นสันหลังข้างในบ้าง ขึ้นในไหหลวมทั้ง

สองข้าง ขึ้นข้อศอกทั้งสองข้าง ขึ้นเข่าทั้งสองข้าง จึงต้องเป็นโรคต่างๆ ดังนี้เท่าที่กำหนดอายุ มีกำหนดทางสะกอนันเกิดแก่กุมารกุมารี ทั้งหลายเป็นดังกล่าวมา

ซางหล่น	(ซางหล่น) พิษของโรคซางหล่นลงไปในท้อง หรืออวัยวะส่วนล่างของร่างกาย เช่น ในกระเพาะอาหาร ตับ ม้าม เป็นต้น
ซางหัวเอก	แม่ซาง ซึ่งเป็นตุ่มหรือเม็ดหรือยอดที่เป็นหลักของโรคซาง
ซ่องเสพ	คืบหากัน เช่น ครอบช่องเสพนกปราชญ์, อย่าช่องเสพคนพาล, ร่วมประเวณี
ซม	อาการอย่างหนึ่งใช้ในระยะเวลารุนแรงถึงกับนอนจนจนไม่ยอมลุกขึ้นมา เรียกว่า นอนซม
ตั้งอยู่จ้อ ๆ	ตั้งไม่หยุด
ตัวนลง	อาการของเม็ดพริกที่เคยผุดเป็นยอดแหลมตามร่างกาย เปลี่ยนเป็นรอยนูนจนเกือบราบ
ตาด	(ตาด) ปลายลำไส้ใหญ่ส่วนที่เป็นทวารหนัก (ตาดออก) หมายถึง ลำไส้ใหญ่ไหลออกมาทางทวารหนัก
แตกอก	อาการของโรคอย่างหนึ่ง เกิดจากกมลในร่างกายรวมตัวกันแน่นขึ้นในอก
ตานเสมหะ	อาการของโรคอย่างหนึ่ง มีอาหารแข็งในท้อง ในเด็ก ทำให้มือเท้าเย็น อาเจียน ท้องเสีย ตัวร้อน ถ้าเป็นมากชักตาตั้งอาจถึงตายได้ ถ้าเป็นในผู้ใหญ่ มีอาการเสมหะ แห้งในหน้าอกและคอ
กินดิน	หมายถึง ดินที่มีลักษณะเป็นสีเหลืองนวล มีมากในจังหวัดราชบุรี
ดินถนำ	ดินชนิดหนึ่งสีเหลืองอ่อน ได้มาจากดินที่อยู่ในถ้ำลึก ไซ้ทำยาได้
ดีเกลือ	เกลือชนิดหนึ่งเม็ดละเอียดสีขาว มีรสเค็มจัดจนจนเกิดอยู่ได้ในเกลือที่มีนาเกลือ ใช้เป็นยาระบายหรือยาถ่าย
ดีงูเหือม	ดีที่ได้จากงูเหือม การเก็บรักษา นำดีงูมาจุ่มกับน้ำร้อน 3 ครั้ง (จุ่มลงแล้วยกขึ้น 3 ครั้ง) แล้วนำไปแขวนตากไว้เพื่อป้องกันไม่ให้ น้ำดีหยด
ดีงูตะบองพะล่า	ดีงูทับสมิงคลา หรืองูทับทางขาว
ดีงูตัน	พืชสมุนไพรชนิดหนึ่งคือต้นดีงูตัน หรือต้นกอมขม ใช้เป็นยา

ดินกยุง	ดีที่ได้จากนกยุงให้ใช้ด้วยความระมัดระวัง เพราะอันตราย มีพิษมาก
ดีทั้ง 8	ดีที่ได้จากสัตว์ 8 ชนิด คือ ดีงูเหลือม ดีหมูป่า ดีวัวป่า ดีจระเข้ ดี ตะพานน้ำ ดีหมี ดีนกกาน้ำ และดีค่าง หรือดีควายเผือก นำมาใช้ ทำยาได้
อุสุง	อาการของโรคอย่างหนึ่ง นัยน์ตาดำเหลืองขึ้นมองเบื่องบน
เดินคินัก	คล่องง่าย สะดวกเป็นปกติ
ตกฟาก	เป็นกิริยาของทารกที่เพิ่งคลอดออกพ้นจากครรภ์มารดา
ตกมูก	อาการที่มีน้ำเมือกไหลออกทางทวารหนัก
ตกมูกโลหิต	อาการของโรคชนิดหนึ่ง มีอาการลงท้อง มีน้ำเมือก (มูก) เสมหะ และเลือดติดออกมากับอุจจาระ
ตกหนอง	อาการที่มีน้ำเหลืองไหลออกทางทวารหนัก หรือถ่ายออกมาเป็น หนอง
ต้ม 3 เอา 1	ใส่เครื่องยาในหม้อดิน เติมน้ำให้ท่วมยา แล้วตั้งไฟต้มเคี่ยวจนน้ำ งวดไปจาก 3 ส่วนเหลือ 1 ส่วน หรือเรียก ต้ม 3 เอา 1
ปติโลม	ทวนกลับ
ตริกฏุก	ตริกฏุก คือ ตำรับยาที่ประกอบด้วย สมุนไพรร 3 ชนิด ได้แก่ เมล็ด พริกไทย ดอกดีปลี และเหง้าขิง (ขิงแห้ง)
ตรีผลา	ตำรับยาที่ประกอบด้วยพืชสมุนไพรร 3 ชนิด ได้แก่ ผลสมออัพยา (สมอไทย) ผลสมอพิเภก และผลมะขามป้อม
ตรีโทษ	โทษที่เกิดจากปิตตะ วาตะ และเสมหะกระทำโทษพร้อมกัน และ อาการของโรคอยู่ในระยะรุนแรง หรือหนักมาก
ตรีธาตุ	ตรีธาตุมี 3 อย่าง คือ วาตะ (ธาตุลม) ปิตตะ (ธาตุไฟ) และ เศลษมะ (ธาตุน้ำ) ตรีธาตุนี้หนึ่งเป็นอาหาร นัยหนึ่งเป็นผู้ ควบคุมร่างกายให้เป็นปกติ เรียกว่า ตรีธาตุ อีกนัยหนึ่ง ถ้าเกิด บกพร่องทำให้เกิดโทษ เรียกว่า ตรีโทษ ตรีธาตุที่เป็นอาหาร คือ อันนะ (อาหารแข็ง) อุทกะ (อาหารน้ำ) และปราณะ (อาหารลม) อาหารทั้ง 3 อย่างนี้เข้าไปเป็น วาตะ ปิตตะ และเศลษมะ ตามชนิดของอาหารนั้น

ดองแม่ซื้อ	หมายถึง ถูแม่ซื้อ หรือที่ประจำอยู่กับเด็กทารกนั้นให้โทษแก่เด็ก
ตะค้า	ชื่อหวายชนิด <i>Calamus tigrinus kurz.</i> ในวงศ์ Palame เป็นหวายที่มีคุณภาพดีผิวเป็นมันเนื้อเหนียวใช้ผูกสิ่งของ
ตะคาก	อวัยวะส่วนแง่ของกระดูกเชิงกรานบริเวณบั้นเอว หรือ บางทีเรียกหัวตะคาก
ตะบองราหู	ชื่อโรคชนิดหนึ่งเกิดแกทารกตั้งแต่แรกเกิดจนถึงอายุ 12 เดือน
ตะบูน	ผลของต้นตะบูนเป็นสามเหลี่ยม หรือปิรามิด
ตะพั้น	ชื่อโรคชนิดหนึ่งมักเกิดแก่เด็กอ่อน หรือเด็กเล็ก ทำให้มีอาการชักมือเท้ากำ ตามตำราแพทย์แผนโบราณว่า มักเกิดเพราะผิดอากาศสะพั้นก็เรียก
ตั้งท้องขึ้น	ในที่นี้หมายถึง เม็ดพิษของโรคซางซึ่งขึ้นอยู่ในท้องนั้น ได้กระจายตั้งแต่ท้องขึ้นไปยังอก
ดับเต้าทั้ง 2	หมายถึง ดับเต้าน้อย ดับเต้าใหญ่ (ดับเต้าน้อย <i>Neonancelea esifolia</i> วงศ์ Rubiaceae ดับเต้าใหญ่ <i>Diospyros ehretioides</i> , Wall. วงศ์ Ebenaceae) ตัวผู้ ดูแลเมีย หมายถึง โรคซางแดงซึ่งมี 2 ชนิด คือ ซางแดงตัวผู้ และซางแดงตัวเมีย
ตาช้อน	อาการของโรคอย่างหนึ่งนัยน์ตาดำเหลือกขึ้นด้านบน
ตาชม	อาการของโรคอย่างหนึ่ง ทำให้นัยน์ตาปริบ ลืมตาไม่ขึ้น
ตาน	ชื่อโรคชนิดหนึ่งเกิดจากตัวพยาธิกินอยู่ภายในร่างกาย ทำให้เกิดโรคขึ้นมี 2 ชนิด คือ ตานโจนอาการ หรือตานขโมย และตานจรโรคตานเป็นโรคที่เกิดต่อเนื่องจากโรคซาง เจ้าเรือน ซึ่งจะเป็นกับเด็กที่มีอายุตั้งแต่ 3 เดือนขึ้นไปจนถึง 7 ปีตานขโมย (ตานขโมย) ชื่อโรคตานชนิดหนึ่ง โบราณเรียกว่าโรคซางมักมีอาการเกิดขึ้นแก่เด็กอายุ 5-13 ขวบ บริโภคอาหารอันไม่เคยบริโภค ทำให้บังเกิดกิมชาติ 80 จำพวกกินอยู่ตามที่ต่างๆ หรือเกิดจากพยาธิ 11 จำพวก ทำให้ท้องเดิน ลงท้อง ธาตุวิปริต อุจจาระเหม็นคาวจัดและอุจจาระกะปริดกะปรอย ขอบของแสลง มักกินปลา มากกว่าข้าว ขอบของสด คาวต่างๆ รับประทานอาหารไม่ค่อยจะ

<p>ตายซาก ตาลทั้ง 5</p>	<p>ได้ ต่อไปมักทำให้อุจจาระเป็นมูกเลือด บางที่เลือดออกสดๆ เป็นอยู่นานวัน ทำให้เด็กซูบซีด ผอมแห้ง อ่อนเพลีย กำลังน้อยไป จนทุงโรกันปอด ศีรษะโต มีหนังหุ้มกระดูก ขี้อ่อน นอนสะดุ้ง หลับๆ ตื่นๆ ขี้ขลาดมาก ปกติได้ยินเสียงอะไรจะสะดุ้งตกใจ ตายทิ้งร่างแห้งอยู่ (ใช้กับสัตว์บางอย่าง เช่น คางคก จิ้งจก) พืชสมุนไพร 5 ชนิด ได้แก่ รากตาลโตนด รากตาลดำ ราก ตานขโมย รากตานหม่อน รากตานเลี้ยง</p>
<p>ตำคูลีการ ตำเป็นแป้ง ตำราพรหมชาติ ตำเอาน้ำ</p>	<p>ตำรวมกัน คลุกเคล้าเข้าด้วยกัน ตำให้ละเอียดเป็นผง หมายถึง ความรู้ หรือชื่อตำหมอดู วิธีการปรุงยาอย่างหนึ่ง โดยนำเครื่องยาสดที่ตำละเอียดแล้วคั้น เอากากออก จะได้น้ำเป็นตัวยา</p>
<p>ติรัจฉาน ตุ๊กต้ำน้ำทอง</p>	<p>(ติรัจฉาน) สัตว์เดรัจฉาน ตุ๊กต้ำมี 3 ชนิด คือ ตุ๊กต้ำน้ำทอง สีเหลืองเหลือง ตุ๊กต้ำน้ำเงิน สี เหลืองขาวและเทาตุ๊กต้ำน้ำนาก สรรพคุณ ใช้ละลายน้ำอมและ บ้วนปาก แก้ปากเปื่อย ปากแตกกระแหง และแสบร้อนได้ดี</p>
<p>แตกออกเป็นปญฺจสาขา</p>	<p>หมายถึง ร่างกายของทารกที่อยู่ในครรภ์มีอวัยวะออกเป็น 5 ได้แก่ ศีรษะ แขนทั้งสองและขาทั้งสอง</p>
<p>แต่งยา ไตรแพทย์</p>	<p>ปรุงยา (ไตรแพทย์) ชื่อคัมภีร์ศาสนาพราหมณ์ในสมัยพระเวทมี 3 คัมภีร์ คือ ฤคเวท ยชุรเวท และสามเวท</p>
<p>ถอนเสมหะ ถ่านไฟป่าช้า</p>	<p>การใช้ยาแก้ หรือรักษาไม่ให้มีเสมหะ หรือหายจากโรคเสมหะ หมายถึง ถ่านไฟที่เหลือจากการเผาศพในป่าช้า</p>
<p>ถ้ามิพัง</p>	<p>หมายถึง อากาศโรคที่ใช้ยาไปแล้วยังไม่ดีขึ้น หรือมีอาการทุเลาลง</p>
<p>ถ้ำลงน้ก</p>	<p>อาการของโรคอย่างหนึ่ง ทำให้ อุจจาระบอຍ หรือ ท้องเสียมาก</p>
<p>ทรวงอก</p>	<p>อวัยวะส่วนที่อยู่เหนือกระเพาะอาหารขึ้นไป หรือบริเวณหน้าอก</p>
<p>ทราบ</p>	<p>(ซาบ) ซึมเข้าไป เอบอบเข้าไป</p>
<p>ท้องขึ้น</p>	<p>อาการของโรคชนิดหนึ่ง เนื่องจากมีลมในท้องทำให้จุกแน่น หายใจไม่สะดวก บริโภคอาหารไม่ได้</p>

ทองคำ	ในที่นี้หมายถึง ทองคำเปลว
ท้องรุ่งพุ่งมาน	(ท้องยุงพุ่งมาน) อาการของโรคชนิดหนึ่งมีลักษณะท้องที่ใหญ่โตขึ้นอย่างหญิงมีครรภ์ ซึ่งเป็นอาการของโรคท้องมาน และตานใจหรือตานขโมย
ท้องโร	อาการของโรคชนิดหนึ่ง ทำให้ท้องโต ท้องป่อง
ทักซิณ	ทักซิได้
ทั้งขึ้นทั้งล่อง	อาการของโรคชนิดหนึ่งมีอาการท้องขึ้น ท้องอืดมากๆ ขณะเดียวกันจะลงท้อง ท้องเสีย ถ่ายอุจจาระบ่อยๆ นับครั้งไม่ถ้วน อาการทั้ง 2 อย่างเป็นไปพร้อมๆ กัน หรือมีความเกี่ยวข้องกับเสมอไม่พ้นไปได้
ทา	เรียกวิธีการใช้ยาถูบ หรือป้ายไปตามผิวหนัง
ทาเขม่า	การใช้ยาทาตามส่วนต่างๆ ของร่างกายเด็กที่พิษของโรคเขม่าทำให้เกิดเป็นฝ้าดำตามหน้าผาก ซองจมูก เป็นต้น
ทาขโลม	(ทาขโลม) การรักรั้ใช้ด้วยวิธีลูบทายาภายนอกตามผิวหนัง ให้เปียกชุ่ม เพื่อลดพิษของโรค หรือดับพิษโรค
ทาหละ	การใช้ยาทาสำหรับเด็กที่เป็นเม็ดขึ้นที่เหงือกและเพดานปากของเด็กเล็กมีสีต่างๆ เพราะพิษของโรคหละ
ทำแท่ง	เครื่องยาที่บดจนละเอียดเป็นผงแล้วผสมกับน้ำ หรือกวนให้เข้ากันแล้วปั้นเป็นแท่งผึ่งแดดจนแห้งสนิทเก็บไว้ใช้
ทำเป็นจุด	การทำยาที่ปรุงแล้วบดให้ละเอียดจนเป็นผง
ทำให้ลง	อาการของโรคชนิดหนึ่ง ทำให้มีท้องเสีย อุจจาระบ่อยๆ
ทิปนี	การแสดง
ทิพโอสถ	ยาอันเป็นทิพย์ ยาวิเศษ ยาของเทวดา
เทพดา	เทวดา
เทพยดาเดินหน	เทวดาที่อยู่ในอากาศ หรือระหว่างสวรรค์กับพื้นดิน
เทพีบักษี	(เทพีบักษี) อาการของโรคบักษีชนิดหนึ่ง
เที่ยง	แท้จริง แน่แท้ แน่นอน
เทียนทั้ง 5	พืชสมุนไพรร 5 ชนิด ได้แก่ เทียนดำ เทียนแดง เทียนขาว เทียนข้าวเปลือก และเทียนตาตุ๊กแตน

แห้งลูก	การคลอดเด็กก่อนกำหนดและเด็กตายมี 2 ชนิด คือ 1. แห้งแก่ คือการแห้งเมื่อเด็กในครรภ์อายุระหว่าง 4-7 เดือน 2. แห้งอ่อน คือการแห้งเมื่อเด็กในครรภ์อายุไม่เกิน 4 เดือน อยู่ในช่วงที่มีอาการหรือ อวัยวะยังไม่ครบ 32
ธาตุเบา	ซึ่งโดยปกติมักถ่ายอุจจาระง่าย
ธาตุหยาบ	ธาตุใดธาตุหนึ่งหยาบ ทำให้มีอาการอาหารไม่ย่อย ท้องอืดท้องเฟ้อ
ธาตุพิการ	ธาตุใดธาตุหนึ่งพิการ หรืออวัยวะสูญเสียหน้าที่ ทำให้มีอาการผิดปกติเกิดขึ้น
ธาตุวิปริต	ในที่นี้หมายถึง กองธาตุต่างๆ ในร่างกายมีอาการผิดปกติ
ธาตุหนัก	ซึ่งโดยปกติไม่ค่อยถ่ายอุจจาระ อุจจาระมักแข็ง ท้องผูกถ่ายลำบาก และต้องใช้เวลาถ่ายมากกว่าคนอื่น ๆ
นกรรอต	(นกรปรอต) ชื่อขนชนิดหนึ่งมีขนาดเล็ก สีเหลืองหม่น
นนทปักษี	อาการของโรคปักษีชนิดหนึ่ง กระทำโทษแก่กุมาร ทำให้มีอาการท้องขึ้น ท้องร้อน หลังร้อน ทำโทษแก่กุมารในเรือนไฟ เข้าในลำไส้เป็นเสมหะ ให้เจ็บทั้งตัว อาเจียน ลมรอกไหลออกมาทางจมูก
นมแมวทั้ง 2	หมายถึง นมแมว, นมแมวป่า นมแมว <i>Rauwenhoffia siamensis</i> Scheff. นมแมวป่า <i>Ellipeiopsis chervensis</i> Fries. วงศ์ Annonaceae ฝักพวงน้อย (พายัพ) ดอกสีน้ำตาลอ่อนเกือบขาว ออกเดี่ยวๆ ตามง่ามใบ บานเวลาเย็น กลิ่นหอม ผลสุกกินได้
นรลักษณะ	ลักษณะของคน หรือเครื่องแสดงสิ่งหนึ่ง ให้เห็นว่าต่างกับอีกสิ่งหนึ่ง (คุณภาพ)
นอกเนื้อ	ตามผิวหนัง
น่าตะโพก	ด้านหน้าของตะโพก
นาภี	ท้อง
นาฬิกา	ชื่อมะพร้าวชนิดหนึ่ง มีผลเล็กสีเหลือง หรือส้ม มีน้ำหอมหวาน
น้ำกระทือ หมกไฟ	ได้มาจากการนำหัวกระทือที่หมกไฟจนสุกแล้วตำให้ละเอียด คั้นเอาแต่น้ำ
น้ำแก้ว	น้ำใส

น้ำข่า	โดยนำข่ามาหั่นเป็นแว่นบางๆ ใส่หม้อเติมน้ำต้มให้เดือด นำน้ำที่ได้เป็นน้ำกระสายยา
น้ำครำ	น้ำเสียที่ขังอยู่ในพื้นดินที่เป็นแอ่ง เช่น ใต้ถุนครัว
น้ำควาปลา	น้ำที่ขับออกจากช่องคลอดภายหลังคลอดบุตรแล้วประมาณ 3-4 วัน ปกติมีกลิ่นคาวเล็กน้อย
น้ำจันทน์	ได้มาจากการต้มผลจันทน์เดี่ยวให้น้ำแห้งงวดประมาณครึ่งหนึ่งหรือหนึ่งในสามก็ได้ หรือ หมายถึงน้ำไม้จันทน์เทศฝน
น้ำใจใคร่	(กะทกรก) ชื่อไม้พุ่มรอเลื้อยชนิด <i>Olax scandeus Roxb.</i> วงศ์ <i>Olacaceae</i> ตามลำต้นมีหนามห่างๆ ใบรูปไข่ หรือรี ดอกเล็กขาวๆ อยู่เป็นกระจุกที่ง่ามใบ ผลกลมหรือรี ขนาดเท่าเมล็ดบัวเชื่องๆ เป็นสมุนไพรที่รู้จักกันทั่วไป, น้ำใจใคร่ นางจุม หรือนางชม ก็เรียก อุดรเรียก เยี่ยวงัว
น้ำชาด	หมายถึง น้ำสีแดงสด
น้ำขาวเข้า	(น้ำขาวข้าว) น้ำที่ล้างข้าวสารให้สะอาดเมื่อก่อนหุง
น้ำดอกมะลิ	ได้มาจากการนำดอกมะลิมาลอยน้ำทิ้งไว้ค้างคืนจะได้น้ำดอกมะลิ นำน้ำที่ได้เป็นน้ำกระสายยา
น้ำดอกไม้	ได้มาจากน้ำที่ลอยดอกมะลิทิ้งไว้ค้างคืนจะมีกลิ่นหอม ใช้ผสมหรือละลายยา บางที่เรียกว่าน้ำดอกไม้อัด ใช้เป็นน้ำกระสายยา
น้ำตม	หมายถึง พื้นที่ลุ่มมีน้ำขังตลอดปี
น้ำท่า	หมายถึง น้ำในแม่น้ำลำคลองต่างๆ ไป
น้ำนมดิบ	น้ำนมของหญิงหลังคลอดที่ไม่ได้อยู่ไฟ ต้มน้ำร้อน หรือรับประทานยา
น้ำนมโทษ	น้ำนมของมารดาผิดปกติ ทำให้ทารกที่บริโภคเข้าไปมีอาการลงท้อง ท้องขึ้น เป็นไข้ ตัวร้อน เป็นต้น
น้ำนมเป็นโทษ	น้ำนมที่เป็นโทษมี 3 ประการ คือ 1. น้ำนมจางมีสีเขียวเหมือนน้ำต้มหอยแมลงภู่ 2. น้ำนมจางมีรสเปรี้ยว 3. น้ำนมเป็นฟองลอย น้ำนมทั้ง 3 ประการนี้ ย่อมเบียดเบียนกุมาร กุมารี่ทั้งหลายซึ่งได้บริโภคนั้น จึงทำให้เกิดโทษแก่กุมารนั้น ต่างๆ บางที่ทำให้ลงท้อง

	บางที่ทำให้ท้องขึ้น บางที่ทำให้ตัวร้อน บางทีกระทำให้อปวด มวนท้อง
น้ำนมพลาวัน	น้ำนมไหลออกดี เป็นปกติ
น้ำใบกะเพรา	(น้ำใบกะเพรา) ได้มาจากการนำใบกะเพราต้ม หรือชงกับน้ำร้อน นำน้ำที่ได้เป็นน้ำกระสายยา ช่วยขับลม แก้อืดท้องเฟ้อ
น้ำใบตำลึงตัวผู้	ได้มาจากการต้มใบตำลึงตัวผู้ นำน้ำที่ได้เป็นน้ำกระสายยา
น้ำใบสะแก	ได้มาจากการต้มใบสะแกให้เดือด นำน้ำที่ได้เป็นน้ำกระสายยา
น้ำประสานทอง	น้ำประสานทอง Sodium borate or Borax ($\text{Na}_2 \text{B}_4 \text{O}_7 - 10$ H_2O) ยกเว้นยาที่ผลิตขึ้นโดยมีน้ำประสานทองสำหรับรับประทาน ในมือหนึ่งไม่เกิน 25 มิลลิกรัม
น้ำประสานทองสัตต	คือน้ำประสานทองที่ทำให้พิษลดลงแล้ว โดยนำน้ำประสานทอง ใส่หม้อดิน ตั้งไฟจนละลายฟูขาว ทั่วกันดีแล้วจึงนำไปใช้ปรุงยา ได้
น้ำปูนใส	ได้มาจากการละลายปูนที่กินกับหมากด้วยน้ำสะอาด แล้วตั้งทิ้ง ไว้ให้ตกตะกอน หรือนอนกัน น้ำใสที่อยู่เหนือปูน เรียกว่า น้ำปูน ใส
น้ำเปลือกมะรุ้ม	ได้มาจากการตากเปลือกมะรุ้มมาจากลำต้นแล้วนำไปต้มให้เดือด นำน้ำที่ได้ไปเป็นยา
น้ำผึ้งรำหัด	ใช้น้ำผึ้งเพียงเล็กน้อยปริมาณเท่ากับ 1 หยดโรย (ใช้สำหรับเอา พิษเสนแหกรยา) ใส่แทรกอ่อนลงในยา
น้ำฝักราชพฤกษ์	ได้มาจากการนำฝักราชพฤกษ์ไปต้มให้เดือด นำน้ำที่ได้ไปเป็นยา
น้ำไหล	พืชสมุนไพรชนิดหนึ่ง ได้มาจากการนำแง่งไหล หรือหัวไหลมาตำ ให้ละเอียด แล้วคั้นกากออก น้ำที่ได้ คือ น้ำไหล
น้ำมันดิบ	ในที่นี้หมายถึง น้ำมันงา
น้ำล้างเนื้อ	หมายถึง ลักษณะของอุจจาระที่ถ่ายออกมานั้นเป็นสีเลือดจางๆ ใส ๆ เหมือนน้ำล้างเนื้อ
น้ำลายตก	อาการน้ำลายไหล โดยมาเป็นในเด็ก
น้ำสาเหล้ม้า	ในที่นี้หมายถึง ลักษณะของอุจจาระที่ถ่ายออกมานั้นมีกลิ่น เหม็นกับน้ำกากของเชื้อที่ใช้ทำเหล้ม้า

น้ำสุรามฤต	สุรา หมายถึง น้ำเมาที่กลั่นแล้ว อมฤต หมายถึง น้ำทิพย์ เรียกว่า น้ำอมฤต เครื่องทิพย์
นระยะบาด	(นระยะบาด) ผู้คุม หรือผู้ดูแลนรก
นิลปัตร	ชื่อโรคทางชนิดหนึ่ง
เนรพฐีทั้ง 20	คือ เนรพฐีไทย เนรพฐีเทศ เป็นเฟิร์นชนิด <i>Microlepia speluncae</i> (L.) Moure ในวงศ์ Dennstaedtiaceae คือ เนรพฐีไทย <i>Taenitis garretti</i> Craib. มังกรดำ (กรุงเทพฯ), ดิงหว้า (พายัพ), วานพิงพอน (ยะลา) ละเบ้าะกูเก๊ะ (มะละยู, ยะลา) เนรพฐีเทศ <i>Dryopteris syrmatica</i> O.kze. กูดดำ ดิงหว้า(พายัพ) ต้นเป็นกอ ใช้ทำยาได้
เนาโขง	กลั่นเหม็นอย่างเนื้อเนาที่ค้างหลายวัน
ในใจเท้า	หมายถึง บริเวณกลางฝ่าเท้า
ในไฟ	หมายถึง ในช่วงที่มารดาอยู่ไฟหลังการคลอดบุตร
บดด้วยหยดสุรา	วิธีการปรุงยาที่บดละเอียดเป็นผง แล้วเมื่อจะกินให้หยดน้ำสุราลงไปบดอีกครั้งก่อนให้ผู้ป่วยกิน
บดด้วยน้ำมันดิบ	หมายถึง วิธีการปรุงยาที่บดละเอียดเป็นผงแล้วเมื่อต้องการบดอีกครั้งให้ใส่น้ำมันงาลงไปด้วย
บวงสรรวง	บูชา
บห่อน	ไม่ ไม่เป็นไม่มี
บัตร์	(บัตร์พลี) ภาชนะทำด้วยกาบกล้วยเป็นรูปกระทะสี่เหลี่ยมสำหรับวางเครื่องเซ่นสังเวย
บัลลังก์ศิลา	ธาตุวัตถุชนิดหนึ่งได้มาจากหินที่อยู่ในทะเลสามารถงอกได้นำมาใช้เป็นยาได้
บาทเพ็อง	หมายถึง หน้า 1 บาท 1 เพ็อง
บำบัดโทษ	รักษาแก้ให้หาย
บุก	ชื่อพืชสมุนไพรชนิดหนึ่ง เป็นไม้ล้มลุกหลายชนิด ในสกุล <i>Amorphophallus</i> ในวงศ์ Araceae ในช่วงต้นฤดูฝนจะออกดอกก่อน เวลาบานส่งกลิ่นเหม็นมาก เมื่อดอกโรยแล้วจะมีใบงอก

	ออกมาเพียงใบเดียว ก้านดอกและใบกลมยาว หน้าแล้งต้น จะตายเหลือหัวอยู่ใต้ดิน
บุพโพ	น้ำหนอง น้ำเหลือง
บุรพนิมิต	लग หรือสิ่งบอกเหตุที่เกิดขึ้นก่อน
บุรพา	ทิศตะวันออก หรือเบื้องหน้า
เบญจกัลยาณี	(เบญจกัลยาณี) หนิงที่มีลักษณะงาม 5 ประการ ได้แก่ ผงงาม เนืองงาม (คือ เหงือกและริมฝีปากแดงงาม) ฟันงาม ผิวงาม วย งาม (คือดูงามทุกวัย)
เบญจขันธ์	(เบญจขันธ์) กองหน้า กองแห่งรูปธรรมและนามธรรมห้าหมวดที่ ประชุมกันเข้าเป็นหน่วยรวมเป็นชีวิต ซึ่งบัญญัติเรียกว่าตัวตน เรา เขา ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขารและวิญญาณ
เบญจศีล	(เบญจศีล) หนิงซึ่งมีโลหิตระดูตามธรรมชาติ เป็นโลหิต ปกติโทษ
เบญจมะดัน	คือการใช้มะดันทั้งห้าส่วน ได้แก่ ราก ลำต้น ใบ ดอก ลูก (ผล)
เบามือออก	อาการปัสสาวะไม่ออก
เบ็ยผู้	หอยชนิดหนึ่ง มีหลังนูนท้องเป็นร่อง เปลือกแข็ง
เปือเข้า	(เปือข้าว) ไม่อยากบริโภคอาหาร
ใบทุมราชา	พืชสมุนไพรชนิดหนึ่งเรียกในประเทศไทย ทำายาม่อม (กลาง) ไม้เท้าฤๅษี ไม้เท้ายาม่อม พญารากเดียว (ใต้) หน้ำลิงจ๋อน หน้ำลิงจ๋อน (เชียงใหม่) และบางจังหวัดเรียกชนิดแดงว่า ปทุม ราชา
ใบไม้ทั้ง 5	ในที่นี้หมายถึง ใบของพืชสมุนไพร 5 ชนิด ที่ระบุชื่อในยารูขาง ขนานนี้ ได้แก่ ใบมะกา ใบราชพฤกษ์ ใบของหน้ำได้ใบ ใบขมิ้น อ้อย ใบกะเพรา
ใบมะเดื่อ	ใช้ใบมะเดื่อทุมพร <i>Ficus racemosa</i> Linn. วงศ์ Moraceae
ปจันธาตุ	มีอยู่ในขางขโมยจำพวกหนึ่ง ส่วนมากเป็นแล้วจะตาย
ปฏิสันธิ	เกิดในท้อง ถือกำเนิด
ปถวีธาตุ	ธาตุดินอันมีอยู่ในร่างกาย 20 อย่าง

ปรมาณู	ส่วนของสารที่มีขนาดเล็กที่สุดจนไม่สามารถจะแยกย่อยได้ด้วยวิธีเคมี
ปรวค	เนื้อที่เป็นโรคมึลลักษณะเป็นก้อนแข็งอยู่ใต้ผิวหนัง
ประจำห้อง	ควบคุม หรือรักษาห้องให้เป็นปกติ
ประจิม	ทิศตะวันตก
ประจุ	หมายถึง ฟอกโลหิต เรียกยาที่ขับพิษ ถ่ายพิษโลหิตว่ายาประจุ
ประทั้ง	ด้านทาน ประคับประคอง ทำให้ทรงอยู่ได้ ทำให้ดำรงอยู่ได้
ประทับ	วางทาบ วางนาบไปกับร่างกาย
ประเทศ	สถานที่ หมายถึงพื้นที่ ภูมิประเทศ สภาพอากาศตามธรรมชาติ
ประเทศอุทร	หน้าท้อง
ประโยธร	(ปโยธร) ผู้ทรงไว้ซึ่งน้ำนม คือ ถัน
ประเวณีวิไสย	ลักษณะแบบแผนที่เป็นอยู่
ประสม	รวมกันเข้า ผสม เจือเข้าด้วยกัน
ประสะ	เรียกชื่อยาที่เข้าเครื่องยาสิ่งหนึ่งเท่ากับตัวยาอย่างอื่น ๆ ในที่นี้หมายถึง ยาที่เข้ากะเพราะเท่ากับยาอย่างอื่นในความว่า "แล้วจึงแต่งยาชื่อว่าประสะกะเพราะนั้นให้กินต่อไป"
ประหาร	การตี การฟัน การล้าง การผลาญ ฆ่า ทำลาย
ปริเจท	การกำหนดข้อความที่รวบรวมเอามาจัดไว้เป็นตอน หรือข้อความที่กำหนดไว้เป็นหมวดๆ
ปริโยสาน	ที่สุดลงโดยรอบ (หมายความว่าที่สุด หรือจบลงอย่างบริบูรณ์แล้ว) ในที่นี้หมายถึง ตาย
ปากดั่งปากเอื่อน	เหมือนกำลังจะพูด
ปักชี	โรคชนิดหนึ่ง เป็นแก่เด็กตั้งแต่แรกคลอดจากครรภ์มารดา จนถึงอายุ 11 เดือน
ปั้นแห่ง	เครื่องยาที่บดจนละเอียดเป็นผงแล้วผสมกับน้ำกระสาย หรือกวนให้เข้ากันแล้วปั้นเป็นแท่ง ผึ่งแดด หรือผึ่งลมจนแห้งสนิทเก็บไว้ใช้
ป้าง	ชื่อโรคชนิดหนึ่ง พิษของโรคทำให้ม้ามย่อยลงมาทางชายโครง มีอาการลงท้อง อุจจาระเหลือง มีไข้ตัวร้อนจัด จับเป็นเวลา นานไปจะทำให้ช้ำมือเท้ากำอ นัยน์ตาขุ่นขึ้นเบื้องบน เป็นต้น

ป่าหิมพานต์	ชื่อป่าหนาวอยู่ทางตอนเหนือของประเทศอินเดีย
ปีศาจ	ผี, โรคชนิดหนึ่ง เป็นแก่เด็กตั้งแต่แรกคลอดจากกรรมมารดา จนถึงอายุ 11 เดือน
ปู่เจ้าลอยท่า	พืชสมุนไพรชนิดหนึ่ง คือ หญ้าพองลม
เป็นป่าน	เป็นลักษณะของผิวหนัง ที่เกิดขึ้นเองตามร่างกายแต่กำเนิด มักเป็นสีดำ หรือ สีแดง
เปนกำลั่ง	(เป็นกำลั่ง) เป็นอันมาก
เปนเที่ยง	(เป็นเที่ยง) แน่นอน
เปนเบ็ญจสาขา	(เป็นเบญจสาขา) มีอวัยวะทั้งห้า คือ หัว สองแขน สองขา เป็นลักษณะของทารกในครรภ์
เปนแลตาย	(เป็นแลตาย) หมายถึง อาการของโรคพอจะเยียวยารักษาได้หรือ อาการหนักมากไม่อาจรักษา หรือ พิษรุนแรงถึงตาย
เปนหยูๆ	(เป็นหยูๆ) ลักษณะของเม็ดยาง เมื่อยุบตัวลง หรือเหี่ยวลงจนตกลงได้
แปรไปเป็น	ย้ายไปเป็น
เปลือกไข่น้ำ	ในที่นี้หมายถึง เปลือกของพืชสมุนไพรชนิดหนึ่ง คือ ต้นไข่น้ำ
เปรียง	น้ำมันที่ได้จากไขข้อของวัว
เปรียงพระโคสด	เปรียงพระโค คือน้ำมันในไขข้อของวัว
เปลือกไข่ฟัก	เปลือกไข่ฟักที่ฟักออกมาเป็นตัวแล้ว
เปลือกตะคร้อ	ชื่อไม้ต้นขนาดใหญ่ชนิด <i>Schleichera oleosa</i> Merr. ในวงศ์ Sapindaceae ผลรสเปรี้ยว, ตะคร้อก็เรียก
เปลือกตะครอง	ชื่อไม้ต้นขนาดเล็กชนิด <i>Zizyphus cambodiana</i> Pierre. ในวงศ์ Rhamnaceae กิ่งมีหนาม ใบคล้ายพุทราแต่ใหญ่กว่า ผลกลม รสฝาด
เปลือกแทงทวย	แทงทวย ชื่อไม้ต้นชนิด <i>Mallotus philipensis</i> Muell, Arg. วงศ์ Euphorbiaceae ผลมีขนสีแดงใช้ทำยาได้ คำแสตดก็เรียก
เปลือกผื่นทั้ง 2	ในที่นี้น่าจะหมายถึง ผื่นต้น ซึ่งมี 2 อย่าง คือ <i>Jatropha multifida</i> Linn. วงศ์ Euphorbiaceae ผื่นต้น, มะละกอฝรั่ง (กรุงเทพฯ), มะหุ่งแดง (พ่ายัพ) กับ <i>Linociera microstigma</i> Gagnep. วงศ์

	Oleaceae กระโดนแดง (สระบุรี-ประจวบฯ) ประดงแดง (ราชบุรี), ฝิ่นตัน (ราชบุรี-อีสาน)
เปลือกน้ำเต้าแตก	หมายถึง เปลือกน้ำเต้าที่แก่จัด
แปร	หมายถึง เปลี่ยนกายไปจากลักษณะ หรือภาวะเดิม
แปลกธาตุ	ธาตุในร่างกายมีอาการผิดปกติ เกิดเป็นพิษขึ้น
ผด	ผื่นที่ขึ้นเนื่องจากอากาศร้อน มีลักษณะเป็นเม็ดเล็ก ๆ ขึ้นมา ผิวหนัง เมื่อถูกอากาศร้อนมีอาการคัน
ผลในแดงจัน	เมล็ดแดงโม
ผลสารพัดพิษ	ชื่อพืชสมุนไพรชนิดหนึ่ง ในที่นี้ใช้ผลปรุงเครื่องยา
ผอมเหลืองยั้งแต่ร่าง	หมายถึง ผอมเหลืองแต่กระดูก
ผักตำปลาอย่า	เป็นสำนวนหมายถึง อาหารประเภทรสจัด ได้แก่ เบียร์จัด เผ็ดจัด เค็มจัด และสดคาว มักทำด้วยเนื้อดิบ ปลาดิบ กุ้งดิบ หรือกึ่งดิบกึ่งสุกคลุกเคล้ากับเครื่องปรุงหลายอย่างรับประทานกับผักสด
ผิวไม้บง	บง ชื่อไม้ชนิดหนึ่ง <i>Bambusa tulda Roxb.</i> วงศ์ Gramineae ไม้มีหนาม ปล้องสั้น เนื้อลำหนาใช้จักตอก
ผิวไม้สีตุก	ทิวไม้ไม้ชนิดหนึ่ง ลำต้นใหญ่ผิวเป็นสีออกเหลือง
ผีเสื้อ	ผีจำพวกหนึ่ง ทำหน้าที่ปกป้องรักษาตามที่ต่าง ๆ ถ้าอยู่รักษาเมือง เรียก ผีเสื้อเมือง หรือพระเสื้อเมือง ถ้าอยู่รักษาน้ำเรียก ผีเสื้อน้ำ ถ้ารูปร่างใหญ่โตเป็นยักษ์ เรียกว่า ผีเสื้อยักษ์ เป็นต้น
ผูก	ลักษณะนามเรียกหนังสือโบราณ หรือคัมภีร์โบราณที่ร้อยหูไว้มัดหนึ่ง ๆ ว่าผูกหนึ่ง คำว่า ผูก 1 ในที่นี้หมายถึง ผูกที่ 1
ผู้มาแขก	ในที่นี้หมายถึง อาการไข้อย่างหนึ่งที่แทรกเพิ่มขึ้นมาใหม่อีกโรคหนึ่ง ในขณะที่ร่างกายมีโรค หรือเป็นไข้อย่างใดอย่างหนึ่งอยู่แต่เดิมแล้ว
เผารวม	วิธีการใช้ยารักษาอย่างหนึ่งโดยการเผาตัวยาให้เกิดควันรมไปที่แผล หรือเม็ดพิษตามร่างกาย
แผ่นขาว	หมายถึง โรคขาว
ฝาน	ตัด เจือน แฉลบให้เป็นแผ่น หรือเป็นชิ้นเป็นอัน เช่น ฝานกล้วย ฝานบวบ ฝานมะม่วง

ฝ	ชื่อโรคชนิดหนึ่งเป็นต่อมบวมขึ้นก้นหงอนข้างใน เรียกชื่อต่าง ๆ กันหลายชนิด
ฝิ่นทั้ง 2	หมายถึง ฝิ่นต้น ฝิ่นเครือ เป็นไม้ล้มลุกชนิด <i>Papaver somniferum</i> L. ในวงศ์ <i>Papaveraceae</i> ยางที่กรีดจากผลนำมาเคี้ยวให้เหนียวเป็นยาเสพติด ใช้ทำยาได้
ฝีกาฬ	ชื่อโรคชนิดหนึ่ง เกิดขึ้นที่นิ้วมือทั้ง 2 ข้าง หรือข้างเดียว ขนาดเท่าเมล็ดถั่วเขียว ถั่วดำ มีเลือดล้นบองเป็นหลังเบี้ย มีดดำจุดดินหม้อ อากาศให้เชื่อมมัว ปวดศีรษะ แสบร้อนเหมือนถูกไฟ กลุ่มใจทรมาน ทูราย ให้จับสะท้อนร้อน สะท้อนหนาว บางทีทำพิษให้แน่นิ่งไป
ฝักคันทมาลา	หรือกัณฑมาลา ชื่อฝักชนิดหนึ่งเป็นเม็ดขึ้นเป็นแถวตามคอ ได้หูหรือในซากกรรไกร เชื้อหนองมักจะมาจากที่ใกล้เคียงเข้าจับกัน ในต่อมน้ำลายตั้งฐานใหญ่มาก แต่มักจะเคลื่อนให้ยุบได้ง่าย ถ้าเป็นโดยหนองที่มาจากรากฟันก็ต้องถอนฟัน มีด้วยกัน 7 ประการ คือ คันทมาลา บรรจบเอารากขวัญ คันทรุต เกิดในคอ คันธชาต เกิดในกลางคอซ้าย คันทาสรพิษ นั้นเกิดให้ฟางตาข้างซ้าย คันทามรชิต เกิดในต้นหูข้างซ้าย คันทาพตทสอน เกิดแต่คอซ้าย สาคันทามอระเบญจา มักเกิดในซากกรรไกรข้างซ้าย
ฝิประจำวัย	ชื่อฝักชนิดหนึ่งเกิดขึ้นบริเวณลำคอ เป็นเม็ดเรียงกันรอบคอ ได้คางและกรามไปถึงหน้าอก
ฝิอัคคณีสัน	มีสองลักษณะคือ 1. ฝิร้ายประจำเดือน 9 และเดือน 2 ขึ้นที่หน้าอกพองเป็นพอง อยู่ได้ 6 วันตาย เมื่อขึ้นให้หลับเชื่อม 2-3 วัน 2. ฝิร้ายชนิดหนึ่งเกิดขึ้นตามริมกระดูกสันหลังเมื่อแตกมักจะชูดกระดูกด้วย 6 วันตาย ขึ้น 3 แถว 7 แถว 1 วันตาย มีสีดำ
ฝิเอก	ฝิที่ขึ้นเดี่ยวๆ บางชนิดอาจถึงตายได้
พยาธิ	ตัวเชื้อโรคชนิดหนึ่งรูปร่างลักษณะต่างๆ ไปเหมือนหนอน เกิดขึ้นภายในร่างกายอาศัยเกาะกินอยู่ตามส่วนต่างๆ ของร่างกาย ทำให้เกิดอาการ ขึ้นตามชนิดของพยาธิซึ่งอาศัยอยู่นั้น
พยุหะ	เป็นมากขึ้น

พรรตึก	อาการท้องผูกมาก อุจจาระแข็งจนเป็นก้อนกลม เหมือนขี้แพะ ขี้แมว
พรรโน	โรคผิวหนังชนิดหนึ่งคล้ายกลาก ผิวหนังมีลักษณะเป็นขุย
พรหม	เทวดาในชั้นพรหมโลกตามคติพระพุทธศาสนา กำหนดว่าจำพวกมีรูป เรียกว่า รูปพรหม มี 16 ชั้น จำพวกไม่มีรูป เรียกว่า อรูปพรหมมี 4 ชั้น ตามคติพระพุทธศาสนา
พรหมจารี	หญิงที่ยังบริสุทธิ์
พรหมปะโรหิต	(พรหมบุโรหิต) ชื่อพรหมหมู่หนึ่งเชื่อว่าอยู่ในสวรรค์ อันสูงกว่าชั้นพรหมปาริสัช
พร่องอก	อาการของโรคอย่างหนึ่งทำให้ร่างกายชุ่มผอม จนหน้าอกดูแห้งแฟบ ยุบตัวลงเป็นร่องตรงกลาง
พระกัณฺฐสนธิ์	(พระกัณฺฐนทรพุทธเจ้า) คือพระพุทธเจ้าองค์แรกในภัทรกัปปี
พระเกตุ	ชื่อดาวนพเคราะห์ดวงที่ 9 ในระบบสุริยะ
พระคัมภีร์จตุราริยสัง	คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา กล่าวถึงอริยสัง 4 ประการ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค
พระคัมภีร์พรหมบุโรหิต	(พระคัมภีร์พรหมบุโรหิต) ชื่อคัมภีร์แพทย์ว่าด้วยต้นเหตุที่มนุษย์เกิด
พระคัมภีร์หาโชตรัต	ชื่อคัมภีร์แพทย์ว่าด้วยโลหิตระดูของหญิง
พระโคตม	(พระโคตมพุทธเจ้า) คือพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบัน
พระภูมี	(พระภูมิ) เทพ หรือ เทวดา มีหน้าที่รักษาพื้นที่ บริเวณบ้านและสถานที่ต่าง ๆ
พราย	ผีจำพวกหนึ่ง
พริ้ง	อาการของโรคชนิดหนึ่ง หรือพิษไข้ทำให้เกิดเป็นเม็ดผื่นขึ้นทันทีทันใดเต็มทั้งตัว
พริ้งขึ้น	เป็นผื่นขึ้นเป็นเม็ด (สีแดง)
พรุณขึ้นเป็นทรายขัด	อาการของโรคทางชนิดหนึ่ง มีเม็ดพิษผุดขึ้นภายนอก (ตามผิวหนัง) เป็นเม็ด เล็กๆ ยอดแหลมเหมือนเม็ดทรายเต็มไปทั้งตัว
พฤกษเทวดา	เทวดาที่สิงอยู่ที่ต้นไม้

พอก	(ยาพอก) เรียกประเภทยาที่ปรุงแล้วใช้พอก หรือปิดไว้ที่ ภายนอกผิวหนังในที่นี้ใช้พอกบริเวณท้องน้อย เพื่อให้ยาซึมเข้าไป ในผิวหนังทำให้ทารกเคลื่อนออกจากครรภ์โดยง่าย
พายัพ	ทิศตะวันตกเฉียงเหนือ
พานรูป	รูปลิง รูปวานร รูปไม่ดี
พิมเสนกล้า	กล้า 1. หมายถึง ชื่อมาตราเงินโบราณ 2 กล่อม = 1 กล้า คือ อัฐ, 2. กล้าเป็น 1 ไพ
พิศม์	คือ พิษ
พิ	อ้วน
พุงเม่น	กระเพาะเม่น
เพรียก	เสียงร้อง เสียงร้องมากๆ
เพ้อพก	พูดด้วยไม่มีสติ
ไพรปาก	ลายเขียนเป็นเส้นที่ทำยมุมปาก ขอบปากที่หัวโขน
พก	อาการของโรคอย่างหนึ่งบริเวณที่เกิดโรคเป็นรอยช้ำบวม
พองแดงไก่	ไข่แดงของไข่ไก่
เฟด	(เฟ็ด) หด สั้น เติดยิ่ง ถลกขึ้นสูงในความว่ากระทำปากนั้นชักเฟ็ด ขึ้นก่อน
ไฟกล้า	ไฟแรง
ไฟประไลยกัลปิ	ไฟล้างโลกเมื่อสิ้นกัลป์
ภพสงสาร	โลก
ภูต	ผี
มนต์	ข้อความ หรือคำอันศักดิ์สิทธิ์
มนุษย์รูป	ลักษณะอย่างหนึ่งของกุมารตั้งแต่แรกเกิดจากครรภ์มารดาเมื่อ อยู่ในเรือนเพลิงนั้นหาเขม่าตานข้างไม่ได้ ครั้นออกจากเรือนเพลิง แล้ว จึงบังเกิดข้างทั้ง 8 จำพวก มีกำเดาเป็นธาตุ แลข้างนั้นตั้งแต นาภีขึ้นมาเอาหัวออกยอด 1 แต่ทรวงอกขึ้นมาเอาคอกยอด 1 แต่ ลำคอกขึ้นมาเอากระหม่อมอยู่ในกระหม่อม 3 ยอด อยู่กลาง สันหลัง 3 ยอด

มลทิน	ความมัวหมอง ความต่างพร้อย ความไม่บริสุทธิ์ ในที่นี้ หมายถึง พิษ โทษ
มัทศรูป	ลักษณะอย่างหนึ่งของกุมารตั้งแต่แรกเกิดจากกรรมมารดา
มะขามชี้แฉว	เป็นมะขามชนิดหนึ่งมีฝักเล็ก ช่อสั้น เนื้อน้อย รสเปรี้ยวเล็กน้อย
มะผู้	พืชสมุนไพรชนิดหนึ่ง คือต้นหมากผู้
มะพร้าวนาพิเก	ชื่อมะพร้าวพันธุ์หนึ่ง ผลเล็ก สีเหลืองส้ม น้ำหอมหวาน
มะเมอ	(ละเมอ) พุดในเวลาหลับซึ่งจะแสดงอาการต่าง ๆ ออกมาโดยไม่รู้สีกตัว
มะเม็ย	หมายถึง พืชสมุนไพรชนิดหนึ่ง คือ ต้นหมากเม็ย
มะม่วงคัน	ภาคกลาง เรียกว่า มะม่วงกะล่อน
มัจจะมังษะ	ปลาและเนื้อ
มาตุคัพโภทร	ครรภ์ ท้องแม่ (มาตุ หมายถึง แม่ คัพโภทร หมายถึง ครรภโภทร, ท้องมีลูก)
มาตุคาม	ผู้หญิง, เพศหญิง (เป็นคำที่พระเจ้าเรียกผู้หญิง)
มารกระษัย	(มานกระษัย) อาการท้องบวม ชุ่มผอม เนื่องจากกระษัย
มารทลุน	(มานทะลุน) ชื่อโรคชนิดหนึ่ง ที่มีอาการบวมคล้ายโรคมาน แต่บวมทั่วทั้งตัว มานน้ำอันบังเกิดโดยน้ำเหลืองอันซาบซ่านไปในชั้นเนื้อและซุมซน กระทำให้บวมขึ้นทั้งตัว แต่เป็นบวมเป็นท่อน ครั้นถ่ายยากและทลายลงไปก็ยุบ แล้วกลับเป็นขึ้นมากอีกมากกว่าเก่า แต่อย่างนี้หลายครั้งหลายหน ครั้นแก่เข้าจะนั่งก็มิได้ จะนอนราบลงก็มิได้ ให้แต่นอนเอน ชันอยู่จึงค่อยสบาย แล้วให้บวมขึ้นไปทั้งตัวดังจะปริ มีสีกายนั้นใสดังบุคคลเอาน้ำมันทาเลื่อมไปทั้งตัว และดุจซากศพอันขึ้น ลักษณะซึ่งกล่าวมาทั้งนี้โลกสมมุติว่ามานทะลุน
มาศ	หมายถึง กำมะถัน
เบญจมาศลา	เบญจมาศชนิดหนึ่งที่ดอกไม้ซ้อน
มันหมีข	ชื่อด้วงปีกแข็งชนิด <i>Martinus dermestoides</i> ยาวประมาณ 7 มิลลิเมตร กว้างประมาณ 3 มิลลิเมตร สีน้ำตาลเปลือกดำตลอด

	ทั้งลำตัว ขา และปีก กินเมล็ดบัวแห้ง ข้าวเย็นเหนียว ข้าวเย็นได้ เชื่อกันว่าเป็นยากระตุ้นทางเพศ กระดิ่งทองก็เรียก ซางที่ไม่ให้ตาย
มิใช่ซางตัด	
มิถอย	พิษของโรคไม่ลดลง
มูตร	(มูตร) คือ ปัสสาวะ
มุตตัง	(มุตตัง, มูตร) คือ ปัสสาวะ
มูตรม้าสด	น้ำปัสสาวะของม้าซึ่งเพิ่มถ่ายออกมาใหม่ๆ
มุล	เบื้องต้น เคี้ยว
มูลลูกอ่อน	ขี้ของลูกโคอ่อน
แม่ชื้อ	เหวดา หรือ ผีที่ประจำอยู่กับเด็กทารก แม่วิกี้เรียก
แม่ตั้งไร	ในที่นี้ หมายถึง แม่ซางเป็นเม็ดพิษขึ้นเป็นยอดเล็กๆ เม็ดเรียงกัน ถี่ๆ
แม่นม	หญิงผู้ให้นมทารกกินแทนแม่ผู้ให้กำเนิด
แม่เม็ด	หญิงหมอมณี หญิงคนทรง หญิงอาศัยผี ช่วยให้ทำสิ่งใดๆ ได้ผิด ธรรมชาติ
แม่ชอด	ในที่นี้หมายถึง เม็ดพิษของโรคซางที่เป็นเม็ดใหญ่ที่สุด เป็นแม่ ซาง หรือแม่ยอด
ไม้มิ่ง	ต้นไม้ที่เป็นสิริมงคล ไ้ม้มงคล
ไม้โพบาย	ชื่อต้นไม้ขนาดใหญ่ ชนิด <i>Sapium bacctum</i> Roxb. วงศ์ Euphorbiaceae ใบคล้ายใบโพธิ์
ไม้เหวไม้มิ่ง	ไม้เคลื่อนไหวร่างกาย
ยวง	อาการของโรคอย่างหนึ่ง ทำให้ปากบวมย่อยลง
ยอด	เม็ดพิษที่ผุดขึ้นเป็นตุ่มแหลมๆ
ยอดคำเชิงแดง	เม็ดพิษที่ผุดขึ้นนั้นยอดเม็ดเป็นสีดำ ส่วนฐานเป็นสีแดง
ยักกระสาย	หมายถึง การเปลี่ยนน้ำกระสาย แต่ยังใช้เครื่องยาชานเดิม เพื่อให้ฤทธิ์ของยาตรงกับโรค หรือ มีสรรพคุณในทางระงับโรคดับ พิษของโรคให้หายได้

ยักขิณี	ยักษผู้หญิง หรืออมนุษย์พวกหนึ่งเล่ากันว่า มีรูปร่างใหญ่โต น่ากลัว มีเขี้ยววงอกโง้ง ชอบกินมนุษย์และสัตว์โดยมากมีฤทธิ์ เหาะได้จำแลงตัวได้
ยักย้าย	เปลี่ยน หรือนำไปไว้เสียที่อื่น ยักย้ายถ่ายเทก็ว่าในที่นี้หมายถึง เปลี่ยนตัวยาที่ใช้รักษา
ยั้งแต่ร่าง	อาการของโรคที่ทำให้ร่างกายผอมมากจนมองดูมีแต่หนังหุ้ม กระดูก ตัวซีดเหลือง ไม่มีสีเลือด
ยากระทุ้ง	เรียกยาประเภทที่กินเข้าไปแล้วมีสรรพคุณในการทำให้พิษของ โรคที่เกิดขึ้นภายในร่างกายขับออกมาภายนอก หรือตามผิวหนัง (ข้าวเย็น) พิษสมุนไพรมี 2 ชนิด คือ ข้าวเย็นได้ ต้นไม้ชนิดหนึ่ง ใช้หัวทำเครื่องยาและข้าวเย็นเหนือ <i>Smilax corbularia Kunth.</i>
ยาเข้าเย็น	วงศ์ Smilacaceae ไม้เถาชนิดหนึ่งรากใช้ยาแก้กามโรค แก่น้ำเหลืองเสีย แก่พุพอง ผื่นคัน
ยางบอน	เรียกเลือดที่ออกซึม ๆ ที่ผิวหนังตรงที่ถูกของมีคมเพราะถูกฟัน ซึ่งมีลักษณะคล้ายยางบอนเมื่อใช้มีดกรีดไปที่ต้นบอน จะมียางใส ๆ ออกมาก่อน สักครู่จึงเปลี่ยนเป็นสีแดง คล้ายสีขานหมาก
ยาชโลม	(ยาชโลม) เรียกประเภทยาที่ปรุงแล้วใช้ลูบทาภายนอกตามผิวหนัง ให้เปียกชุ่มเพื่อลดพิษของโรคหรือดับพิษโรค
ยาชกมดลูก	เรียกประเภทยาที่มีสรรพคุณในทางทำให้มดลูกหดตัว หรือกิน แล้วทำให้มดลูกเข้าอู่รวดเร็วภายหลังการคลอดบุตรแล้ว
ยาชำระลำไส้	ยาระบายสำหรับขับพิษออกจากลำไส้ จัดเป็นยาที่มีลักษณะเดียวกับยาถ่าย
ยาต้ม	เรียกประเภทยาที่ปรุงใส่หม้อเติมน้ำแล้วเคี่ยวให้ได้ตัวยาน้ำดื่มกิน
ยาทาปาก	ยาที่ปรุงแล้วใช้ทาภายในปากบริเวณลิ้น กระพุ้งแก้มให้ทั่ว เพื่อ ดับพิษของโรค
ยาทุเลา	เรียกประเภทยาที่ทำให้อาการของโรคลดความรุนแรงหรือเบา บางลง แล้วจึงหายจากโรคนั้น

ยานัตถุ์	(ยานัตถุ์) เรียกประเภทยาที่บดเป็นผงละเอียดที่ปรุงขึ้นจาก ไบยาสูบหรือวัตถุใดๆ สำหรับนัต โดยเป่าหรือสูดเข้าทางจมูก
ยาประจำท้อง	ยาสำหรับรักษาหรือป้องกันไม่ให้เกิดอาการผิดปกติ
ยาประจำธาตุ	ยาที่มีคุณสมบัติในทางรักษา ควบคุมธาตุในร่างกายให้เป็นปกติ
ยาประจุโลหิต	ยาทำความสะอาดโลหิต ยาฟอกโลหิต
ยาประสะน้ำมัน	ยาที่มีฤทธิ์ หรือมีสรรพคุณในการทำความสะอาดหรือฟอกน้ำมัน ให้บริสุทธิ์ ปราศจากพิษ หรือโทษแก่ทารก
ยามาย	เรียกประเภทยาที่ปรุงแล้วใช้เป็นยาขับลม หรือยาไล่ลมให้ออก ทางทวาร ยาระบาย
ยาฝิ่น	ยาเสพติดชนิดหนึ่งทำจากยางฝิ่น จึงควรใช้ด้วยความระมัดระวัง
ยาฝิ่นรำหัด	การใช้ฝิ่นแทรกลงในตัวยาอื่น หรือเจือลงในตัวยาก่อนกิน
ยาพอก	เรียกประเภทยาที่ปรุงแล้วใช้ปิดไว้ที่ปากแผลภายนอก หรือตาม ผิวกาย บริเวณที่มีอาการโรค
ยามิชอบ	ยาที่ใช้รักษาไม่สามารถทำให้โรคทุเลา หรือหายได้
ยารุ	ยาถ่ายอย่างแรง
ยาสมาน	ยาที่มีฤทธิ์ในการสมานลำไส้และสมานแผล
ยาสลอด	ยาที่มีฤทธิ์ถ่ายรุนแรงมาก
ยาเสเดาะรก	(ยาเสเดาะรก) เรียกประเภทยาที่มีสรรพคุณในทางทำให้รกของเด็กที่ขดค้างอยู่ในครรภ์มารดาเคลื่อนออกโดยง่าย
ยาเสเดาะลูก	(ยาเสเดาะลูก) เรียกประเภทยาที่มีสรรพคุณในการทำให้คลอด ลูกง่าย
ยาหน่วง	หมายถึง ยาชะลอไม่ให้ถ่าย
ยางฝ้าย	หมายถึง มีลักษณะขาวๆ ยืดๆ ติดกัน มีมูกปน
เยื่อไม้	ในที่นี้หมายถึง อาการของโรคนี้ย่นตาทำให้มีเยื่อขาวๆ ลักษณะ เหมือนใยสำลีพาดอยู่ในลูกตา
รก	เครื่องสำหรับหล่อเลี้ยงเด็กในครรภ์ แนบอยู่กับมดลูก มีสายล่อมา ที่สะดือเด็ก
รองบัตร	วัสดุที่ปูลาดบนพื้นกระแทกบักล้วย สำหรับใส่เครื่องสังเว
ระคน	ปนหรือผสมให้เข้ากัน คละกันเป็นกลุ่มเป็นพวก

ระบายลม	ผ่อนออกไป ถ่ายออก ขับลม ไล่ลม
ระหายน้ำ	(กระหายน้ำ) หิวและอยากดื่มน้ำ
ราก	เป็นอาการอาเจียน อ้วก หรือสำรอกออกมาทางปาก
รากขนาก	เป็นกษณิดหนึ่ง
รากคันซุน	เป็นพืชสมุนไพรชนิดหนึ่ง คือกระทงหมาบ้า
รากดิน	หมายถึง ไล่เดือน
รากดินขี้	(คั่ว) คือ ไล่เดือนที่คั่วให้สุก
รากตำลึงตัวผู้	ชื่อไม้เถาชนิด <i>Coccinia grandis</i> (L) J.Voigt. วงศ์ Cucurbitaceae มีมือเกาะใช้ใบและยอดเป็นผัก ชื่อเรียกทั่วไป ตำลึงตัวผู้ (ประจวบ), บังกาเร็น (กาญจนบุรี)
รากโอง	ต้นไม้ชนิดหนึ่งอยู่ตามป่า ใช้น้ำเปลือกแช่ปูนขาวทำให้ปูนแข็ง
รากรักซ้อน	ต้นดอกรัก เป็นไม้พุ่ม
รากลมแปล่า	อาเจียนเป็นลมแปล่า อาเจียนมีแต่ลม
ราคาตำลึงทอง	เป็นสำนวนเปรียบเทียบให้เห็นว่า คุณภาพของยาสูงส่งมาก ถ้าเทียบเป็นราคาน่าจะมีค่าถึงตำลึงทองทีเดียว
ร้าง	ในที่นี้หมายถึง โลหิตระดูไม่ออกตามปกติ หมดระยะการมีระดู ก่อนเวลาอันสมควร
ราบ	อาการของโรคที่มีเม็ดพิษขึ้นนั้นไม่เป็นเม็ดยอดแหลม
รายตีนตอง	เรียงต่อเนื่องกันเป็นแถวรายรอบเครื่องสังเวทในภัตตวลี
รวงข้าว	ส่วนของรวงกายด้านข้าง หรือสีข้าง
ราวทาง	แนวทาง
ราหู	ในที่นี้หมายถึง ตะบองราหู
ราหูมาทับลัคน์	ในตำราโหราศาสตร์ราหูเป็นพระเคราะห์ที่มีลักษณะนิสัยดุร้าย รุนแรง และมักจะทำให้โทษมากกว่าให้คุณ
รำข้าวอ่อน	(รำข้าวอ่อน) เป็นฝ้ายที่ขึ้นตามลำคอด้วยพิษของโรคละอองนั้นมี ลักษณะเหมือนรำข้าวอ่อน
รำเพร่าพัด	(ลมเพลมพัด) ชื่อโรคชนิดหนึ่งเกิดขึ้นภายในร่างกายอย่างไม่รู้สาเหตุ
รำหัด	โรย ใส แทรก (ใช้สำหรับเอาพิมเสนแทรกยา)

รำหัดพิมเสน

การใช้พิมเสนแทรกยา โดยใช้นิ้วชี้กับนิ้วหัวแม่มือ หยิบพิมเสนเพียงเล็กน้อย จำนวนพิมเสนที่หยิบได้ส่วนใหญ่หนักไม่เกินครึ่งไพและเมื่อแทรกพิมเสนลงในยาควรต้องทำให้ละเอียดเป็นผงก่อน โดยวางพิมเสนที่หยิบได้ลงบนฝ่ามือแล้วใช้หัวแม่มืออีกข้างหนึ่งบดลงเบาๆ พิมเสนก็จะละเอียด ใช้โรยผสมลงในยา เรียกว่า รำหัดพิมเสน

รำหัดพิมเสนกล้า 1

โรคสีดวง

ในที่นี้หมายถึงใช้พิมเสนหนัก 1 กล้าแทรกเครื่องยา ชื่อโรคอย่างหนึ่ง มีลักษณะเหมือนผี เป็นเม็ดตั้งขึ้นภายในร่างกายตั้งแต่สะดือ บางทีลงไปถึงทวารหนักและทวารเบา มักตั้งขึ้นเหนือสะดือ ได้สะดือ 3 นิ้วก็ดี มักบานเป็นดอกนุกบางที่ก็แตกเป็นโลหิตสดๆ จางๆ ออกมา บางที่เป็นน้ำขานหมาก น้ำล้างเนื้อ น้ำฝางต้ม บางที่เป็นเม็ดตกลงมาแต่สะดือถึงทวารหนัก ทวารเบา แล้วก็เลื่อนเข้าเป็นอันเดียวกัน ถ้าผู้ชายเรียกว่า บานทะโรค ถ้าสตรีเรียกว่า เป็นล้วงเลื่อนทวารเบา (ล้วง=ช่อง, โพรง) ถ้าเป็นที่ทวารหนักเรียกว่าเป็นบานทะโรคคู่กัน เพราะสตรีบางคนคลอดบุตรอยู่ไฟมิได้ มดลูกเน่า บางทีระดูเสีย เป็นผีต่อมโลหิต บางทีเป็นในมดลูก บางทีกลายเป็นมูกิด ข้ำร่ว บางทีให้เปื่อยในลำไส้ เป็นเม็ดยอดแต่หัวหน่าวถึงทวารเบา

โรคสีดวงแห้ง

ชื่อโรคชนิดหนึ่งมีอาการผอม เหลืองไปทั้งตัว ปวดเมื่อยตามตัว เวียนศีรษะ เบื่ออาหาร ตามัว ถ่ายไม่ค่อยสะดวก เป็นต้น ทำความสะอาดนํ้านม ฟอกนํ้านมให้บริสุทธิ์ เป็นความเปลี่ยนแปลงด้านการเจริญเติบโตของทารกที่เปลี่ยน อิริยาบถรู้จักกลานเป็น

รูนํ้านม

ทำความสะอาดนํ้านม ฟอกนํ้านมให้บริสุทธิ์

รู้จักกลาน

เป็นความเปลี่ยนแปลงด้านการเจริญเติบโตของทารกที่เปลี่ยน อิริยาบถรู้จักกลานเป็น

รูนํ้า

เป็นความเปลี่ยนแปลงด้านการเจริญเติบโตของทารกที่เปลี่ยน อิริยาบถรู้จักนํ้าเป็น

รูปขันธ์

กองรูป ส่วนที่เป็นรูป ร่างกาย พฤติกรรม และคุณสมบัติต่างๆ ของส่วนที่เป็นร่างกาย

รูโนไตรเพท

ความรู้ 3 อย่าง เป็นชื่อของลัทธิไสยศาสตร์ดั้งเดิมของพราหมณ์ ได้แก่ ฤคเวท ยชุรเวท สามเวท ฤคเวท ชื่อคัมภีร์หนึ่งในไตรเพท

เป็นคำสรรเสริญเทพเจ้าทั้งปวง ยชฺฐเวท ชื่อคัมภีร์ที่ 2 ของ
พระเวท ประกอบด้วยมนต์และวิธีใช้มนต์นั้น สามเวท ชื่อคัมภีร์
หนึ่งในสามของพระเวท ซึ่งจัดไว้ให้เหมาะแก่การสวด หรือร้อง
เป็นทำนอง

รู้ย่าง	เดินได้
เริ่มปาก	อาการของโรคซางที่เป็นขึ้นในปาก ทำให้ปากเป็นแผลเปื่อย
เรือนเพลิง	(เรือนไฟ) เป็นช่วงเวลาที่มาตายังนอนอยู่ไฟภายหลังการคลอด บุตรแล้ว
แรมคิน (น้ำ)	หมายถึง น้ำค้าง
โรคนั้นจะแปรปรวนไป	เมื่อโรคเป็นมากแล้วจะรักษายาก
ทำยากเมื่อปลายมือ	
ฤกษ์ยาม	(ฤกษ์ยาม) คราวหรือเวลาที่เหมาะสมเป็นชัยมงคล
ฤดู	(ระดู) โลกิตระดูของหญิง หรือเลือดประจำเดือนที่ออกจากมดลูก
ฤดูซัด	(ระดูซัด) อาการของโรคเป็นแก่หญิงที่ระดูมาไม่ปกติ ขาดๆ หายๆ
ฤษี	(ฤษี) นักบวชพวกหนึ่ง มีมาก่อนพุทธกาลซึ่งสละบ้านเรือนออกไป บำเพ็ญพรตแสวงหาความสงบ อยู่ในป่า
ลง	อาการของโรคท้องเสีย อุจจาระบ่อยๆ
ลงแดง	อาการที่ถ่ายอุจจาระเป็นเลือด ปวดท้องมาก มักเกิดภายหลัง หยุดยาเสพติด
ลงท้อง	อาการท้องเสีย และถ่ายอุจจาระไม่หยุด
ลงแลราก	อาการของโรคชนิดหนึ่งมีอาการลงท้อง ท้องเสียและอาเจียนร่วม ด้วย ซึ่งเกิดขึ้นพร้อมกัน
ลงโลหิต	อาการของโรคอย่างหนึ่งมีอาการถ่ายออกมาเป็นโลหิต
ลม	1. ธาตุอย่างหนึ่งในธาตุทั้ง 4 (ดิน, น้ำ, ลม, ไฟ) ทำให้เกิดการ เคลื่อนไหว 2. ทิศทางการเคลื่อนไหว อาจจะเป็นระบบไหลเวียน ของโลหิต ระบบทางเดินอาหาร ระบบประสาท 3. ใช้แทนคำว่า โรค ถ้าลมในร่างกายแปรปรวนไม่ปกติจะทำให้เกิดอาการต่างๆ ได้

ลมซาง	ชื่อโรคลมชนิดหนึ่ง เป็นลมที่ทำให้เกิดโรคในเด็ก อาการของโรคมีหลายชนิด เป็นตั้งแต่อยู่ในครรภ์ เรียกว่าลมกำเนตบ้างเป็นในเรือไฟหรือเมื่อออกจากเรือไฟแล้วบ้าง บางชนิดเป็นเมื่อเด็กโตแล้ว บางชนิดเป็นเมื่อเด็กมีอาการเป็นพิษ แต่ลมทุกชนิดไม่มีอาการพิษตัวร้อนจะมีแต่ชัก มือกำเท้าอ หลังแข็ง
ลมบาทยักษ	(ลมบาดทะยัก) เกิดจากใช้บันดาลเพื่อพิษ เลียน นามติดบาดแผล ตกอุเคร์บันได วิ่งเล่นไล่ไม้ลัด ล้มหน้าปิดอกซ้ำ มันจึงทำเมื่อนั้น ให้กัดฟันกลอกตา ชักเท้างำมือ กำมือ แทรกซ้ำทั่วไป
ลมวาทภักค์	ลมวาทภักค์ (วาทพัคค์ วาทพัคค์ วาทภักค์) ชื่อโรคลมชนิดหนึ่ง เกิดจากอาการแรกคลอดของทารกเมื่อตกฟากนั้นนอนหงาย และได้กลืนก้อนเสมหะหรือเลือดในปากลงไปเป็นเหตุให้เกิดโรคเขม่าและซางขึ้น จักทำให้กายนั้นชুবผอม ถ้าแผ่นเสมหะนั้นเติบโตขึ้นกว่าเก่า จักทำให้ลง ท้องขึ้น แล้วจะให้ชักเท้ากำมือกำ ตาซ้อนดูสูงแล้วจะให้เชื่อม ให้มีน เหนื่อยหอบ และให้อาเจียน กินข้าวดีมนมไม่ได้ ถ้าและกุมารกุมารี่ผู้เป็นดังนี้ ท่านว่าจะรอดส่วน 1 และไม่รอด 2 ส่วน ถ้าตัวร้อนเป็นเวลาให้ชักเท้ากำมือกำ ตาซ้อนดูสูงเป็นดังกล่าวมานี้ท่านว่าไม่รอดเลยตายเดียว ถ้ากุมารกุมารี่โตแรกคลอดออกจากครรภ์มารดาได้ 7 วัน 11 วัน 15 วัน 21 วันนั้น และให้ขอบตาเขียว นอนมักสะดุ้ง ตาซ้อนดูสูง ให้ชักเท้ากำมือกำ หลังแข็ง ท้องขึ้น ลิ่นกระด้าง คางแข็ง
ลมสุนทรवाद	โรคลมชนิดหนึ่ง เกิดกองลมขึ้นที่บริเวณสะดือและท้องน้อย ทำให้มีอาการลงท้อง ท้องขึ้น เจ็บท้อง ชักมือกำเท้าอ หน้าเขียว เป็นต้น
ลมหัตศคินี	ลมหัตศคินีนั้นเป็นลมประจำซางโค เมื่อบังเกิดมีอาการให้ชักมือเท้ากำ หลังแข็ง เหงื่อตก ท้องขึ้น เท้าเย็นขึ้นมาถึงหัวเข่า
ลมอริต	(ลมอริต) เมื่อจะเกิดให้คอเขียว ให้ชัก เท้ากำมือกำ บางทีให้ชักแต่จำหระซ่าย (ซ้างซ่าย) บางทีให้ชักแต่จำหระขวา (ซ้างขวา) บางทีให้ชักแต่ซ้างซ่าย แต่ซ้างขวาให้ลิ่นกระด้างคางแข็ง ร้องให้ไม่ออก น้ำลายฟูมปากออกมา และให้ลูกตากลับกลอกไป ให้ยัก

	<p>คิ้วหิ้วตา และเป็นเสมหะปะทะคอดังครอกๆ ถ้าและกุมาร ผู้ใดเป็นดังกล่าวมานี้ ได้ชื่อว่าลมอริตกระทำให้โทษ เมื่อตายแล้วให้ ตัวเหลือง ดังรดด้วยน้ำมันสด เพราะลมจำพวกนี้บังเกิดเพื่อ ละอองพระบาทกาฬสังคสีดจกล่าวมานี้</p>
ลมอิรัน	<p>ชื่อโรคลมทางชนิดหนึ่ง มีอาการทำให้จุกเสียด ท้องขึ้น แน่นเจ็บ ในกายเหมือนถูกขบแพง</p>
ลอยเสียด	<p>ลอยน้ำบูซา โดยไม่ต้องเก็บกลับคืน</p>
ละออง	<p>ชื่อโรคชนิดหนึ่งเป็นกับเด็กตั้งแต่แรกเกิด จนโตใหญ่เกิดจาก ความร้อนในร่างกายส่งไอความร้อนขึ้นจากภายในช่องท้องขึ้นมา ทำให้มีลักษณะเป็นปุยหรือฝ้าขาวในปาก ลำคอ กระพุ้งแก้ม หรือ บนลิ้นของเด็ก</p>
ละอองแก้วมรกต	<p>ละอองแก้วมรกต สีเขียวสดโบไม่ ขึ้นเขียวไปทั้งหน้า ให้ลิ้น กระด้าง คางแข็ง โทษร้ายแรง ยิ่งนัก ปากบิด ชักมือกำ เท้างอ ยาอำมิทัน ครึ่งกึ่งวันขาดใจ</p>
ละอองเปลวไฟฟ้า	<p>มีลักษณะมีแดงดังขาด หรือยอดทับทิม มีพิษร้ายแรง ทำให้ลิ้น กระด้างคางแข็ง ตัวร้อนจัด ตาแข็ง ชัดมือเท้ากำ</p>
ละอองพระบาท	<p>ชื่อโรคละอองชนิดหนึ่งเป็นแก่เด็ก ลักษณะเป็นปุยหรือฝ้าสีขาว ในปาก ในคอ กระพุ้งแก้มหรือบนลิ้นของเด็ก ทำให้มีอาการท้อง ขึ้น ท้องอืดมาก พร้อมกับลงท้อง ถ่ายท้องจนนับไม่ถ้วน อย่างที่ เรียกว่า ท้องขึ้นทั้งล่อง โรคนี้เกิดกับโรคข้างข้างนอก จากนั้นโรค ละอองพระบาทยังมีอาการต่างออกไปอีก เห็นได้จากฝ้าที่ขึ้นตาม ลิ้น เป็นสีเหลือง เขียว แดง พิษของโรคจะต่างกันออกไป</p>
ละอองพระกฤษ	<p>หมายถึงชื่อยาตำรับที่ใช้รักษาโรคละอองอย่างหนึ่งซึ่งเป็นกับเด็ก</p>
ละอองมหาเมฆ	<p>ละอองบอกหนึ่งนาม มหาเมฆตามตำรา สีแดงดังดอกตะแบก ชอกชายช้า มันขึ้นทำพิษให้หน้าดำไปปิดมุล (ไม่ถ่ายอุจจาระ) ท้องขึ้นพูนขัดเบา ชักมือเท้าชันตา มีรุ่มามิทัน จักตายพลัน เทียงแท้ แลนา</p>
ลักษณะ	<p>(ลักษณะ) ราสีในดวงชะตาที่พระอาทิตย์หรือพระจันทร์สถิตอยู่ใน เวลาเจ้าของชะตาเกิด</p>

ลักษณะหรือลักษณะ	คือ ราศีในดวงชะตาตามเวลากำเนิดของเจ้าของชะตา เมื่อราหูโคจรเข้ามาอยู่ราศีเดียวกับราศีที่ลัคนาสถิตอยู่เดิม เรียกว่า ราหูมาทับลัคน์ มักทำให้เจ้าของดวงชะตาประสบภัยพิบัติรุนแรง นานาประการเป็นความเชื่อของหมอดูทั่วไป
ลักษณะดวง	ลักษณะดวงชะตา ในที่นี้หมายถึง ลักษณะของโรคทางที่เป็นกับเด็กนั้นมีอาการของโรคแตกต่างกันไปตามวันเกิดของเด็ก
คำพัน	สัตว์ชนิดหนึ่งจำพวกปลาไม่มีเกล็ด
คำลาม	ชื่อโรคผิวหนังชนิดหนึ่งเกิดขึ้นภายนอกตามผิวหนัง ลักษณะเป็นเม็ดเปื่อยมีน้ำเหลืองลามเป็นทางออกไป
ลิ้นกระด้างคางแข็ง	(ลิ้นกระด้างคางแข็ง) อาการอ้าปากได้ไม่เต็มที่ เนื่องจากกินอาหารผิดสำแดง หรือมีไข้สูง
ลูกจะตกเสีย	แท้งลูก ลูกตายก่อนจะถึงกำหนดคลอด
ลูกบิด	ลูกปอบิด
ลูกบัวกระ	ลูกบัวที่แห้ง เขย่าแล้วมีเสียงดัง
ลูกประจำ	ในที่นี้ หมายถึง การทำยาที่ปรุงแล้วบดให้ละเอียดเป็นผงก่อนผสมน้ำพอบียกแล้วนั้นเป็นเม็ดกลมๆ ขนาดเท่าเม็ดพุทธรักษา เจาะรูร้อยเชือกตากให้แห้ง ใช้เป็นลูกประจำผูกข้อมือเด็ก
ลงไปจะนับเวลามีได้	ถ่ายอุจจาระมากจนนับจำนวนครั้งไม่ได้
เลือก	ลักษณะเป็นเมือกสีน หนึวยๆ
แผ่นดิน	ในที่นี้หมายถึง มีเส้นเลือดขึ้นแทรกระหว่างเม็ดพิษ ซึ่งขึ้นเป็นยอดแหลม
แล้วเป็นสายโลหิตผ่านไป	มีเส้นเลือดผ่านเข้าไปในบริเวณที่เป็น
โลกย์	คือ โลก
โลกยวิไสย	(โลกวิสัย) ลักษณะที่เป็นที่อยู่ของโลก หรือของมนุษย์
โลกีย์	เกี่ยวกับโลก ในทางโลก
โลหิตปกติโทษ	โลหิตระดูนี้เป็นชาติธรรมดา สตรีผู้ใดเคยถึงระดูมานั้น ลมกองใดเคยกำเริบ ลมกองนั้นก็จะกำเริบขึ้นทุกเดือนทุกครั้ง จึงเรียกว่า ปกติโลหิต มีดังนี้ 1. โลหิตระดูเกิดแต่ชั่วหัวใจ เมื่อจะมีระดูนั้นทำให้มีอาการจิตใจระส่ำระสาย หงุดหงิด โกรธง่าย บ่น เพ้อคลั่ง ริม

ผีปากเขียว ตาเขียว ครั้นเมื่อระดูมาแล้วอาการนั้นจึงหายไป เป็นปกติ 2. โลหิตระดูเกิดแต่ซั้วดี เมื่อจะมีระดูนั้นทำให้มีอาการ ไข้ ตัวร้อน เชื้อมมีน นอนสะดุ้งผวา บางที่มีเม็ดผุดขึ้น เป็นเม็ดดำแดง รานกว้างเท่าแวนน้ำอ้อย ครั้นเมื่อระดูมาแล้วอาการนั้นจึงหายไปเป็นปกติ 3. โลหิตระดูเกิดแต่ผิวเนื้อ เมื่อจะมีระดูนั้นทำให้มีอาการร้อนตามผิวกาย มีเม็ดผุดขึ้นดังผด ครั้นระดูมาแล้วก็จะหายไปเป็นปกติ 4. โลหิตระดูเกิดแต่เส้นเอ็น เมื่อจะมีระดูนั้นทำให้มีอาการไข้ สะบัดร้อนสะบัดหนาว ปวดศีรษะเป็นกำลัง ครั้นระดูมาแล้วอาการนั้นจึงหายไปเป็นปกติ 5. โลหิตระดูเกิดแต่กระดูก เมื่อจะมีระดูนั้นทำให้มีอาการปวดเมื่อยตามข้อกระดูก ข้อต่อ ข้อพับเหมือนกระดูกจะแตก เจ็บปวดเอว ปวดหลัง ครั้นระดูมาแล้วอาการนั้นจึงหายไปเป็นปกติ

ลัคมตบดับพิษ

หมายถึง ลดความร้อนและดับพิษที่ตบ ป้องกันไม่ให้ตบเป็นอันตราย

วางยา

ในที่นี้หมายถึง การให้ยารักษาโรค

วิญญานชั้นร

กองวิญญาน ส่วนที่เป็นความรู้แจ้ง อารมณ์

วิตถาร

กว้างขวาง มากเกินไป พิสดาร นอกแบบ นอกทาง

วิทษาร

ผู้มีวิชากายสิทธิ์ เทพบุตรพวกหนึ่งมีฐานะต่ำกว่าเทวดา มีหน้าที่เล่นดนตรีบนสวรรค์

วิธีสุทธิ

เป็นวิธีทำความสะอาด ในที่นี้หมายถึง วิธีการทำให้พิษหรือรส อ่อนลง หรือหมดไปและเปลี่ยนคุณสมบัติให้มีสรรพคุณทางยา

วิปริต

ผิดปกติ ผิดแปลก

วิสัชนา

(วิสัชนา) คำชี้แจง คำตอบ

ศาลเทพารักษ์

ที่อยู่ของเทพารักษ์

ศิริ

(ศิริ) ในที่นี้หมายถึง รวม ทั้งหมด

ศิระเป็นปุม

เป็นผีเล็ก ๆ ไม่มีหัว เรียกว่า ผีซาง

สกขอ

(ซางสกขอ, สะกขอ) เป็นซางเจ้าเรือนประจำเด็กเกิดวันพุธ มีแม่ซางขึ้นในท้อง 4 ยอด ม้าม 5 ยอด ขม่อม 1 ยอด ขึ้นอยู่นาน 3 เดือนจึงกระจายไปตามส่วนต่างๆ ของร่างกาย ขึ้นที่ลำได้ทำให้

ขัดเบา เป็นพรตีก ขึ้นในปาก ลื่น คอ เหงือก ทำให้ตัวร้อน เป็นไข้ อาเจียน กระจายน้ำ กระสับกระส่าย จับเชื่อมมีน เมื่อขึ้นในท้องทำให้ลงท้อง ตกมูก ตกลโลหิตท้องใหญ่ ไล่พอง เบื่ออาหาร ตาเหลือง มูตรเหลืองจัด บริโภคอาหารไม่ได้

หญิงที่มักมากในกาม

สตรีมีน้ำใจระคนไป

ด้วสมาตุคามเป็นนิจ

สมอทั้ง 3

พืชสมุนไพร 3 ชนิด คือผลสมอไทย ผลสมอพิภก และผลสมอเทศ

สมาน

ยาสมาน เรียกประเภทยาที่มีสรรพคุณในทางระงับโรค ไม่ให้เกิดอาการรุนแรงขึ้นหรือระงับโรคให้หาย

สมุฏฐาน

ที่ตั้ง ที่แรกเกิดของโรค

สรรพคุณยา

คุณสมบัติของพืชพันธุ์ไม้หรือสิ่งปรุงแต่งที่มีฤทธิ์ในทางรักษาโรค หรือเภสัชวัตถุที่มีคุณสมบัตินำไปปรุงให้เกิดฤทธิ์ในทางรักษาโรค กำหนดเอารสเป็นประมาณ

สรรพดีทั้ง 8

ได้แก่ ดิงูเหลื่อม ดีหมูป่า ดีวัวป่า ดีจระเข้ ดีตะพานน้ำ ดีวัวกระทิง ดีควายเผือก ดิงูเห่า

สรรพदान

โรคदानทุกชนิด

สรรพदानชาว

โรคदानและโรคชาวทั้งปวง

สรรพชาว

โรคชาวทุกชนิด

สรรพพอง

ไซ้ทุกชนิด มีไซ้ไก่ ไซ้เป็ด เป็นต้น

สรรพยา

ยาทั้งหลายทั้งปวง

สนับ

สนับ 1 ทาบ, ซ้อน

สบัก

(สะบัก) กระจกส่วนที่เป็นฐานรองรับต้นแขนอยู่ถัดบ่าลงไปข้างหลัง ปลายด้านนอกเป็นที่ยึดเกาะหัวกระดูกต้นแขน

สลักตะคาก

ส่วนของร่างกายที่เป็นกล้ามเนื้อ บริเวณสะโพกตอนที่ขายังงอไปมาได้

สลึงเพ็อง

หมายถึงน้ำหนัก 1 สลึง กับหนึ่งเพ็อง

ส้วง

ช่อง โพรง หรือช่องทวารหนัก หรือเป็น อวัยวะส่วนปลายลำไส้ใหญ่ที่ช่องทวารหนัก

ส่วนเท่ากัน	การกำหนดส่วนของเครื่องยาทุกอย่างเท่ากันหรือเสมอกัน เช่น หนัก 1 บาท เท่ากันทุกอย่าง เป็นต้น
สวิงสวาย	อาการที่เป็นลมทำให้มือหน้าตาตาย ใจหวิววาบวามๆ หรือ กระสับกระส่าย
สอึก	(ตะอึก) อาการอย่างหนึ่งซึ่งมีอาการหายใจชะงัก เนื่องจากกระบัง ลมหดตัว และช่องสายเสียงปิดตามมาทันทีทันใดในเวลาเดียวกัน
ตะพัน	ชื่อโรคชนิดหนึ่ง เกิดแก่ทารกที่เพิ่งคลอดได้ 1-2 วัน มีอาการท้อง ขึ้น อาเจียน ชัก มือกำแข็งอ ตัวร้อนจัด มักเกิดเพราะผิวดอกอากาศ (ตะพันก็ว่า)
สมอฝ้ายเทศอ่อน	หมายถึง ผลอ่อนของฝ้าย
สังโยชน์	ในที่นี้คือชื่อคัมภีร์ทางการแพทย์ กล่าวถึงลักษณะของหญิงและ รสนของน้ำนมซึ่งจะให้กุมารบริโภคน
สังวาล	หมายถึง เครื่องคล้องสะพานแล่ง เหมือนสร้อยเครื่องประดับ
สังเสทชะ	สัตว์ที่มีกำเนิดในของขึ้น แลโสโครก เปือกตม ในที่ขึ้นแฉะ หมักหมม เน่าเปื่อย เช่น กิมชาติบางชนิด จุลินทรีย์บางชนิด
สัปดาห์	เจ็ด หรือระยะเจ็ดวัน
สัปดาห์	เจ็ดวัน (สัปดาห์)
สันข้างใบ	สันหลัง
สารส้มสะตุ	(สารส้มสะตุ) คือสารส้มที่ฆ่าฤทธิ์แล้ว หรือแปรรูปให้มีคุณสมบัติ ทางยา โดยใช้สารส้มบดละเอียดใส่หม้อดิน หรือฝาละมีแล้วนำ ขึ้นตั้งไฟจนสารส้มละลายฟูขาวดีแล้ว จึงนำไปใช้ได้
สารภ	ยกตัวอย่างมาอ้างให้เห็น
สามใบต่อ	ในที่นี้หมายถึง เปลือกพะยอมที่นำมาใช้นั้นต้องมีขนาดยาว เท่ากับใบพะยอม 3 ใบเรียงต่อกัน
สาแหกรขาด	สาแหกรเก่าๆ ที่ทำจากหวาย
สำแดง	การปรากฏอาการของโรคแสดงอาการ หรือของแผลงที่ทำให้โรค กำเริบ สำแดงก็ว่า ใช้ในคำว่าผิวดำแดง หรือผิวดำแดง
สำแดงออก	หมายถึง เม็ดพิษของโรคขางผุดขึ้นตามตัวออกมาภายนอกตาม ผิวหนัง

สำรอก	เป็นลักษณะอาการของโรคชนิดหนึ่งที่ขย้อนเอาของที่กลืนลงไป ไปในกระเพาะแล้วออกมาทางปาก เป็นอาการอย่างเดียวกับอ้วก และอาเจียน หรือเรียกว่าแหวะ เช่น ทารกแหวะนม เป็นคำที่ใช้ กันในบรรดาแพทย์แผนโบราณ ในคัมภีร์ท่านกล่าวว่ ทารกอายุ ระหว่าง 1 ขวบต้องมีสำรอกครั้งใหญ่ถึง 7 ครั้ง และท่านได้จัด แต่งยากันและแก้การสำรอกไว้ทั้ง 12 เดือน อาการสำรอก นอกจากแหวะ อ้วก หรือเอื่อมแล้ว ยังมีท้องเดิน ท้องขึ้น ตัวร้อน ระหายน้ำแทรกบ้างเป็นรายๆ ไป
สิ่งละเสมอมภาค	เครื่องยาทุกอย่างให้จำนวนเท่ากัน เช่น หนัก 1 บาทเท่ากันทุกตัว
สิ่งหนัก	สัตวิสีเท้าชนิดหนึ่งมีเขาอย่างวัวควาย
สีคว้นเทียน	สีเทา ๆ น้ำตาล
สีดงหม้อใหม่	ในที่นี้หมายถึง สีแดงอย่างหม้อดินเผาที่ยังไม่ใช้ หรือสีอิฐ
สีหวดทั้ง 2	หมายถึง สีหวด, สีหวดน้อย สีหวด <i>Erioglossum rubiginosum</i> B1. สีหวดน้อย <i>Erioglossum</i> sp.
สุกออก	ในที่นี้หมายถึง เม็ดพืชที่ขึ้นเป็นยอดได้แตกออกปากแผลเปื่อย
สุขุม	เรียกประเภทยาที่ใช้แก้โรคร้อนในไม่มีไข้ รสของยาไม่ร้อน หรือ เย็นจนเกินไป
สุขุมังประมาณ	ตัวละเอียด, ตัวอ่อนมากๆ
สุนทรवाद	ชื่อโรคลมชนิดหนึ่ง เป็นลมซางประจำวันพุธ
สุม	การเผาด้วยวิธีวางลงไป ภายในกองไฟที่ติดคุกรุ่นอยู่ตลอดเวลา
สุรามฤต	น้ำทิพย์ของเทวดา
เสก	ท่องคาถา เพื่อให้เกิดความศักดิ์สิทธิ์
เสกตามกำลังวัน	หมายถึง วันที่ประกอบพิธีนั้นเป็นวันใดก็ต้องท่องคาถาให้ครบ จำนวนครั้งตามกำลังของวันนั้น เช่น ประกอบพิธีวันพุธก็ต้องท่อง คาถา 17 ครั้ง หรือ 17 จบ เป็นต้น
เสมอมภาค	การกำหนดส่วนของเครื่องยาทุกอย่างเท่ากัน เสมอกัน
เสรษฐี	คือ เศรษฐี ผู้มั่งมี
เสียดบาล	กรรมวิธีเช่นผี โดยเอาเครื่องเช่นพร้อมตุ๊กตาดินปั้นเป็นตัว ไส้ กระบะกาบกล้วยไปทิ้งที่ทางสามแพร่ง หรือลอยน้ำ เพื่อมิให้

	ผีร้ายมานำตัวเด็กที่เจ็บป่วยไป เรียกตุ๊กตาที่ใช้ในการนี้ว่า
	ตุ๊กตาเสียบบาล
แสงพระจันทร์	ชื่อโรคหละชนิดหนึ่ง
แสง	ไม่ถูกกับโรค ในที่นี้หมายถึง อาหารที่ไม่ถูกกับโรค เมื่อบริโภคแล้ว ทำให้อาการของโรคกำเริบ ผิดปกติมากขึ้น
แสงโรค	ไม่ถูกกับโรค
เส้น	เส้นเอ็นที่อยู่ภายในร่างกาย
สองสลึง	ชื่อพืชสมุนไพรชนิดหนึ่ง <i>Lophopetalum duperreanum</i> Pierre วงศ์ Celastraceae พะเนียงหัก (อุบล), ฝี่เลื้อยดอง (เชียงใหม่), ยายบู, สองสลึง (พิษณุโลก-ชลบุรี)
ไส้เดือน	ชื่อพยาธิทางเดินอาหาร ในวงศ์ Ascaridae เป็นพยาธิตัวกลมขนาดใหญ่ ลำตัวสีขาวหม่น หัวแหลมท้ายแหลม อาศัยอยู่ในลำไส้มนุษย์และสัตว์ ถ้ามีมากจะทำให้เกิดลำไส้อักเสบ หรือลำไส้อุดตันได้ มีหลายชนิด เช่น <i>Ascaris Lumbricoides</i> พบในลำไส้ของคน ชนิด <i>Ascaris Suum.</i> พบในลำไส้ของหมู ในที่นี้หมายถึงตัวพยาธิ
หย่าของไฟ	หยากไย่ หรือใยแมงมุมที่มีเขม่าไฟจับจนเป็นเส้นด้ายๆ ห้อยอยู่ตามใต้หลังคาครัวไฟที่ใช้เตาฟืน ถ้าเป็นหลังคามุงจากด้วยจะยังมีคุณภาพดี
หย่ารากขาว	พืชสมุนไพรชนิดหนึ่งคือ ต้นพญารากขาว
หย่ารากดำ	พืชสมุนไพรชนิดหนึ่งคือ ต้นพญารากดำ
หน้าผากสว่าง	หน้าผากโค้งมน
หนทางสามแพร่ง	ทางที่แยก (ทางบก) เป็นสามทาง
หนัก	ในที่นี้หมายถึง อาการของโรคอยู่ในขั้นรุนแรงมาก
หนูหริ่ง	หนูชนิดหนึ่งในประเภทสัตว์จำพวกกัดแทะ ตัวเล็กๆ
หมกไฟ	การเอาถ่านไฟกลบหรือปกคลุมให้มืด เพื่อให้สุก
หม้อใหม่	หม้อดินเผาที่ยังใหม่สีแดงดั่งสีอิฐ
หม้อทะนันทัน	หม้อดินที่ก้นหนาสลักลวดลาย มีหลายขนาด

หมาก	พืชสมุนไพรชนิดหนึ่งอยู่ในจำพวกต้นปาล์ม ผลมีรสฝาดใช้เป็นเครื่องเคียงกินกับปุนและพลูเรียกว่ากินหมาก ผลหรือลูกหมากที่สุกแก่จัดเรียกว่า หมากสง
หมากข้าวเหนียว	หมากที่แก่จัดเป็นหมากสง
หยัด	ในที่นี้หมายถึง หยอด
หยุดสิ้น	ในที่นี้หมายถึง หายจากอาการท้องเสีย
หรรตี	ทิศตะวันตกเฉียงใต้
หริศรูป	ลักษณะอย่างหนึ่งของกุมาร ตั้งแต่แรกเกิดจากครรภ์มารดา กุมารมีลักษณะกระหม่อมเป็นร่อง เมื่อกุมารยังอยู่ในเรือนไฟมีเขม่าขึ้นในทรวงอกจนถึงปลายลิ้น ทำให้มีอาหารอาเจียนและไอ
หมึกหอม	หมายถึง หมึกจีนที่ใช้ทำยา เป็นแท่งหมึกสีดำ ก่อนใช้ต้องฝนกับน้ำแล้วใช้ฟูกันบ้ายเขียน
หล่น	พิษของโรคเคลื่อนที่ไปยังอวัยวะตอนล่างของร่างกาย หรือลงไป ที่ท้อง หรือหายจากอาการของโรค
หล่นถั่ว	หล่นหมด
หลบ	ลักษณะของเม็ดพิษซึ่งเกิดเป็นยอดขึ้นภายนอกตามผิวหนังแล้วยุบจมลงไปขึ้นตามส่วนต่างๆ ของอวัยวะภายในร่างกาย
หล่อ	การหยดน้ำนมลงในน้ำ เป็นวิธีทดสอบคุณภาพน้ำนม
หลอกหลอน	ทำให้ตกใจ
หละ	ชื่อโรคที่เป็นกับเด็กอ่อน ที่ยังอยู่ในเขตเรือนไฟ เกิดจากสายสะดือเป็นพิษ
หละอุทัยกาฬ	เป็นเม็ดเรียบชั้นที่เหงือก และเพดานปากของเด็กมีสีต่างๆ หละอุทัยกาฬ มีลักษณะสีแดงคล้ายพระอาทิตย์แรกอุทัย ถ้าขึ้นเมื่อใดเด็กตัวร้อนจัดเมื่อนั้น นอนดิ้นเท้าไปมา ปิดหนักปิดเบา ดิ้นทุรนทุราย นัยน์ตากลอกไปกลอกมา ชักให้มือเท้ากำ คู่กับโรคละอองชื่อไฟฟ้า
หว่านยา	(ว่านยา) ในที่นี้หมายถึง พืชสมุนไพรที่ใช้เป็นยา มีทั้งพืชที่มีหัวและไม่มีหัว
ห้องตัวยาว	ช่วงตัวยาว (ตั้งแต่เหนือเอวขึ้นไป)

หอบโคร่ง	อาการของโรค ทำให้หายใจถี่และแรงจนเห็นโครงหรือกระดูกซี่ข้างขยับขึ้นลงไปตามแรงหายใจ
หอบใจ	อาการของโรค ทำให้หายใจถี่ด้วยความอ่อนเพลีย
หอบพัก	อาการของโรค ทำให้หายใจถี่และแรงเป็นระยะๆ
หัวเห่านำ	(หัวเห่านำ) ส่วนของร่างกายอยู่บริเวณใต้ท้องน้อยลงไป
หัวอก	อวัยวะส่วนที่อยู่ต่อจากลำคอลงไป หรือตอนบนของหน้าอก
หัตถ์	(หัตถ์) ข้าง
หยัดเหต้ำ	หยัด หมายถึง หยดลง, ตกลง (ใช้แก่หยัดน้ำ)
หาเขมามีได้	ไม่เป็นโรคเขมา (ซาง)
หิงค์ขางโพ	มหาหิงค์ อย่างดีที่มีลักษณะเป็นก้อนเหนียวเหมือน "ยางโพธิ์"
หินพันม้า	วัตถุธรรมชาติเป็นธาตุวัตถุชนิดหนึ่งมีอยู่ตามภูเขา
หัวเหียน	อาการของโรคชนิดหนึ่ง เมื่อเกิดความรู้สึกอยากบริโภคอาหารและเมื่อบริโภคแล้วก็เกิดอาการคลื่นไส้อยากจะอาเจียนหรืออาเจียนด้วย
หิดน้านม	เป็นโรคหิดธรรมดา เป็นกับเด็กทารกเท่านั้น อาการระหว่างทารกกินนมมีเสียงคล้ายมีเสมหะครอบแคบ เป็นเสียงหายใจ ถ้าเป็นมากให้มีอาการไอ แต่ไม่หอบ
หยุ	นุ่ม, อาการที่อ่อนจนกดบู่ลงได้
หุง	การเคี้ยวให้สุกจนน้ำแห้งเหลือแต่น้ำมัน
หุเน่า	อาการของโรคอย่างหนึ่งทำให้หุเป็นน้ำหนวก เป็นหนองในหุ
หุหนัก	หุตั้ง หุไม่ได้ยินเสียง
เหงื่อตก	อาการเหงื่อออกมากผิดปกติ
เหม็นไซง	กลิ่นเหม็นอย่างเนื่อเน่าที่ค้างหลายวัน
โหราเดือยไก่อ	ชื่อเรียกรากแห้งของพืชหลายชนิดในสกุล <i>Aconitum</i> วงศ์ Ranunculaceae เช่น ชนิด <i>A.fischeri</i> Rchb. <i>A.Carmichaeli</i> Debx. <i>A.Chasmanthum</i> Stapf. มีพิษร้ายแรงใช้ทำยาได้
ให้คร้านน้ำ	ไม่ยอมกินน้ำ
ให้ลงให้ราก	อาการของโรคชนิดหนึ่งทำให้มีอาการท้องเสียและอาเจียนพร้อมๆ กัน

ให้ลอก	ในที่นี้หมายถึง ให้เม็ดพริกจากโรคขางผุดออกตามผิวหนัง
ให้ผาย	ในที่นี้หมายถึง ขับลมออกทางทวาร
ให้หอบใจหอบโครง	หายใจหอบติดกันจนซี่โครงบาน
ไหวตัวดิ้งตัว	เคลื่อนไหวร่างกาย
อกรวบ	อกไม่ผาย ในที่นี้หมายถึง อาการของโรคอย่างหนึ่งทำให้ร่างกาย ชုပ်ผอม จนอวัยวะส่วนอกดูเล็กลีบเห็นแนวซี่โครง
องคสูตร	(องคสูตร) ความผิดปกติของระบบทางเดินปัสสาวะและสืบพันธุ์ ของผู้ชายในฤดูทั้ง 4 เมื่อวสันตฤดู หรือสันนิบาตฤดู (เดือน 2-4) ถ้าผู้ใดเป็นองคสูตรมักให้เจ็บในอกและขาทั้งสองข้าง เจ็บกระดูก สันหลังและป่าทั้งสองกระดูกงูลงมาถึงราวมม ให้ชบคุดมด ตะนอยต่ออย ให้สะบัดร้อนสะบัดหนาว วิงเวียนหน้าตา แล้วชัก หลังหด และจะถ่ายปัสสาวะให้แสบองคชาติ แล้วให้ลงเป็นโลหิต มูกออกมา โรคนี้เกิดเพื่อเสโทโลหิตนั้นส่วน 1 เป็นแต่ถ้าได้ออกมา องคสูตร เกิดเมื่อคิมหันตฤดู (เดือน 5-7) นั้นให้อัณฑะฟกขึ้นมา ข้างขวาแดงดังผลตำลึงสุกให้แสบร้อนเป็นกำลัง ให้เจ็บขัดไปทั้ง สองราวข้าง แล้วให้น้ำเหลืองไหลซึมๆ อยู่ในองคชาติ ในขบปวด ให้ร้อนนัก แล้วให้เสียวแล่นลงไปตามเท้า ถ้านอนลงให้กระหม่อม ริกๆ อยู่ เมื่ออุจจาระนั้นมูกเป็นพรวดิก แล้วให้ขัดทางปัสสาวะ ถ้า วางยามิได้ต้องด้วยโรคก็ตาย องคสูตรจำพวกหนึ่งเกิดในวัสสานะ ฤดู (ฤดูฝน) (เดือน 8-10) ให้เจ็บหัวหน่าวลงมาจนองคชาติ แล้ว ให้ลูกอัณฑะฟกข้างหนึ่งเจ็บจักษุ ข้างหนึ่งให้ปวดศีรษะข้างหนึ่ง มักบังเกิดด้วยโลหิตสันนิบาต องคสูตรจำพวกหนึ่ง เกิดใน ฤดู หนาว เมื่อแรกนั้นมีอาการปวดในองคชาติ ปัสสาวะหยดย่อย แล้วกระทำให้องคชาติขาดถึงตาย เจ็บบั้นเอว กินอาหารมิได้ อทิสรูป ลักษณะอย่างหนึ่งของเด็กตั้งแต่แรกเกิดจากกรรมมารดาขณะแม่ อยู่ในเรือนไฟ มีลักษณะกระหม่อมลีบ มีเขม่าขึ้นพอประมาณ ข้างขึ้นในลิ้นมีอาการอาเจียนและถ่าย อโรคะทวาร ประตุลมเบื้องต่ำ, ทวารเบื้องต่ำ ได้แก่ รูกัน (ทวารหนัก)

อนุโลม	ใช้แทนกันได้ตามความเหมาะสม, คล้อยตาม, (กฎ) ใช้ได้โดยอาศัยเทียบเคียง, ตามลำดับที่ เช่น ท้องแบบอนุโลม คู่กับปฏิโลม คือย้อนลำดับ
อนึ่งโศค	อีกส่วนหนึ่ง โศค คือ ส่วน
อนุโลมปฏิโลม	(อนุโลมปฏิโลม) เป็นไปตามธรรมดาและย้อนสวนทางไม่ธรรมดา
อภิญาตฤทธิ	(อภิญาตฤทธิ) อำนาจศักดิ์สิทธิ์อันเกิดจากมีความรู้ยิ่ง
อรรคณี	(อรรคณี) ในที่นี้หมายถึง ธาตุไฟในร่างกาย
อรรคณีผล	หมายถึง ทำให้ไฟธาตุเจริญ
อนุตกายธาตุ	ธาตุที่เกี่ยวกับพวกชาวโจรตานขโมยชนิดหนึ่ง
อสุภ	ไม่งาม ไม่สวย ไม่ดี เรียกพวกซากศพว่า ซากอสุภ
อสุนนทปักษี	อาการของโรคปักษีชนิดหนึ่ง เป็นแก่เด็กตั้งแต่แรกคลอดจากครรภ์มารดาจนถึงอายุ 11 เดือน และเมื่ออายุถึง 1 ขวบ ก็จะพ้นจากโทษของโรคปักษี อาการของอสุนนทปักษี จะมีไข้จับเวลาเที่ยงวัน สว่างเวลาเที่ยงคืน
อสูนีบาด	ฟ้าผ่า, อสูนีบาดก็ว่า
อัมทชะ	สัตว์ที่มีกำเนิดหรือเกิดในท้องไข คือ ออกไข่เป็นฟองก่อน แล้วจึงฟักเป็นตัว เช่น นก ปลา เต่า
อัมชันทั้งสอง	อัมชันดอกขาวและดอกน้ำเงิน
อัมตรธาน	ตาย สูญหายไป ลับไป
อัมปีชวา	(อัมปีชวา) หมายถึง อักคีชวา
อัมวิมุติ	เป็นอาการของโรคลมชนิดหนึ่งทำให้หน้าคล้ายยักษ์ คล้ายม้าเกิดขึ้นกับเด็กและผู้ใหญ่ มีอาการชัก ดิ้นบิดตัวแล้วแน่นิ่งหมดสติ จะเรียกต่างกันตามพื้นที่ เช่น เด็กที่คลอดแล้วตัดสายสะดือไม่ดี แล้วจึงเป็นสะพันไฟก็เรียก
อาคเนย์	ทิศตะวันออกเฉียงใต้
อาตม	ตน, ตัวตน, วิญญาณ, ร่างกาย
อำพันขี้ปลา	หรืออำพันเภสธร ชื่อสมุนไพรรชนิดหนึ่งได้มาจากขี้ปลาวาฬ
อำพันดอกไม้	ชื่อสมุนไพรรชนิดหนึ่งได้มาจากยางไม้ที่กลายเป็นหิน มีสีเหลืองใสเป็นเงา
อำพันทอง	ชื่อสมุนไพรรชนิดหนึ่งได้มาจากน้ำกามของปลาวาฬ

อินทรี	ร่างกาย
อิสาน	(อีสาน) ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ
สิ่งขาง	ชื่อสิ่งชนิดหนึ่ง
อุตราภ	ทิศซึ่งท้าวมหาพรหมให้ปลูกต้นกัลปพฤกษ์
อุทรประเทศ	ภายในช่องท้อง
อุณาโลม	ขนระหว่างคิ้ว เครื่องหมายอย่างรูปหน้าหมวกทหารบก
อุปเท่ห์	อุบายดำเนินการ วิธีดำเนินการ
อุปปาติกะ	สัตว์ที่มีกำเนิดโดยผุดขึ้นเอง ผุดขึ้นเต็มตัวทันใด เกิดแล้วโตเลย ตายก็ไม่มีซากปรากฏให้เห็น เช่น เทวดา สัตว์นรก เปรตต่างๆ
อุปมา	สิ่งหรือข้อความที่ยกมาเปรียบเทียบเพื่อให้เข้าใจแจ่มแจ้ง มักใช้คู่กับอุปไมย
อุปไมย	สิ่งหรือข้อความที่ฟังเปรียบเทียบกับสิ่งอื่นเพื่อให้เข้าใจแจ่มแจ้ง มักใช้คู่กับอุปมา
เอ็นชัก	อาการเส้นเอ็น กล้ามเนื้อ มือ เท้าเกร็ง กระตุก
เอ็นผ่านหน้าอกนั้นเขียว	เส้นเลือดผ่านหน้าอกมีลักษณะเขียวเห็นได้ชัด
เอ็นแคลง	เส้นเอ็นพลิกหรือเอียงไป
อบทวารหนัก	รอบขอบทวารหนัก
เอือน	เอือน-ที่มีเนื้อบาง ขรุขระเหมือนผิวมะกรูด (ใช้แก้มะพร้าว) เช่น มะพร้าวเป็นเอือน
เอาไปส่ง	นำไปวางบูชา

ที่มา: นันทวรรณ บุญยะประภัสสร. ศัพท์แพทย์แผนไทย, 2535.

กระทรวงสาธารณสุข, สังคายนาคงคความรู้อันการแพทย์แผนไทย: กรณีสึกษาพระคัมภีร์ปฐมจินดา. สถาบันการแพทย์แผนไทย, 2548.